

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
АРХИТЕКТОНСКИ ФАКУЛТЕТ

мр Небојша С. Гаџић, дипл. инж. арх.

**АРХИТЕКТУРА ШАР ПЛАНИНСКИХ СЕЛА СА ПОСЕБНИМ
ОСВРТОМ НА СТВАРАЛАШТВО СРЕДАЧКИХ ЗИДАРА**

докторска дисертација

Београд, 2016. године

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF ARCHITECTURE

MSc Nebojša S. Gadžić,
Graduate architectural engineer

**ARCHITECTURE OF ŠARA MOUNTAIN VILLAGES
WITH A PARTICULAR VIEW ON THE ENTREPRENEURSHIP
OF SREDAČKA DISTRICT MASONS**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2016.

Председник комисије:

Др Мирјана Ротер Благојевић
ванредни професор Архитектонског факултета
Универзитета у Београду

Ментор и члан комисије:

Др Милорад Рибар
редовни професор Архитектонског факултета
Универзитета у Београду

Члан комисије:

Др Сретен Вујовић
редовни професор Филозофског факултета
Универзитета у Београду

Датум одбране:

Београд, 2016. године

Овај рад посвећујем мојим прецима
СРЕДАЧКИМ ЗИДАРИМА

ПРЕДГОВОР

Овај рад резултат је вишегодишњег истраживања традиционалне сеоске архитектуре на простору Шар-планине. За ову тему докторске дисертације определио сам се из два разлога. Шар-планина и Средачка жупа која се налази у њеном средишту представљају завичај мојих предака који су на овим просторима живели и градили више векова у континуитету. Други разлог је научни: наиме, традиционална архитектура овог простора је јединствена и о њој има мало објављених радова. Прикупљање и обрада документације везане за народно неимарство овог краја посебно је код мене постало актуелно након 1999. Године, када је дошло до прогона већег дела српског становништва из сеоских насеља на Шар-планини. Стање након овог и каснијих прогона представља потенцијалну опасност за опстанак српског становништва у овим местима, а самим тим и за опстанак архитектонског наслеђа.

Након одбране магистарске тезе 2010. године, која је била посвећена традиционалној сеоској архитектури Средачке жупе, почео сам са прикупљањем и обрадом теренског материјала са много ширег подручја које је обухватало Сиринићку и Горанску жупу и град Призрен. На тај начин стекао сам потпунију слику о стваралаштву средачких зидара.

Посматрано са аспекта природног потенцијала и досадашњег економског развоја, поменуто географско подручје може се уврстити у релативно богато, али недовољно фаворизовано и искоришћено. Због тога сматрам да је научна студија о традиционалној архитектури у насељима Шар-планине од посебног значаја за архитектонску науку и за валоризацију њених природних потенцијала и традиционалне архитектуре

Сматрам за пријатну дужност да се неизмерно захвалим свом ментору, професору др Милораду Рибару, професорки др Мирјани Ротер Благојевић и професору др Сретену Вујовићу за дата упутства и пружену подршку

приликом обраде докторске дисертације, континуирану сарадњу и помоћ у избору и прикупљању литературе. Захвалност дугујем и радницима Завода за заштиту споменика културе у Београду и Институту за заштиту споменика културе и природе у Призрену. Пријатељима и домаћинима у шарпланинским селима у Средачкој, Сиринићкој и Горанској жупи захваљујем се за гостопримство и помоћ коју су ми пружили на терену.

Снагу и истрајност током вишегодишњег рада на дисертацији дугујем мојим најмилијима: ћерки Наталији и мојој Љиљани.

Аутор дисертације: мр Небојша Гаџић, дипл. инж. арх.

У Београду, 2016. године.

АРХИТЕКТУРА ШАР ПЛАНИНСКИХ СЕЛА СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА СТВАРАЛАШТВО СРЕДАЧКИХ ЗИДАРА

РЕЗИМЕ

Шарпланинска села богата су културно-историјским споменицима из скоро свих периода људске цивилизације. Они су расути по најпривлачнијим природним амбијентима ове планине, али и у комплексима старе архитектуре у урбаним и руралним целинама споменичког карактера. Призрен је права ризница културног наслеђа; то је „град-музеј“, бисер старе архитектуре. Призрену се, у много чему, придружује Тетово, на другој страни Шар-планине. Али, док се у архитектури градског урбаног ткива осећа утицај оријенталне архитектуре, дотле су шарпланинска села успела да сачувају и особености изворне, аутентичне архитектуре српског народа који од давнина живи на овој нашој планини. Шар-планина је зато прави архитектонски и етнолошки парк, који до данашњих дана сведочи о историјском развоју и трајању људског живота на њој. У том архитектонско-етнолошком парку срећу се изворни архитектонски облици, који су због удаљености села у далеком, високопланинском простору, створени од локалног материјала и који су обликовани на најбољи начин у датим климатским и социјалним условима, али увек складно, препознатљиво и са ненадмашном печалбарском вештином средачких зидара. Зато комплекси са старим сеоским кућама, заједно са природним амбијентом у коме се налазе, делују нестварно, попут „малог града“, пренесеног и утканог у њих печалбарском вештином зидара који су градили куће у својим селима, па арбанашке куле, од Призрена, преко Румуније и све до америчких земаља.

Народно неимарство у селима Шар-планине достиже свој врхунац на размеђу између XIX и XX века. То се посебно види на стамбеним објектима из тог периода који поседују изузетну обраду архитектонске конструкције и аутохтоност архитектонског облика. Значајна је друштвено-историјска појава печалбарења мајстора–зидара, која је на индиректан начин условила и појаву овако јединствене архитектуре. Према томе, може се закључити да је архитектура у селима Шар-планине резултат аутохтоних карактеристика средине у којој је настала, али и елемената који су резултат печалбарских кретања њених врсних зидара.

Верујем да ће овај рад скренути пажњу наше научне и стручне јавности на овај део архитектонског наслеђа, те да ће допринети бољем сагледавању архитектуре овог, помало заборављеног подручја и наћи своју примену у даљим архитектонским истраживањима.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Шар-планина, традиционална сеоска архитектура, средачки зидари, насеља, жупе, печалбарство, тајни језик, заштита.

НАУЧНА ОБЛАСТ: Архитектура и Урбанизам

УЖА НАУЧНА ОБЛАСТ: Историја, теорија традиционалне архитектуре и обнова градитељског наслеђа.

УДК број: 728.6:398(497.11)(043.3)

ARCHITECTURE OF ŠARA MOUNTAIN VILLAGES WITH A PARTICULAR VIEW ON THE ENTREPRENEURSHIP OF SREDAČKA DISTRICT MASONS

SUMMARY

The villages of Šar Mountain are characterised by abundant cultural-historical monuments from different periods of human civilisation. The heritage that is widely spread over the most attractive natural landscapes also is noticeable in the form of the complexes of old town or village architecture with monumental character. Prizren is a real treasury of cultural heritage; it is the "town-museum", and the pearl of traditional architecture. In many aspects, Tetovo, from the other side of Šar Mountain, joins Prizren. While oriental influence is noticeable in the architecture of urban tissue, the villages on Šar mountain, on the other hand, contain preserved authentic architecture of Serbian population that it inhabiting this area since olden times. Šar mountain is hence genuine architectural and ethnological park that witnesses on historical development and life continuum. In this architectural-ethnological park, original architectural forms may be found. Due to large distances and high mountain space, the forms, made of locally available materials and with high skills of the masons of Sredačka župa, are shaped according to climatic and social conditions, in all cases with the right measure and recognizable character. From these reasons, old houses' complexes, together with natural landscape in which they are set, seem unreal and resemble of "small town" with embodied skills of artisans who firstly built houses in their own villages, and then Arbanas towers, from Prizren, over Romania, all until the United States.

Traditional construction in the villages of Šar Mountain reached its culmination at the turn of the 19th to 20th century. This is especially visible on residential buildings with remarkable structure and autochthonic architectural form. On the other hand, the socio-cultural phenomenon of the artisans' emergence has also influenced the appearance of this unique architecture. In this regard, it may be concluded that the architecture of Šar Mountain villages represent the result of autochthonic environmental characteristics as well as of the movement and skills of its excellent masons.

It is believed that the work focusing on this part of architectural heritage will get the attention from our scientific and professional public, contribute to better overview of the research area and find its application in further architectural studies.

Key Words: Šar Mountain, traditional rural architecture, masons of Sredačka župa, settlements, parishes, artisans, coded language, protection.

Scientific Area: Architecture and Urbanism

Narrow Scientific Area: History, theory of traditional architecture and the renewal of the built heritage

UDK: 728.6:398(497.11)(043.3)

САДРЖАЈ

ПОСВЕТА	
ПРЕДГОВОР	
РЕЗИМЕ	
SUMMARY	

1.УВОД

1.1.ПРЕДМЕТ РАДА	1
1.2. ПРОБЛЕМ И ПРЕДМЕТ ИСТРАЖИВАЊА	5
1.3. НАУЧНИ ЦИЉ ИСТРАЖИВАЊА	6
1.4. ЗАДАЦИ ИСТРАЖИВАЊА	7
1.5.ПОЛАЗНЕ ХИПОТЕЗЕ	8
1.6. НАУЧНЕ МЕТОДЕ ИСТРАЖИВАЊА	9
1.7. СТРУКТУРА ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ	10
1.8. ОЧЕКИВАНИ РЕЗУЛТАТИ И ПРАКТИЧНА ПРИМЕНА	11
1.9. ПЛАН ИСТРАЖИВАЊА	13
1.10. ПРЕДЛОГ ЗА МЕНТОРА	13
1.11. МАТИЧНОСТ ПРЕДЛОЖЕНЕ ТЕМЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ	13

2. ПРИРОДНЕ ОДЛИКЕ ШАР-ПЛАНИНЕ

2.1.ПОЛОЖАЈ И ПОВРШИНА	14
2.2.ПРИРОДНИ ПРАВЦИ	15
2.3. ПУТНИ ПРАВЦИ	16
2.4. РЕГИОНАЛНЕ ГЕО-МОРФОЛОШКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ РЕЉЕФА	18
2.5. КЛИМА	19
2.6. ХИДРОГРАФИЈА	20
2.7. БИЉНИ СВЕТ	21
2.8. ЖИВОТИЊСКИ СВЕТ – ФАУНА	23
2.9. ИСТОРИЈА ПОДРУЧЈА И СТАНОВНИШТВА	23
2.9.1. ГОРАНСКА ЖУПА	27
2.9.2. СРЕДАЧКА ЖУПА	27
2.9.3. СИРИНИЋКА ЖУПА	27

3. ТИПОЛОГИЈА СЕОСКИХ НАСЕЉА НА ШАР-ПЛАНИНИ

3.1. ПОЈАМ НАСЕЉА	29
3.2. СТАРОСТ НАСЕЉА	30

3.3. НАЗИВИ НАСЕЉА	32
3.4. ПОЛОЖАЈ СЕОСКИХ НАСЕЉА	33
3.5. ЕКСПОЗИЦИЈА СЕОСКИХ НАСЕЉА	34
3.6. ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ РАЗВОЈА НАСЕЉА	35
3.7. ТИП СЕЛА	39
3.8. ТИП ПРИВРЕМЕНИХ СЕОСКИХ НАСЕЉА	40
3.9. СЕОСКИ ЦЕНТАР – СРЕДСЕЛО	43
3.10. СЕОСКА УЛИЧНА МРЕЖА	46
3.11. ТИПОЛОШКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ПАРЦЕЛЕ	47
3.12. СЕОСКА ДВОРИШТА	50
3.13. СЕОСКЕ МАХАЛЕ (МААЛЕ)	53
3.14. ЕКОНОМСКИ ОБЈЕКТИ	55
3.14.1. ШТАЛА-СТАЈА	56
3.14.2. ПЛЕВЊА	57
3.14.3. ГУВНО (ГУМНО)	59
3.14.4. КОШ	59
3.14.5. КАЗАНАЧА (КАЗАНИЦА)	60
3.14.6. АМБАР	60
3.14.7. КОКОШАРНИК	61
3.14.8. КОЧИНА (КОТАР)	61
3.14.9. УЉАНИК (ПЧЕЛИЊАК)	62
3.14.10. КУЛИЧЕ – ВЛАСТЕЛИНСКА (СПАХИЈСКА) КУЛА	63
3.14.11. ВОДЕНИЦА	64
4. СПОМЕНИЧКО НАСЛЕЂЕ ШАР-ПЛАНИНЕ	66
4.1. ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ НАСТАНАКА САКРАЛНЕ АРХИТЕКТУРЕ	66
4.2. САКРАЛНА АРХИТЕКТУРА У СРЕДАЧКОЈ ЖУПИ	72
4.2.1. ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ У СРЕДСКОЈ	73
4.2.2. ЦРКВА СВЕТОГ ЂОРЂА У СРЕДСКОЈ	74
4.2.3. ЦРКВА ПРЕСВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ -КАЛУЂЕРЕ	75
4.2.4. ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ У СЕЛУ ДРАЉЧИЋУ	77
4.2.5. ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ У СЕЛУ БОГОШЕВЦУ	78
4.2.6. ЦРКВА СВ. АПОСТОЛА ПЕТРА И ПАВЛА У СЕЛУ МУШНИКОВУ	79
4.2.7. ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ У СЕЛУ МУШНИКОВУ	80
4.2.8. ЦРКВА СВЕТОГ ЂОРЂА У ГОРЊЕМ СЕЛУ	81
4.2.9. ЦРКВА СВЕТОГ ИЛИЈЕ У СЕЛУ ЛОКВИЦА	82
4.2.10. ЦРКВА СВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ У СЕЛУ ПЛАЊАНУ	84
4.3. МАНАСТИР СВЕТИХ АРХАНЂЕЛА – „ДУШАНОВ ГРАД“	85
4.4. ТВРЂАВА ВИШЕГРАД	88
4.5. МОСТ ЦАРА ДУШАНА У ДУВСКОЈ КЛИСУРИ	88
4.6. ТВРЂАВА ДРВЕЊГРАД	89
4.7. ИСПОСНИЦА МАЛИ КАМЕЊ И ГОЛЕМ КАМЕЊ	90
4.8. ИСПОСНИЦА МАРИНА ДУПКА И ЛОКАЛИТЕТ „ВИСНАТЕ БУКЕ“	90
4.9. ПРЕВАЛАЦ (ПРЕХВАЛ) - КРАЉЕВ ДВОР	91
4.10. АРХИТЕКТУРА ЦРКАВА СИРИНИЋКЕ ЖУПЕ	92
4.10.1. ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ (СВЕТОГ СПАСА) У ГОТОВУШИ	93
4.10.2. ЦРКВА ПРЕСВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ У ГОТОВУШИ	94
4.10.3. ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ У ШТРПЦУ	95
4.10.4. ЦРКВА СВ. ЂОРЂА У Г. БИТИЊИ И БЕЛЕГКАМЕН ЗАВЕШТАЊА	96

4.10.5. ЦРКВА СВЕТОГ ТЕОДОРА ТИРОНА У ДОЊОЈ БИТИЊИ	97
4.10.6. ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ У СЕВЦУ	98
4.10.7. УТВРЂЕЊА ЗИДИНАЦ И ГРАДИШТЕ	98
4.10.8. КУЛТНИ ЛОКАЛИТЕТ РАВНА ГОРА	99
4.11. СПОМЕНИЧКО НАСЛЕЂЕ ЖУПЕ ГОРЕ	100
5.ТИПОЛОГИЈА СЕОСКИХ КУЋА НА ШАР-ПЛАНИНИ	106
5.1. ТРАДИЦИОНАЛНА СЕОСКА АРХИТЕКТУРА СРЕДАЧКЕ ЖУПЕ	106
5.1.1. КУЋА ЉАМИЋА-ДУГАЊА	108
5.1.2. ЛУКОВА КУЋА	109
5.1.3. КУЋА СОВТИЋА-ЦАЛЕТОВА	110
5.1.4. КУЋА СОВТИЋА-ДРЦКОВЦИ	111
5.1.5. КУЋА ЏИНИЋА	112
5.1.6. КАЛИНЧИЋА КУЋА	113
5.1.7. КУЋА БИЛИБАЈКИЋА	114
5.1.8. КУЋА ВЕЉКОВИЋА (ТЕРЗИНАЦ)	116
5.1.9. КУЋА НЕДЕЉКОВИЋА	117
5.1.10. КУЋА МАНДУШИЋА	118
5.1.11. КУЋА ГАЦИЋА	119
5.1.12. ОГАРОВА ПЛЕВЊА	121
5.1.13. АМБАРЧЕ ЉАМИЋА	122
5.2. ТРАДИЦИОНАЛНА СЕОСКА АРХИТЕКТУРА ГОРЕ	123
5.2.1. КУЋА ПУПЕ	126
5.2.2. КУЋА ЦАРО	127
5.2.3. КУЋА ШОЉО	129
5.3. ТРАДИЦИОНАЛНА СЕОСКА АРХИТЕКТУРА СИРИНИЧКЕ ЖУПЕ	130
5.3.1. КУЋА КЕЦИЋА	132
5.3.2. КУЋА БОНТИНИ	133
5.3.3. ПЕТРОВА КУЋА	135
5.4. ТИПОЛОШКИ РАЗВОЈ	136
5.5. КУЋА СТАРИЈЕГ ВРЕМЕНА	137
5.6. КУЋА НОВИЈЕГ ВРЕМЕНА	138
5.7. МАТЕРИЈАЛИ И КОНСТРУКЦИЈА	140
5.8. ЕЛЕМЕНТИ ФУНКЦИОНАЛНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ	142
5.9. ОБЛИКОВНО КОМПОЗИЦИЈСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ	144
6. ПЕЧАЛБАРСТВО	146
6.1. ГУРБЕТЛУК И ПЕЧАЛБАРСТВО У СЕЛИМА СРЕДАЧКЕ ЖУПЕ	146
6.2. ПЕЧАЛБАРСТВО У СРЕДАЧКОЈ ЖУПИ	146
6.3. ПЕЧАЛБАРСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ	148
6.4. ГУРБЕЦИЈЕ	148
6.5. ПЕЧАЛБАРИ	149
6.6. КАРАКТЕРНЕ ОСОБИНЕ ПЕЧАЛБАРА	150
6.7. ДРУШТВО Св. ВАСИЛИЈА У ИНДИЈАНОПОЛИСУ	151
6.8. БОШКАЧКИ ЈЕЗИКТАЈНИ ЈЕЗИК ЗИДАРА СРЕДАЧКЕ ЖУПЕ	152

7. УПОРЕДНА АНАЛИЗА УТИЦАЈА КАО РЕЗУЛТАТ ПЕЧАРАКТЕРНЕ ОСОБИНЕ ПЕЧАЛБАРСКИХ КРЕТАЊА	154
8. ОСНОВНЕ КАРАКТРЕИСТИКЕ СТВАРАЛАШТВА СРЕДАЧКИХ ЗИДАРА У ПРИЗЕНУ	166
8.1. АРХИТЕКТОНСКО НАСЛЕЂЕ ГРАДА ПРИЗРЕНА.....	166
8.2. ЦРКВА БОГОРОДИЦЕ ЉЕВИШКЕ	166
8.3. ЦРКВА СВЕТОГ СПАСА	168
8.4. ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ – ТУТИЋЕВА	169
8.5. ЦРКВА СВЕТОГ ЂОРЂА – РУНОВИЋА	169
8.6. ЦРКВА СВЕТОГ ЂОРЂА – САБОРНА.....	169
8.7. ЦРКВА ВАВЕДЕЊА ПРЕСВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ.....	170
8.8. СИНАН- ПАШИНА ЏАМИЈА	171
8.9. ГАЗИ МЕХМЕД-ПАШИН ХАМАМ	171
8.10. ПРИЗРЕНСКА ТВРЂАВА – КАЉАЈА	172
8.11. ПРОФАНО АРХИТЕКТОНСКО НАСЛЕЂЕ ГРАДА ПРИЗРЕНА.....	172
8.12. АТИК (СТАРА) МАХАЛА.....	174
8.13. АРХИТЕКТОНСКИ ПРИКАЗ ПОЈЕДИНИХ ПРИЗРЕНСКИХ КУЋА.....	175
8.13.1. КУЋА ШЕХЗАДЕ	175
8.13.2. СТАРА КУЋА ПОРОДИЦЕ ГРАЖДА.....	177
8.13.3. ПАЛАТА ГРАЖДА.....	178
8.13.4. ПАЛАТА ПОРОДИЦЕ ШЕЋЕРЏИЈА – МИЈИЋ (САРАЈИТ).....	179
8.13.5. ПАЛАТА ПОП-ОЏИЋА.....	181
9. ВАЛОРИЗАЦИЈА, РАЗВОЈ, АРХИТЕКТУРЕ И ПРОСТОРА НА ШАР-ПЛАНИНИ	183
9.1. АНТРОПОГЕНИ ФАКТОРИ У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА ПРОСТОРА И ТУРИЗМА	183
9.2. ВАЛОРИЗАЦИЈА ПРОСТОРА И АРХИТЕКТОНСКОГ НАСЛЕЂА У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА ТУРИЗМА СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА СРЕДАЧКУ ЖУПУ	185
9.3. ДЕФИНИСАЊЕ СТАТУСА ЕТНОПАРКА	186
9.4. ТЕРИТОРИЈАЛНА ОРГАНИЗАЦИЈА	186
9.5. УНАПРЕЂЕЊЕ САОБРАЋАЈА	188
9.6. ПРИРОДНИ ФАКТОРИ У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА ЗИМСКОГ ТУРИЗМА.....	189
9.7. ПОТЕНЦИЈАЛНЕ МОГУЋНОСТИ ЗА РАЗВОЈ ЗИМСКОГ ТУРИЗМА.....	190
9.7.1. ПРЕВАЛАЦ	192
9.7.2. ДУПНИЦА.....	192
9.7.3. КАРАНИКОЛИЦА.....	193
10. РЕЧНИК	194
10.1. КАРАКТЕРИСТИЧНИХ ЛОКАЛНИХ ПОЈМОВА ВЕЗАНИХ ЗА СЕЛО И ТРАДИЦИОНАЛНУ АРХИТЕКТУРУ	194
10.2. РЕЧНИК БОШКАЧКОГ ЈЕЗИКА	
(тајног језика Средачких зидара).....	201

11. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА.....	207
12.ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	214
12.1. ИЗВОРИ.....	214
12.2.ЛИТЕРАТУРА	214
12.2.1. ПРИМАРНА ЛИТЕРАТУРА	214
12.2.2. СЕКУНДАРНА ЛИТЕРАТУРА.....	217
13. БИОГРАФИЈА КАНДИДАТА	232
ПРИЛОЗИ И ФОТОГРАФИЈЕ	238

1.УВОД

АРХИТЕКТУРА ШАР-ПЛАНИНСКИХ СЕЛА СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА СТВАРАЛАШТВО СРЕДАЧКИХ ЗИДАРА

1.1. ПРЕДМЕТ РАДА

Предмет рада је традиционална сеоска архитектура Шар-планине. Приликом одабира теме за докторску дисертацију, определио сам се из више разлога управо за ову тему. У првом реду, Шар-планина представља врло значајну, изразито географску и историјску високопланинску регију са изузетном сеоском архитектуром, која је мало проучена. Друго, ова наша планина је вековима чинила праву тврђаву одбеглом српском становништву из околних котлина, док је непрекидно из ње одлазио вишак способне радне снаге у печалбу у европске и америчке земље. Традиционална сеоска архитектура Шар-планине, као део материјалне културе и стварања на територији Србије, није систематски довољно проучена. На терену има све мање објеката и градитељских целина, а градитељско наслеђе свакодневно све више нестаје. Стање постаје посебно сложено након доласка међународних снага за одржавање мира на простор Косова и Метохије, а самим тим и на простор Шар-планине.

Тема овог рада се базира на материјалу који чини наше традиционално наслеђе у руралним насељима Шар-планине. Главни акценат, приликом истраживања, стављен је на стамбене објекте. Чињеница да ови споменици народне архитектуре свакодневно нестају, оправдава и систематичније проучавање ове области.

Шар-планина је, пре свега, богата културно-историјским споменицима из скоро свих периода људске цивилизације који су расути у њеним најпривлачнијим природним амбијентима, али и комплексима старе архитектуре у урбаним и руралним целинама споменичког карактера. Призрен је права ризница културног наслеђа; то је „град-музеј“, бисер старе архитектуре. Призрену се, у много чему, придружује Тетово, на другој страни Шар-планине. Али, док се у архитектури градског урбаног ткива осећа утицај оријенталне архитектуре, дотле су шарпланинска села успела да сачувају и особености изворне, аутентичне архитектуре српског народа који од давнина живи на овој нашој планини. Шар-планина је зато прави архитектонски и етнолошки парк, који до данашњих дана сведочи о историјском развоју људског живота на њој. У том архитектонско-етнолошком парку срећу се изворни архитектонски облици, који су због удаљености села у далеком, високопланинском простору, створени од локалног

материјала и који су обликовани на најбољи начин у датим климатским и социјалним условима, али увек складно, препознатљиво и са ненадмашном печалбарском вештином средачких зидара. Зато комплекси са старим сеоским кућама, заједно са природним амбијентом у коме се налазе, делују нестварно попут „малог Менхетна“, пренесеног и утканог печалбарском вештином њених зидара који градише куће у својим селима, па преко Призрена, арбанашких кула, све до Румуније и америчких земаља.

Народно неимарство у селима Шар-планине достиже свој врхунац на размеђу XIX и XX века. То се посебно види на стамбеним објектима из тог периода који поседују изузетну обраду архитектонске конструкције и аутохтоност архитектонског облика. При обради теме узима се у обзир и друштвено-социјална појава печалбарења мајстора - зидара, која је на индиректан начин условила и појаву овако јединствене архитектуре. Према томе, може се закључити да је архитектура у селима Шар-планине резултат аутохтоне карактеристике дате средине у којој је настала, али је, такође, у себе примала и уграђивала елементе који су резултат печалбарских кретања њених врских зидара.

Верујем да ће овај рад скренути пажњу наше стручне јавности и допринети бољем сагледавању архитектуре овог, помало заборављеног, подручја и да ће наћи своју примену у даљим архитектонским истраживањима.

Преглед досадашњих истраживања

Историја научног истраживања ове планине започета је 1838. године, када су је обишли француски научници, геолози, А. Буе и А. Викенел. Од тада па до данас, разна истраживања овог простора (климатолошка, хидролошка, биогеографска и антропогеографска) постају обухватнија и све значајнија. С обзиром на то да су за архитектуру од значаја посебно природне, антропогене и економске појаве у наведеном простору, то је за доста комплексну тему овог рада поред обимног теренског истраживања, потребно познавати и користити резултате скоро свих ових проучавања, а нарочито оне резултате који указују на антропогено богатство Шар-планине. Зато је потребно, у најкраћим цртама, указати и на досадашња истраживања овог простора.

Са циљем да прецизније одредимо садашње стање истраживања, као резултат анализе литературе наводимо најважније библиографске јединице које се баве овим подручјем. Најстарији спомен у писаним изворима о простору Шар-планине налазимо у

Хрисовуљи краља Драгутина из 1281. године, у којој он манастиру Хиландару дарује средачко село Локвицу. Опширније податке и значајне географске и демографске податке о селима шарпланинских жупа налазимо и у Хрисовуљи цара Душана из 1349. године, којом он Средачку жупу и њена села прилаже манастиру Св. Арханђела код Призрена. У њој се помињу насеља, међе и обавезе сељака према манастиру. У другој половини деветнаестог века опширније податке о црквама и народу Шар-планине дали су: Милош Милојевић, Тодор Станковић и руски конзул у Призрену И. Јастребов који је до 1890. године више пута боравио на овој планини. Он је први проучио становништво у сеоским насељима по верској, националној и демографској структури, економској моћи села, начину живота људи, саобраћајној повезаности. Јастребов први пут истиче за становнике једне од шарпланинских жупа да "Сречани воле да граде лепе куће". То је први писани траг који се директно односи на тему и предмет овог рада и истраживања. Прве научне податке о Шар-планини, а самим тим и о њеним жупама, изнеће наш велики научник Јован Цвијић. Његова обимна студија садржи низ података о економском стању у селима жупе, небезбедности и пљачки од стране дивљих арнаутских банди. Он истиче да су због несигурности становници из две српске жупе, Сречани и Сиринићани принуђени да одлазе у печалбу у околне балканске земље, али и у Аргентину, Уругвај и Америку. Он за њих каже да су изванредни зидари и тесари. Остатке манастира Св. Арханђела истраживао је М. Грујић, народну ношњу С. Тројановић. М. Влаховић је проучавао основне делатности становништва, обичаје и ношњу. М. Павловић је опширно обрадио говор становништва Шар-планине. П. Костић је писао о црквама. М. Пајкић је детаљно проучио архитектуру и живопис средачких и сиринићких цркава. Највреднији рад о социјалној заједници и селу објавио је Т. Вукановић.

Што се тиче првих радова на истраживању традиционалне сеоске архитектуре, оно се креће углавном у приказивању основних карактеристика овог подручја. Неколико примера сеоске архитектуре налазимо у књизи Б. Којића "Сеоска архитектура и руризам". Ови презентовани примери су резултат теренских испитивања З. Петровића и Б. Миленковића који су у више наврата боравили на овом простору. Али због великог подручја Шар-планине и Призрена нису успели да детаљније сагледају архитектуру овог простора. Целокупна теренска грађа ова два аутора је 2006. године публикована у публикацији "Записи са Косова и Метохије". Али то није ни делић архитектонског наслеђа Шар-планине. У публикацијама нема ни једне куће тзв. "американке", као што су монументалне куће: Џинића, Софтића, Билибајкића, Недељковића, Јанковића,

Мандушића, Филиповића, Младеновића, Каралејића, Зијаибрија, Хација, Демирија, Ђаурабаза и осталих породица на подручју Шар-планине. Такође, нема радова који прате градско стваралаштво средачких зидара у Призрену и његовој околини. Нису обрађени бројни примери њиховог архитектонског стваралаштва у овом граду попут кућа: Шехзадића, Шећерџијића, Граждића, Мифтијића, Попоџића и осталих кућа које се налазе у најстаријој „Атик“ (Старој) махали и за које постоји предање да су их градили зидари из Средачке жупе на Шар-планини.

Побројане куће, као и њихови градитељи заслужују да нађу своје место у историји традиционалне архитектуре Србије и целог Балкана. Сви ти објекти су резултат стварања нашег традиционалног неимара, вештог зидара који је умео да гради и даље од своје Шаре и стигне чак до Синаје, Букурешта, Чикага, али да изгради и камене куле Газиместана. Морамо имати на уму и да је наш врсни архитекта Александар Дероко добро знао кога ће позвати да зида, за нас од великог националног значаја, споменик косовским јунацима.

Основни извори о предмету истраживања

С обзиром на то да је предмет нашег истраживања традиционална сеоска архитектура на простору Шар-планине и њен утицај на градску средину Призрена, информације које анализирају ову проблематику не постоје. Евидентирани су покушаји, али се од тих покушаја није даље одмакло. Ситуација се драматично погоршала и након 1999. године када су на простор Косова и Метохије, а самим тим и на простор Шар-планине, стигле међународне мисије,

Примарни извори информација који третирају шарпланинско рурално подручје и њеново богато природно, културно, геоморфолошко и архитектонско наслеђе прикупљени су у бројним институцијама од националног и регионалног значаја. Навешћу неке од њих: Регионални институт за заштиту споменика културе - Призрен, Етнографски институт САНУ- Београд, Географски институт“ Јован Цвијић“- Београд, Библиотека САНУ- Београд, Библиотека МАНУ- Скопље, Републички завод за заштиту споменика културе - Београд, Републичког завода за заштиту споменика природе- Београд, Архив Србије - Београд, Архив Косова - Приштина, Архив Призрена - Призрен, Архив на Македонија (Вардарске бановине) - Скопље, Геодетска служба- Призрен, Народна библиотека Србије - Београд, Централна библиотека војске Србије - Београд, Програмски архив РТС а и Филмских новости - Београд.

Секундарни извори информација односе се на сагледавање руралне архитектуре на ширем простору Југоисточне Европе и земаља Балкана. Велики део литературе прикупљен је из: Републичког завода за заштиту споменика културе - Београд, Етнографског институт САНУ- Београд, Библиотеке САНУ- Београд, Библиотеке МАНУ- Скопље, Народне и универзитетске библиотеке „Св. Климент Охридски“- Скопље, Централне библиотеке војске Србије - Београд, Библиотеке регионалног института за заштиту споменика културе у Призрену, у овој институцији налазе се подаци о сеоској архитектури на тлу Албаније.

1.3. ПРОБЛЕМ И ПРЕДМЕТ ИСТРАЖИВАЊА

Предмет истраживања је традиционална сеоска архитектура шарпланинских села са посебним освртом на стваралаштво средачких зидара

Истраживањем су обухваћене: сиринићка, средачка, горска и подгорска села на падинама српског дела шарпланинског масива. Укупан простор који је истражен током израде докторске дисертације износи око 1000 квадратних километара. Том приликом сакупљена је грађа о карактеристикама сеских насеља, а истраживање обухвата и Призрен, и његову околину у којој су вишевековни траг свог архитектонског стваралаштва оставили средачки зидари. Архитектура овог подручја је јединствена, аутохтона и моћна, достојна свог мајстора зидара, настала је и одржала се без обзира на време и вишевековно прожимања са бројним страним утицајима. Вредна је валоризације и очувања у својој изворној намени или пренамени и у будућности приликом развоја високопланинског туризма у овој области.

Истраживањем се посебно разматра типологија сеоских насеља као и кућа на подручју Шар-планине и базирано је на примени компаративне анализе кроз коју се сагледавају сличности и разлике, у смислу употребљеног материјала и технике грађења, диспозиције простора и архитектонских карактеристика датог простора у односу на остала околна подручја.

Истраживање је даље усмерено на средачку градитељску струју, кретања средачких мајстора и на њихова остварења. Познати по својој вештини, средином XIX и почетком XX века одлазили су у печалбу од Румуније до Јужне и Северне Америке и Аустралије. Зидали су и градили најлепше зграде, виле и палате у летњој престоници румунских краљева – Синаји, бисеру Карпата. Тако нешто не би могао да гради и зида

народ који је без корена, а за то основа постоји још од Душановог царства када су наведени зидари у виду кулука што плаћеног, што обавезног били ангажовани да би се подигла велелепна задужбина манастира Светих Арханђела. Која случајност да, и после петовековног турског ропства и грађења бројних призренских палата, опет тај исти зидар гради за још једног краља и његов драгуљ са Карпата.

Проблемом истраживања су обухваћени и бројни други фактори, пре свега аграрни односи и верски фактор који су поред осталих економских, географских и културних били од јаког утицаја за појаву аутохтоне архитектуре на овом подручју.

Проблем истраживања је и физичко очување традиционалне сеоске архитектуре на простору Шар-планине, посебно у срединама где живи српско становништво а то су Сиринићка и Средачка жупа. Проблем развоја, време и стање у које је доведено становништво Шар-планине и цео српски народ на простору Косова и Метохије приморава нас да реално сагледамо решавање нашег националног питања и очувања наше архитектонске баштине на овом простору, а посебно након проглашења независности Косова, као албанске државе. То је резултат вишевековног агресивног деловања албанског националистичког покрета зацртаног у плану Албанске лиге из 1878. године и он се *de facto* остварује. Границе "Велике Албаније" исписују се агресивном и рушилачком политиком, тако да делови рашке области, југ Србије, западна Македонија и цело Косово и Метохија постану саставни делови те велико албанске државе - "Арберије". То је главни разлог због чега архитектонско наслеђе Шар-планине систематски физички нестаје, пошто њега самопрокламована држава „Косово-а“ не доживљава као своју баштину већ као српско наслеђе које је присутно на овим просторима и које треба да нестане.

На основу свих ових елемената указујем на потребу наше државе Републике Србије да предузме све мере на очувању свог народа и културног наслеђа на простору Шар-планине.

Овај наш мали шарпланински ентитет, и његове руралне средине са својом аутохтоном архитектуром, у тој интерполацији наше државе на путу ка Европској унији одиграће своју позитивну улогу без обзира на свој дуалистички територијални положај у садашњем тренутку.

1.4. НАУЧНИ ЦИЉ ИСТРАЖИВАЊА

Циљ истраживања јесте да кроз научну аргументацију и објашњење сагледа

аутохтоност и генезу настанка традиционалне сеоске куће на простору Шар-планине. Ова поставка обухвата анализу у архитектонском и конструктивном склопу модела кућа и примењеној материјализацији на традиционалној кући овога краја. Намера је да анализом прикупљене документације и литературе проширим досадашња сазнања о архитектури овог јединственог подручја.

Други циљ је да се применом наведених метода научног истраживања сагледа и опише стваралачки процес средачких зидара на терену саме Шар-планине али и шире, преваходно њихов снажан траг који су оставили на развој призренских кућа у дугом временском периоду од средњег до почетка XX века.

Поред ових циљева деловање истраживачког процеса и формирање базе података довешће до коришћења старих традиционалних матрица и њихово прилагођавање новим архитектонским и урбанистичким изазовима. Сама архитектура је главни мотив за ревитализацију и обнову руралних средина попут засеока Милачики села Мушњиково, Драјчики, Сушиће, Севца, Брода и других. Развојем зимског туризма и валоризацијом њених руралних средина шарпланински ентитет и његова архитектура могу рачунати на самоодрживу будућност.

1.5. ЗАДАЦИ ИСТРАЖИВАЊА

Примарни задатак је типолошка анализа сеоских насеља у односу на положај и природне факторе, затим у односу на морфолошку структуру, величину, функцију и историјску генезу настанка шарпланинских руралних средина.

Други задатак је да се, путем типолошке анализе, изврши компаративна анализа сеоских кућа на читавом простору Шар-планине, са посебним освртом на поједине типолошке разлике између кућа у појединим њеним жупама. Овај део истраживања обухвата упоредну анализу функционалне диспозиције садржаја, ентеријера, екстеријера, конструктивни склоп, грађевинске материјале, помоћне објекте (плевње, кошаре, бачије, мандре, амбаре, кошеве и остале пољопривредне објекте).

Трећи задатак произилази из компаративне анализе функционалних и декоративних утицаја средачких зидара на архитектуру бројних призренских палата у периоду од XVIII – XX века и њихог повратног дејства на стваралаштво у сеоским срединама (ехо архитектуре града).

Четврти задатак је упоредна анализа елемената од утицаја који су имплементирани као резултат вишедеценијског стварања и перцептивног доживљаја

њених печалбара у земљама Балкана (Румунија, Бугарска), а касније и Америка. Мора се напоменути да је архитектура Шар-планине пре прихватала европске утицаје него оријенталне.

Секундарни задаци истраживања:

Анализа социјалног простора села и његовог утицаја на појаву и развој сеоске архитектуре а индиректно и на појаву градитељске традиције на овим просторима;

Анализа утицаја моћних појединаца попут цара Душана, Коца Синан паше, Софи Синан паше Ротуловића, призренских властелинских породица: Шехзадића, Шећерџијића, Граждића, Попоџића па све до Симе Игуманова који су својим индивидуалним односом у једном вишевековном процесу утицали на кретање и ангажовање средачких зидара;

Упоредном анализом је обухваћено и стваралаштво мијачких зидара у западној Македонији, чије је стваралаштво у тесној вези у времену и простору са стваралаштвом средачких зидара;

Анализом је обухваћено и усмено стваралаштво зидара исказано кроз јединствени тајни језик зидара „бошкачки“, његове речи које су велико богатство и наслеђе које је остало до данашњих дана;

Анализа печалбарских организација, њихова хијерархијска структура која је такође специфична, „бошкачке“ мајсторске дружине, а самим тим и средачки зидари не појављују се тек у XIX веку, већ су део вишевековног процеса који траје до данас.

1.6. ПОЛАЗНЕ ХИПОТЕЗЕ

Основна хипотеза истраживања Архитектура Шарпланине у себи је сачувала чистоту архитектонског израза који има своје корене још из средњег века, неговала га током целог периода турског ропства све до XX века. На тај начин она је у себи сачувала чистоту наше изворне сеоске архитектуре независно од Оријенталних утицаја. Заснива се на претпоставци да је сеоска архитектура Шарпланине снажно утицала преко њених градитеља Средачких зидара на архитектуру Призрена и његове околине.

Друга хипотеза односи се на то да је традиционална сеоска архитектура Шарпланине резултат вишевековног стварања њених Средачких зидара који су своје умеће и вештину зидања стицали и неговали током више векова.

Трећа хипотеза заснива се на претпоставци да постоји узајамна међу зависност

између печалбарења и појаве новог, у неку руку аутохтоног, архитектонског израза на кућама Шарпланине. Узроци и последице се остварују у одређеном временском оквиру, а то је период од средине XIX века до краја Првог светског рата.

Четврта хипотеза да је архитектура у селима Шарпланине резултат аутохтоне карактеристике дате средине у којој је настала али је такође у себи примала и уграђивала елементе који су резултат печалбарских кретања њених врсних зидара.

1.7. НАУЧНЕ МЕТОДЕ ИСТРАЖИВАЊА

Да би се што боље упознао предмет истраживања и остварио постављени циљ, систематично је коришћено више научних метода које су мерила за истраживачки поступак, помоћу којих се проверава научна заснованост постављене хипотезе.

У односу на специфичну материју која се истражује, као и на начин на који су прикупљени материјали, документација као извор информација, налаже нам примену неколико научних метода које су примењене приликом истраживања у овом раду.

Историјска метода је значајна због добијања тачних података везаних за друштвене, економске, и културне поцесе, и да би се добила развојна линија средине у којој је настала и развијала се сеоска архитектура у руралним срединама на Шарпланини. Посебно је ова метода битна да би се схватили односи у којима су настали и развијали се њени ствараоци - средачки зидари.

Метода директног мерења једна је од најзначајнијих метода за снимање архитектонских објеката. Сходно задатку, истраживање овом методом односи се на архитектонско снимање објеката, фотографисање и прикупљање осталих битних података за сагледавање ове архитектуре. Истраживачким поступком директног мерења, посматрања и анкетирања сакупљена је комплексна грађа која је анализирана током обраде наведене дисертације.

Компаративна метода, која путем аналогije успоставља везе између типолошких облика архитектонских објеката у блиским областима је примењена да би се потпуније сагледала архитектура појединих жупа на Шарпланини, посебно утицај који је стваралаштво средачких зидара имало на остале њене жупе. Метода оваког сагледавања карактеристика, од користи је приликом одређивања типологије сеоских кућа Шарпланине, као и приликом одређивања и дефинисања њихових сличности и разлика у првом случају као и у односу село-град, утицај села на градску средину и стварње унутар ње, даље на материјале, технике грађења и остале карактеристике

архитектонског стварања.

Метода интервјуа на лицу места коришћена је за прикупљање информација. У директним разговорима се лако долази до корисних података. Овај начин, међутим, треба прихватити са резервом, јер због преношења са генерације на генерацију усменим путем, ови подаци губе своју изворну форму и тачност. Ипак, захваљујући овој методи сачуваће се од заборава памћење нашег народа којег је све мање на овим просторима, и остаће својеврсни запис у времену као казивање њених последњих приповедача о вештинама грађења, називима појединих елемената па све до „бошкачког језика“ као врхунског продукта њихове вештине и знања сачуваног у сећању старих зидара.

Методом синтезе свих података изведени су закључци да је архитектура Шар-планине тј. умеће њених средачких зидара имало снажан стваралачко-градитељски утицај на простор њених жупа. Они су, такође, градили бројне призренске палате, шиптарске куле и остале објекте и оставили неизбрисив траг до данашњих дана. Синтеза ће донети и потврду претпоставке да се ради о аутентичној архитектури, насталој на одређењем простору и њеном вишевековном трајању и утицају.

И наравно, коришћење доступне литературе, као метода скупљања података из књига, часописа, зборника, планова и др.

1.8. СТРУКТУРА ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Рад садржи три основне целине: Увод, Приказ и интерпретацију резултата истраживања и Закључак. На крају рада налазе се напомене, библиографски подаци и прилози (цртежи, слике и табеле).

У Уводу постављен је теоријски оквир рада који обухвата: уводне напомене, образложење предмета рада, научне циљеве истраживања, основне хипотезе, методе истраживања, очекиване резултате истраживања, ограничења истраживања, структуру рада. Овај део дефинише резултате истраживања, процену научне оправданости и практичну примену резултата.

Средишњи део рада, односно интерпретацију резултата истраживања, карактерише излагање проблема који иде од целине ка њеним детаљима, приказани су добијени резултати и утврђене чињенице у више делова. Први део бави се анализом утицајних фактора који су вишевековном трајању довели до појаве традиционалне сеоске архитектуре на простору Шар-планине. Анализира се: рељеф, клима, етнички и

верски састав становништва појединих жупа и социјално економски утицаји.

У другом делу рада анализирана је типологија насеља на Шарпланини, тип села, сеоске маале, центар, улична мрежа, положај куће, сакрални објекти и сеоско двориште.

У трећем делу рада акценат је дат на анализу типологије кућа на простору Шарпланине и њених жупа: кућа у Средској, Гори, Сиринићу, Подгору. Биће обрађене куће старијег времена, куће новијег времена, њихова генеза, унутрашња опрема, конструкција.

Четврти део је конципиран да трага за факторима који су довели до појаве средачких зидара на овом подручју и њиховог вишевековног утицаја на архитектонско стваралаштво у селима Шар-планине и Призрена. У овом делу обрађена је организација зидарских дружина такозваних „бошката“ и њиховог тајног говора.

Пети део садржи архитектонску анализу објеката које су градили средачки зидари у Призрену. Предмет мог интересовања су куће-палате чувених призренских породица: Шехзадића, Шећерџића, Граждића, Поподића, Мифтиџића..., на којима су свој стваралачки печат оставили наведени зидари.

Шести део обрађује стваралаштво и утицаје које су средачки зидари донели и уградили у своју архитектуру а која је резултат њивог печалбарског кретања од Синаје, Букурешта, па све до Чикага.

У закључку се сумирају резултати претходних истраживања, проверавају почетне хипотезе, и практична примена истраживања на конкретном простору, а и шире.

1.9. ОЧЕКИВАНИ РЕЗУЛТАТИ И ПРАКТИЧНА ПРИМЕНА

Истраживање је конципирано као будући прилог познавању још једног сегмента наше традиционалне архитектуре. Овај рад допринеће целовитијем расветљавању и сагледавању сеоске архитектуре шарпланинског подручја. Он не треба да остане само теоретска основа, већ мора да нађе своју ширу примену приликом пројектовања нових објеката који ће се ослањати на традиционалне принципе грађења, посебно на подручју Средачке и Сиринићке жупе. До тога ће сигурно доћи јер дотични региони поседује изванредне могућности за развој зимског и летњег стационарног туризма. Стога би резултати истраживања требали да послуже као основа за унапређење у области

архитектонског пројектовања, реконструкције и заштите конкретног простора а и шире.

Важна компонента у развоју ове наше планине је свакако зимски туризам. За његов развој постоје изузетно повољни услови. Међутим, дар природних услова није једини услов за његов развој.

На подручју бивше СФРЈ не постоји планински простор, изузимајући донекле Проклетије, где су се стекли тако повољни природни услови за развој планинског туризма зимског и летњег рекреативног као на Шар-планини. То значи да је простор ове планине један велики природни потенцијал који нам пружа неслућене могућности за развој свих видова туризма, посебно зимског-високопланинског. Али, упркос томе, нигде ти услови нису мање искоришћени.

Шар-планина поседује укупну денивелацију стаза потенцијалних за скијање у дужини од 103.770 m или око 30% укупног потенцијала скијашких стаза у бившој СФРЈ. То је резултат студије коју су радили експерти ОЕСД, претече Европске уније. Шарпланински масив, са становишта могућности коришћења потенцијалних терена за скијање, поседује најбоље услове за развој зимско-спортског туризма на територији целе Југоисточне Европе укључујући Словенију, Црну Гору, Бугарску, Македонију и остале земље. По броју, денивелација и капацитетима потенцијалних скијашких стаза Шар-планина и Проклетије, не само да надмашују све остале планине бивше СФРЈ, већ се могу упоређивати са највећим зимским центрима у области Алпа, Скандинавије и Пиринеја.

Овим радом открићемо до сада слабо познату архитектуру, валоризујући је у функцији развоја туризма, а њене репрезентативне примерке попут: куће Џинића, Билибајкића, Совтића, Мандушића, Терзинаца, Недељковића, Калинчића и других наставиће своје трајање у новој функцији. На тај начин страним туристима на најбољи начин промовисаћемо наше архитектонско наслеђе шарпланинских руралних средина. Сама архитектура у склопу шарпланинских руралних амбијенталних целина је главни мотив за ревитализацију и обнову руралних средина попут засеока Милачики, села Мушњиково, Драјчики, Штрпца, Сушића, тако да је она један од најзначајнијих елемената уз коришћење осталих природних потенцијала. Развојем зимског туризма шарпланински ентитет може рачунати на самоодрживу будућност.

1.10. ПЛАН ИСТРАЖИВАЊА

Прикупљање података везаних за тему истраживања из свих релевантних институција које поседују одговарајућу документацију везану за подручје Шар-планине. У првој фази то су институције које се налазе на територији Србије.

Друга фаза обухвата мој боравак на подручју шарпланинских жупа. То је, пре свега, мој вишемесечни боравак у Средачкој жупи која ће ми бити логистички центар за даља оперативна истраживања читавог простора Шар-планине и града Призрена. Друга фаза имаће своје под фазе које су тесно везане са обрадом појединих жупа. Тако да ћу у одређеном периоду обрађивати: Сиринићку, Горску и Подгорску жупу. Безбедоносни ризик представља истраживање које се односи на призренске палате, разлог томе је велико неповерење албанске популације према српским истраживачима, па макар то била и архитектура. Али и за то, као и моји преци, имам решење, а то је моје познавање албанског језика, самог града и лична пријатељства која сам очувао до данашњих дана без обзира на све што се дешавало у претходном периоду.

Трећа фаза обухвата разговоре са последњим преосталим печалбарима који чувају успомену на богату стваралачу традицију средачких зидара. Многи од њих су након 1999. године избегли у градове у Србији.

Завршна фаза представља синтезу у обради целокупне наведене грађе, са истраживања свих наведених простора и елемента. Она подразумева компаративну анализу у циљу доказивања истраживачког карактера овога рада.

1.11. ПРЕДЛОГ ЗА МЕНТОРА

За ментора предлажем др Милорада Рибара, редовног професора Архитектонског факултета Универзитета у Београду.

1.12. МАТИЧНОСТ ПРЕДЛОЖЕНЕ ТЕМЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Шифра матичности: Департман за архитектуру.

Назив факултета: Архитектонски факултет Универзитета у Београду.

2. ПРИРОДНЕ ОДЛИКЕ ШАР-ПЛАНИНЕ

2.1. ПОЛОЖАЈ И ПОВРШИНА

Територија Шар-планине простире се између 41°41'43" и 42°16'34" северне географске ширине и 20°34'51" и 21°16'09" источне географске дужине, а захвата укупну површину од 1.607 км². Од укупне површине Републици Србији, односно Аутономној покрајини Косову и Метохији припада 780 км² или 48,56% територије, док остатак од 826 км² или 51,44% припада Републици Македонији.¹ Западна и Јужна граница Шар-планине уједно је и државна граница АП Косова и Метохије, односно Републике Србије према Албанији и Републици Македонији. Са северозапада њена граница креће од села Орђуше (Гора), иде долином Плавске реке преко Опоља, па избија на Призрен од кога даље иде горњим током Призренске Бистрице, преко Средачке корутине, прелази преко Превалца и спушта се у Сиринићку жупу и прати ток Лепенца до његовог улива у реку Вардар у близини Скопља.² Шар-планински масив додирују три веће котлине: са урошевачке стране Косовска висораван, са призренске Метохијска котлина и са македонске стране Тетовски полог и његова котлина. Шар-планина заузима југозападни део Републике Србије, а лежи готово у средишту Балканског полуострва, па се зато шарпланинско било од почетка XVI века назива *Catena del Mondo* или „Вериге старог света“.³ У оквиру ове шарпланинске макроцелине издвајају се изузетне микроцелине; то су наше древне средњовековне жупе, и то: Гора са Опољем, Подгор призренски, Средачка и Сиринићка жупа. У административно-политичкој подели њена територија припада следећим општинама са српске стране:

¹ Ђукић, Драган. *Туристичка валоризација природних, етнографских и других културних потенцијала Шар-планине*, СГД, Посебна издања, књ. 55, Београд, 1983, стр. 20.

² Ђукић, Драган. Исто, стр. 20.

³ Цвијић, Јован. *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, Сабрана дела, књ. 12, САНУ, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1995, стр. 339.

Гора, Призрен, Штрпце, Урошевац и Качаник. Са македонске стране припада читавом низу малих руралних општина као што су: Јегуновце, Теарце, Тетово, Врапчиште, Гостивар и Маврово-Ростуша. Иако је њен високопланински рељеф утицао на саобраћајну изолованост, она је била највећи, најјачи град и бедем у одбрани Срба од Византинаца и других отмичара и пљачкаша.⁴ Саобраћајна изолованост савладана је почетком двадесетог века изградњом железничких пруга, савремених путева и развојем авио саобраћаја, па се Шар-планина опет нуди да своје могућности још више отвори и свету понуди потенцијале које има. На њеној територији, или у непосредном њеном гравитационом кругу, укрштају се два изузетно важна транзитна правца: Босански пут, који иде од југа ка северу и други — од запада ка истоку (Драчки пут). Поред ова два меридијанска правца постоје и правци другоразредног значаја, на којима се вековима догађају привредно-економски, етнички и културно-социјални утицаји на ову високопланинску регију, али и шире – на простор централног Балкана.

2.2. ПРИРОДНИ ПРАВЦИ

Геоморфолошки услови терена природно нас упућују на то да саобраћајнице треба да буду грађене и да прате водене токове бројних река. Пошто је Шар-планина развође два слива – јадранског и егејског, путеви прате њихове правце међусобно се додирујући у деловима планинских превоја и преседлина које могу да буду на висини чак и од 1515. м. (Превалац)⁵ па све до 2060 м. (превој Шар)⁶. Позната је по старом „Призренском путу“ којим је још 169. год. пре нове ере прошло изасланство македонског краља Персеја, идући у Скадар код илирског краља Гентија.⁷ Овим воденим токовима и саобраћајницама остварује се веза Шар-планине и њеног простора са централним деловима Балканског полуострва, а преко њега и са Јадранским и Егејским морем. Територију Шар-планине најбоље „отварају“ два природна правца: Меридијански правац, који иде смером токова река Вардара, Лепенца, Ситнице и даље Моравом, све у правцу севера, одређује ортографске везе према југу са Републиком Македонијом, Солуном, Малом Азијом и Егејским морем. Северни правац који води од југа ка северу одувек је био један од најважнијих за повезивање Шар-планине са

⁴ Веселиновић, В. Милојко. *Шар с орографског, хидрографског и политичког гледишта*, “Братство“, књ. IV, 10, Београд, 1890, стр. 110.

⁵ Ђукић, Драган. Исто, стр. 26.

⁶ Кривокапић, Душан. *Шар-планина, туристичко-географски приказ предела и народа*, Туристичка штампа, Београд, 1969, стр. 17.

⁷ Кривокапић, Душан. Исто, стр. 199.

Шумадијом, Београдом и средњом Европом. Упореднички правац углавном иде долином Јужне Мораве, Лепенца, преко превоја Превалац, спушта се Призренском Бистрицом и даље преко Великог Дрима излази у Медовски залив на обали Јадранског мора. Ово је правац који даље идући на исток спаја Шар-планину са Румунијом, Молдавијом, Одесом и Русијом. Њиме су се вековима кретали бројни печалбари у групама (тајфама) из шарских жупа, посебно зидари из Средачке жупе идући и радећи у многим (влашким или лашким) градовима.⁸ Коришћени правац иде даље долином Белог Дрима, а допуњује се мањим превојима у средишњем делу северне Албаније, идући даље према Медовском заливу и Јадранском мору. Оба ова природна правца укрштају се у централном делу Косова у подножју Шар-планине. Поред ова два кључна географска правца, постоји још неколико мањих праваца који повезују Шар-планину и њене жупе са осталим, суседним подручјима: долином Љубинске реке и преко Кобиличког превоја са Тетовом и даље са Скопском котлином; горњим током Рестеличке и Бродске реке са Мавровом, Дебром и даље преко Охрида са Јонским морем. Долином Севачке реке преко Призренског Подгора повезана је Шар-планина преко Метохије и Руговске клисуре са горњим Полимљем и Црном Гором, а надаље са Босном и континенталном Европом.

2.3. ПУТНИ ПРАВЦИ

Један од главних путева из римског доба везивао је дримском долином старе македонске и српске области на истоку са илирским на западу, у области око Скадра и Медовског залива. То је антички – „римски“ пут који је спајао Ниш (Naissus) са Љешом (Lissum) у Албанији. Тај пут је једним својим краком пролазио поред Призрена и Приштине и ишао даље све до Ниша. Другим својим краком, он је преко шар-планинских превоја повезивао Јадранско приморје са егејским и малоазијским лукама и градовима. Овај пут, током срењег века, пролазио је негде између Куршумлије и Подујева, настављао долином Лаба до раскрснице Улпијане (римског града између Приштине и Липљана), а одатле преко Теранде, левом обалом Дрима, водио је према Љешу и обали Јадранског мора. Други по важности били су путеви који су се развили за јачање српске државе и који су оставили дубок траг на развој насеља и комуникација на подручју Шар-планине. На ово је утицала близина Призрена и Скопља, као најважнијих старих српских престоница. Шара је захваљујући томе седиште Срба и

⁸ Танасковић, Војислав. *Средска*, Библиотека "хронике села", Београд, 2000, стр. 35.

Србије од давних времена.⁹ Наведени престони градови који се ослањају на ову нашу велику планину, користе од давнина њене путне ресурсе. Велики значај Призрену и његовим шар-планинским жупама донела је изградња манастирског комплекса Светих Арханђела. Овај манастир је задужбина цара Душана и саграђен је у периоду од 1348. до 1352. године.¹⁰ Зато су шар-планински путеви, који су повезивали ове градове, постали још значајнији. Међу њима се посебно издвајао „Призренски пут“, који је на основу литературе познат још од 169. године старе ере и коришћен је за повезивање македонске Дарданије са Скадром и осталим приморским местима.¹¹ Само унутрашње подручје шарпланинских високо планинских жупа остало је већим делом изоловано и ван главних средњовековних саобраћајних праваца. Правци пружања речних долина Призренске Бистрице, Лепенца, Плавске и Бродске реке као и планинских превоја, директно су утицали на мрежу путева. Један од путева, тзв. „Лисински пут“, водио је од Призрена за Тетово кроз Средачку жупу, пратећи ток Бистрице. За разлику од данашњег пута, ова је стаза избегавала непроходну клисуру и кретала се по речним странама. Ово је стари римски пут који најкраћом везом повезује Метохију и Полог преко превоја Кобилице (2175м).¹² Кроз Средачку жупу, пут је једним својим правцем пролазио кроз Средску и Горње Село. Одатле је преко превоја Превалац даље водио ка Сиринићкој жупи и на излазу из клисуре реке Лепенца на „Лиси“¹³ спајао се са најзначајнијим путем у ондашњој Србији који је повезивао Рас са Скопљем. Други путни правци повезивали су Гору и Опоље са Призреном и Тетовом и кретали су се шарпланинским пашњачким висоравнима. Ове правце највише су користили сточари приликом летњих испаша. По доласку Турака на ове просторе важност неких праваца постепено се губи, нарочито Которског пута. Пошто је опало рударство, гасиле су се и трговачке везе са приморским градовима који су били под влашћу Млетака. Већу важност добија Босански пут који преко Косова повезује Сарајево, Скопље, Солун, и Истамбул. За житеље шарпланинских села од великог значаја био је и даље Призренски пут који се даље надовезивао на Скадарско-косовски пут којим је ишао други ток трговачке размене између унутрашњих области Балкана и Млетака. Почетком двадесетог века долина Велике Мораве и Вардара постаје комуникацијска основица

⁹ Веселиновић, В. Милојко. *Шар с орографског, хидрографског и политичког гледишта*, “Братство“, књ. IV, 10, Београд, 1890. стр. 116.

¹⁰ Ненадовић, Слободан. *Душанова задужбина манастир св. Арханђели код Призрена*, САНУ; Споменик СХVI, Београд, 1966, стр. 7.

¹¹ Кривокапић, Душан. Исто, стр. 199.

¹² Хаскука, Есад. Историјско-географска анализа урбаних функција Призрена, Ђаковица, 1985, стр. 23.

¹³ „Лиса“ или храстова шума. Локалитет се налази у близини Качаника у делу који је богат храстовим шумама.

централног Балкана на коју се надовезују остали путни правци који се налазе у подножју Шар-планине и који прате њен хрбат. Мрежу магистралних и регионалних путева употпуњује мрежа локалних путева који повезују многа планинска насеља на простору Шар-планине са регионалним центрима којима гравитирају.

Преко аеродрома у Скопљу и Приштини, Шара и њене жупе имају авионску везу са целим светом. Ово је битан услов за економску развој овог високопланинског подручја.

2.4. РЕГИОНАЛНЕ ГЕО-МОРФОЛОШКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ РЕЉЕФА

Настанак шарпланинског венца почео је у миоцену тектонским сударањем и борањем динарског и шарско-пиндског система и њихових плоча. У време великих борања миоцене старости дошло је до спуштања Косовске, Метохијско-призренске и Полошке и Мавровске котлине и стварања великих језера.¹⁴ Услед тако интензивних тектонских покрета геоморфолошке еволуције, створен је на простору Шар-планине веома сложен планински рељеф. Шарска површ висока је 2000-2100. метара и благо је сведена према Призренској и Полошкој котлини. Она је врло пространа и јако очувана у Гори. На ове старе површи надовезују се ниже површи које су најочуваније на Царевим ливадама, Кобилицы и на Поповој Шапки. То су простори који су атрактивни за развој високопланинског туризма. На развођу речних сливова налази се на Шари 26 превоја који су коришћени за вековну комуникацију између њених котлина и жупа.¹⁵ У временској измени рељефа велики утицај, нарочито на Шари, имала је глацијална ерозија. Њеним дејством створени су ерозивни облици у високим пределима Шар-планине у виду бројних циркова, увала и плавина. Шар-планина је макрорељефна целина у оквиру које се даље, на основу геоморфолошких особина, издвајају засебне мање целине у виду високопланинских жупа међу којима се издвајају Сиринић, Средска, Опоље и Гора. Шар-планина се пружа правцем североисток-југозапад. Републици Србији припада њена северна страна, односно сливна подручја Лепенца, Призренске Бистрице, Плавске и Рестеличке реке. Било Шар-планине је широко, благо сведено према Призренској котлини. На њој се истичу врхови који су њене изразите географски оријентирне доминанте: Бистра Кобилица, Караникола, Враца и Љуботен. У њиховом подножју

¹⁴ Ђукић, Драган. Исто, стр. 29.

¹⁵ Ђукић, Драган. *Физичко-географске одлике Шар-планине*, Географски семинар, Приштина, 1997. стр. 74-75.

скривена су бројна планинска језера, непрегледни планински пашњаци и косе равни које су погодне за високопланинске смучарске спортове. У оквиру ове велике шар-планинске макроцелине издвајају се: Средачка и Сиринићка жупа, Гора и Опоље.

Средачка жупа је једном својом страном оивичена Ошљаком (2212 м) и то је у ствари мала котлиница која се налази у горњем делу Призренске Бистрице и јако је ерозивних страна. Сиринић представља високу коритину која се налази у горњем сливу Лепенца, између планинских огранака високог Ошљака и Шар-планине. Ову жупу са севера оивичавају стрме северне падине Шар-планине. Сиринић је од Средске одвојен превојем Превалац (1515 м) и изразитим кречњачким гребеном Ошљаком (2112 м). Сиринићка котлиница повезана је са Призреном и Метохијском котлином преко преседлине Вирова (1840 м).¹⁶ Гора је високо планинска површ са просечном надморском висином од 1500 метара. Гору и Опоље образују две високе, планинске котлинице које су ограничене Коритником и билем Шар-планине на југоистоку. У већем делу Горе потпуно је одсутна шумска вегетација која је нестала захваљујући деловању природних и друштвених услова.¹⁷ Обиље пашњака и извора воде омогућили су људима у Гори и Опољу да буду водећи сточари призренског краја.¹⁸ Призренска и Дупничка клисура су дубоке и уске, са јако стрмим странама на којима се налазе бројне пећине (Марина дупка, Свети Никола, Булец и др.) које су некада у праисторији биле битне за живот човека. То су прва његова станишта. Поред набројаних виших и средњих рељефних облика, на Шар-планини јављају се и мањи – у облику крашког, абразивног, глацијалног и флувијалног порекла: циркови, валови и морене. Крашки рељеф најзаступљенији је у Опољу и Средској¹⁹ и видљив је кроз присуство осулинске брече – главног материјала од којег је изграђена већина кућа у Средачкој жупи.

2.5. КЛИМА

Клима Шар-планине условљена је њеним географским положајем, рељефом, али и близином Јадранског (90 км) и Егејског мора (230 км). Због њене велике површине поједини њени делови имају различите климатске особине које се крећу од алпске

¹⁶ Николић, Срећко. *Шарпланина*, „Земља и људи“, 20, Српско географско друштво, Београд, 1970, стр. 20.

¹⁷ Лутовац, Милисав. *Гора и Опоље – антропогеографска проучавања*, Српски етнографски зборник, књ. LXXIX, Насеља и порекло становништва, књ. 35, САНУ, Београд, 1955.

¹⁸ Кривокапић, Душан. Исто, стр. 208.

¹⁹ Ђукић, Драган. *Физичко-географске одлике Шар-планине*, Географски семинар, Приштина, 1997, стр. 76.

климе па све до жупског климата који је присутан у Средачкој и Сиринићкој жупи.²⁰ На њеној површини јасно су дефинисане три климатске зоне. Прва, до 1200 метара наморске висине, са релативно благим зимама. У другој зони, од 1200-1700 м. надморске висине, заступљена је високопланинска (алпска) клима, а преко ње је трећа зона – зона алпских пашњака.²¹ Ове три климатске зоне прате и насеља чија је завршна висинска граница највиша у Рестелици и налази се на надморској висини од 1470 метара.²²

Између климатских висинских зона на Шар-планини постоје знатне температурне разлике и крећу се у границама од 10-12 степени. Инсолација на овој нашој планини је повољна и у току зимског периода и током фебруара дужа је за 32 сата у односу на град Призрен.²³ Влажност ваздуха на планини је коју десетину процента мања у односу на градове у подножју. То се дешава због појачаног струјања ваздуха и ветрова. Падавине су равномерно распоређене тако да се крећу од 715 мм у подножју па све до 1500 мм на самом врху.²⁴

2.6. ХИДРОГРАФИЈА

Шар-планина, захваљујући свом положају, рељефу и клими поседује обиље водених токова и има веома развијену речну мрежу. Глацијација је на Шар-планини оставила мноштво циркова, из којих се касније, у њиховим најнижим деловима формирају планинска језера. Са Шаре се вода одводи у два правца и два мора. Од тога на сливно подручје Егејског мора отпада 58,5%, док остатак од 42,5% припада сливу Јадранског мора.²⁵ Призренска Бистрица, преко Белог Дрима, заједно са Плавском и Рестеличком реком, одводе воду у Јадранско море. Лепенац са својим притокама одводи воду преко Вардара у Егејско море. Од великих шарпланинских река посебно се издваја Призренска Бистрица која је лева притока Белог Дрима. Долази са Шар-планине, протиче уском долином и кроз високу планинску жупу Средска протиче кроз Призренско поље и улива се у Бели Дрим недалеко од града. Глацијалних језера на делу

²⁰ Ђукић, Драган. Исто, стр. 82.

²¹ Ђукић, Драган. Исто, стр.82.

²² Група аутора. *Шарпланинске жупе Гора, Опоље и Средска*, САНУ, Посебна издања, књ, 40/I, II, III, Београд, 1996, стр. 339.

²³ Ђукић, Драган. *Физичко-географске одлике Шар-планине*, Географски семинар, Приштина, 1997, стр. 82.

²⁴ Ђукић, Драган. Исто, стр.84.

²⁵ Ђукић, Драган. Исто, стр.86.

Шар-планине који припадају Србији има десетак. Сва ова језера налазе се на великим висинама, у цирковима који су настали под дејством ледника за време леденог доба и прави су „горски украс“ шарпланинског простора.

2.7.БИЉНИ СВЕТ

Богатство биљног и животињског света условљено је географским положајем, геолошком подлогом, педолошким саставом тла, водом али и утицајем самога човека. Биљни и животињски свет на Шар-планини јако је богат, али и са приметним разликама између појединих његових делова. У долинама шарпланинских река, Бистрице, Лепенца и њихових притока, у малим планинским пољима заступљене су ливадска и барска вегетација, а затим ораничне површине на којима се гаје житарице, поврће и крмно биље. Од биљних врста заступљене су: врба, топола и воћка. Посебно је то изражено у сиринићким и средачким селима чији је обрадив појас насељен и најбоље обрађен и налази се по дну или на речним терасама.²⁶ На нагибима и другим теренима који се налазе у близини река и бујичних потока има шуме испуњене најчешће стаблима тројанског храста који је некада заузимао много шире просторе на Шар-планини.²⁷ У оквиру ових шума често се јављају и појединачне групације или усамљена стабла: трна, глога, ружа и дивљих планинских крушка које се називају „дарда“.²⁸ Шумски покривач у планинској зони (до 850 м) представљен је питомим кестеном. Нарочито је присутан на полошкој страни Шар-планине и тамо формира непрекидни комплекс од 10 квадратних километара. Кестенових шума има и у Јабланици, код Призрена, а појединачно се кестен јавља и у околини села Драјчића у Средачкој жупи.²⁹ Кестеново дрво није само корисно као плод, већ има велике примене у архитектури и грађевинарству на овом простору. Од њега су грађени бројни конструктивни делови кућа, употребни и декоративни предмети. Посебно је била коришћена његова кора која се постављала у слоју испод пода у кући. Овај слој имао је изражену антибактеријску и противглодарску заштиту и коришћен је посебно у селима Средачке жупе и Призрена.³⁰

²⁶ Цвијић, Јован. *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, Сабрана дела, књ. 12, САНУ, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1995, стр. 353.

²⁷ Јанковић, Милорад, М. *Природни амбијент манастира Свети Арханђели*, “Плави змај”, Сремски Карловци, Београд, 1994, стр. 20.

²⁸ Од овог назива „дарда“ за дивљу крушку изведен је и назив за древну античку провинцију, Дарданију, на којој се налази и Шар-планина – у њеном средишту.

²⁹ Ђукић, Драган. *Туристичка...* стр.87.

³⁰ Констатовано на терену приликом истраживања. Казивач: Бедрит Целина из Призрена, стар 80 год. (2012).

Изнад храстових шума простире се зона букве, граба, белог и црног бора која захвата висинску зону од 700-1300 метара надморске висине. Максималну висину од 1820 м. букова шума има у Дубоком цирку испод Јажиначког језера. Својом старошћу која се цени издваја се шума „Буковик“, стара око 600 година. Налази се у подножју Љуботена.³¹ Букове шуме краси још један уникат, а то је „Висната буква“³², која је реликтни остатак из терцијара и заједно са шумама мунике и молике сведочи нам о мало умеренијем климату током последњег леденог доба. Ову зону смењује зимзелена вегетација коју представљају смрча и јела, а у појединим деловима Шар-планине, Островице и Коџа Балкана и ендемичне врсте мунике и молике. Ове ендемичне врсте борова које су остаци из терцијалног периода, резултат су геолошке подлоге, али и положаја самог подручја које оно има према македонском субмедитерану. Овај дуални утицај два мора – Егејског и Јадранског, одражава се и на сам карактер и историју шарпланинског подручја.³³ Ова наша планина представља северну границу простирања реликтне врсте молике и јужну завршну границу до које успева смрча. Изнад ове зоне пружа се последња зона дрвенастог-жбунастог дрвећа које сачињавају шумске састојине бора кривуљара. Оне су од великог значаја у спречавању ерозије тла.³⁴ Изнад шумског појаса на Шари најасније се на Балканском полуострву издвајају вегетацијске зоне које се налазе у висинском односу положене једна изнад друге. Појас пашњака на Шар-планини спада у највеће на Балкану. Широка је на појединим деловима 4-5 километара а дугачак колико и сама Шара, око 80 километара.³⁵ Пашњаци почињу испод Љуботена, па се пружају дуж његовог била све до Кораба. Њихова ширина најмања је у подножју Љуботена (4-6 км), а најшира на простору Горе где износи и до 30 км и укупно захвата око 100 000 хектара, од којих је 70% настало на подручју некадашњих шума, деловањем човека.³⁶

Иако Шара има све карактеристике високопланинске области, то није представљало знатну географску баријеру за кретање и насељавање становништва, односно сточара. Она је због својих природних потенцијала привлачила бројне сточаре који су током лета на њој боравили, а касније, током јесени, премештали се у топлије крајеве. Кретање сточара, као и специфичности географског положаја – изолованости њених жупа, довешће током векова до формирања уникатних етничких група –

³¹ Ћукић, Драган. *Туристичка...* стр.87.

³² „Висната буква“-локалитет у клисури Дупничке реке изнад Горњег Љубиња у Средачкој жупи.

³³ Јанковић, Милорад, М. Исто.стр.24.

³⁴ Ћукић, Драган. *Туристичка...* стр.89.

³⁵ Цвијић, Јован. Исто, стр. 353.

³⁶ Ћукић, Драган. *Туристичка...* стр. 89.

ентитета у појединим њеним жупним деловима. Свака група је током векова изградила свој економски модел опстанка који ће временом бити подложен трансформацијама и променама. Из тога ће као крајњи резултат остати и опстати четири жупска ентитета: горански, средачки, сиринићки и опољски.

2.8. ЖИВОТИЊСКИ СВЕТ – ФАУНА

Природни услови омогућили су на простору Шар-планине боравак великом броју животиња. Богатство биљног света и присуство воде на сваком њеном делу томе посебно погодује и прија.³⁷ Она је богата уобичајеним врстама које су присутне и на другим планинама у Србији. Међу њима се издвајају: зец, лисица, срна и дивља свиња. Од аутохтоних дивљачи посебно се издваја дивокоза, која борави претежно на високопланинским пашњацима, у његовим стеновитим деловима. Посебно се богатством ове аутохтоне врсте издваја алпски предео Дупница који се налази у подножју Црнога врха, изнад Горњег и Доњег Љубиња. На Шари је приметно и бројно присуство медведа које је осамдесетих година било – за цело подручје Шаре – око 60 медведа. Посебно су значајна његова станишта на њеним јужним падинама. Рис је уникат такође – веома ретка дивља животиња која припада фамилији дивљих мачака. На северним падинама Шар-планине, у деловима изнад Штрпца и Превалца, има око 20 рисова.³⁸ Он је специфична дивља животиња која тражи чисту, очувану и ванурбану (руралну) средину. На Шари је присутна видра која се убраја у ретке и законом заштићене врсте животиња.³⁹ Орнитофауна Шар-планине је веома богата и разноврсна. Од пернате дивљачи треба поменути планинску шеву, планинску трепетиљку, црну жуњу, црну роду, јастреба, сурог орла, штиглића, царића и друге врсте птица.⁴⁰

2.9. ИСТОРИЈА ПОДРУЧЈА И СТАНОВНИШТВА

Шар-планина је висока и у неким деловима тешко проходна планина. Велика динамика терена исказана је кроз појаву високих планинских врхова, гребена и преседлина. Терен је додатно рашчлањен дубоким речним котлиницама (жупама), у којима постоје повољнији услови за формирање и одржање насеља. Комуникација и економија подручја (сточарство) била је условљена и климатским факторима, односно

³⁷ Ћукић, Драган. *Туристичка...* стр. 92.

³⁸ Ћукић, Драган. *Туристичка...* стр. 93.

³⁹ Јанковић, Милорад, Исто. стр. 37.

⁴⁰ Ћукић, Драган. *Туристичка...* стр. 93.

дужином и трајањем снежног покривача. Природни фактори утицали су на то да услови за живот на овој планини буду много тежи и суровији, за разлику од суседних котлина где су били много погоднији и где су се у континуитету одвијале привредне активности. Колико сурови природни услови могу бити корисни и спасоносни за српски народ на овим просторима показаће се и доказати током петовековног турског владања. Тако ће Шара постати прибежиште Срба и највећи град у одбрани од Турака и Византинаца.⁴¹ Шара је простор који је услед дејства природних услова средине био јако слабо насељен. Стога су и остаци материјалне културе много мање присутни и са мањим су вредностима у односу на оне из котлинског дела, где већ у доба неолита имамо формиране прве насеобине. Прве насеобине на подручју шарпланинских жупа треба тражити у бројним пећинама у којима су током последњег леденог доба обитовали праисторијски људи. То су прва могућа станишта. Локалитети: „Голем камењ“ изнад села Плањана, „Марина дупка“ изнад села Доњег Љубиња, „Пећ“ изнад засеока Пејчићи, „Врбештичке пећине“, „Калуђеров камен“ и „Грчке рупе“ у близини Горе и Опоља, од давнина су били пожељно прибежиште и први стан за људску праисторијску заједницу. Захваљујући природном окружењу које је богато бројним ресурсима, тај палеолитски човек, „алпид“⁴² и његов припитомљени пас – шарпланинац успели су да опстану на овом терену хиљадама година. Захваљујући непрегледним пашњацима Шар-планина је пружала идеалне могућности за развој сточарства и била је насељена, иако у мањем обиму, од давнина. Шара је због наведеног богатства у пашњацима и води привлачила многе древне сточаре из античких земаља. Имамо писане податке да су Хетити први древни народ са истока (Мала Азија) који је око 2500 године пре нове ере населио Шар-планину и дао јој име по свом божанству богињи Ишара⁴³ и од тог имена је касније наведена планина добила овај данашњи словенски назив Шар-планина.

Сточари, који би боравили на шарпланинским суватским просторима, на погодним местима оснивали би своја привремена (номадска) или стална насеља. Ни значајне надморске висине на којима су она формирана нису представљала никакве сметње у њиховој појави и развоју. Летњи станови – бачила и мандре, лоцирани су и на много вишим висинама, од око 1700 м. Бројна су бачила која се налазе на читавом простору Шар-планине и смештена су у природом заклоњеним зонама, близу воде,

⁴¹ Веселиновић, В. Милојко. *Шар с орографског, хидрографског и политичког гледишта*, “Братство“, књ. IV, 10, Београд, 1890, стр. 110.

⁴² Народ који се населио у Европу током леденог доба и од кога касније воде порекло Келти и Илири.

⁴³ Жупанић, Нико. *Трагом за Пелаззима*, Народна старина, Загреб 1922, стр. 215.

шуме и непрегледног сувата. Захваљујући планинским преседлинама (превојима) из Метохијске котлине и Призрена лако се стизало у Полог и Скопску котлину. Преко Средске, Превалца и Сиринићке жупе водио је један пут за Косовску котлину и Горњу Мораву, а другим правцем, преко Опоља, стизало би се у Гору и централну Албанију. Комуникацијска веза је битан елемент за настанак и развој првих сталних сеоских насеља. Треба имати у виду и један битан податак: да се у овој жупи, на локалитету званом „Прехвал“ (Превалац), налазила престоница или двор кнеза Остројила. Ради се о владару из преднемањихког периода који је владао у VI веку нове ере.⁴⁴ Он и други српски владари с почетка нове ере увидели су погодности и ресурсе које им је Шарпланина пружала. Прво се огледало у њеним одбрамбеним могућностима, а друго у коришћењу њених непресушних пашњака. Из наведеног доба датирају и словенске претхришћанске „могиле“ (громиле) и „игриште“, на локалитету „Равна гора“, који се налази у непосредној близини села Врбештица у Сиринићкој жупи.⁴⁵ У централном делу Сиринића откривена је једна кнежевска гробница из бронзаног доба, као и неколико покретних налаза из гвозденог доба. Све ово говори нам о континуитету насељавања и становања у шарпланинским жупама. То је непрекидни еволутивни поцес, дуг хиљадама година. Своје задужбине, али и села у жупи, имали су бројни владари: од наведеног кнеза Остројила, преко царева и краљева Самуила, Бодина, Милутина, па све до Душана. Осим њих, ктитори храмова али и управници села биле су и локалне војводе попут Калиника.⁴⁶ Појаву првих „државица“ или жупа на Шари треба тражити у оквирима племенског сточарског друштва које је у Гори и Средској својим пореклом ближе „Пелазгима“, а најсличније западно-македонским Мијацима.⁴⁷ Сиринићко становништво је млађе и територијално и у етничком погледу ближе Дарданцима, на чијој се територији и налази. Древни назив за Стару Србију је „Дарданија“, а њен главни град је Скопље.⁴⁸ Границе шарпланинских жупа резултат су борбе за територију појединих њених етнокултурних елемената. Средњовековне хрисовуље и даровнице могле су само да их констатују и потврде. То се очито види кроз присуство бројне микротопонимије. Први писани трагови о шарпланинским жупама потичу из XIV века. У Светоарханђелској хрисовуљи цара Стефана Душана

⁴⁴ В. Раичевић-Псуњски, *Хрвати у светлости историјске истине*, Београд 1944, стр. 35.

⁴⁵ Јанковић, Ђорђе. *Равна Гора између Призрена и Штрпца – најстарије познато српско археолошко налазиште на југу Србије*, Старине Косова и Метохије, књ.10, Приштина 1997, стр. 15.

⁴⁶ Ивановић, Милан. *Натписи и орнаменти на надгробним плочама, иконама и звонима српских цркава на Косову и Метохији (XIV-XIX/XX век)*, Косовско-метохијски зборник 2, Београд, 1998, стр. 20.

⁴⁷ Божовић, Григорије. *Слике са Косова и Метохије, путописи и репортаже*, друго издање, НУБ "Иво Андрић", Приштина, 2006.

⁴⁸ Веселиновић, В. Милојко. Исто, стр. 125.

помињу се бројна села и цркве које је он поклонио својој задужбини, поменутом манастиру Светих Арханђела код Призрена.⁴⁹ Материјални трагови и топонимија говоре нам да су данашња села у шарпланинским жупама на истим локацијама где су некада била, током средњовековног периода. Тај свој континуитет она су наставила и током петовековне турске владавине, опстајући и растући на истим локацијама.⁵⁰ У наведеном периоду, а посебно након првог Аустријско-турског рата из 1689. године, дошло је до значајнијег миграторног померања становништва и делимичне, а у појединим селима и колективне исламизације староседелачког српског становништва. Овај процес верске трансформације – конвертизације становништва несумњиво ће довести и до етничких промена у самим жупама. И поред наметнутог новог идентитета шарпланинске жупе очуваће много елемената који ће сведочити о богатом етно-културном, обичајном, језичком, уметничком и архитектонском наслеђу. Најновији период у историји шарпланинских села почиње на почетку XXI века, након доласка међународних снага на простор Косова и Метохије 1999. године, а самим тим и на подручје Шар-планине. Одмах након доласка страних трупа долази и до изгнанства целокупног српског становништва из Средачке жупе, а делимично и из Горе. Сиринићка жупа остала је компактна и сачувала своје становништво од ратних разарања и избеглиштва. Српска села у Средачкој жупи била су посебно на удару. Читави делови појединих села (Локвице, Плањана, Средске, Горњег Села, Мушникова и Живињана) нестали су под налетом албанских паравојних формација. У кратком периоду нестајали су миленијумски трагови постојања једног малог средачког ентитета, који је саставни део српског националног корпуса и који заједно са Горанима, средачким Србима и „Торбешима“, а такође и са Србима Сиринићке жупе – образује специфичну, уникатну, етничку и културно-географску заједницу шарпланинског подручја.⁵¹ И не само то: ово подручје је јединствен архитектонско-рурални етнологски парк који у оквиру шарпланинских села чува изузетно богато неимарско наслеђе које је у највећој мери очувано и до данас.

Шарпланинске жупе које су предмет нашег разматрања су: Гора, Сиринић и Средска.

⁴⁹ Богдановић, Димитрије. *Косово у повељама Српских владара*, Бесједа, Бања Лука, Београд, 2000, стр. 127-155.

⁵⁰ Катић, Татјана, *Опширни попис Призренског санџака из 1571. године*, Историјски институт, Посебна издања, књига 58. Београд, 2010.

⁵¹ Радовановић, Милан. *Антропогеографске и етногеографске особености Шар-планинских жупа Горе, Опља и Средске*, Географски институт „Јован Цвијић“, САНУ, Посебна издања, књ. 40/ I, II, III, Београд, 1995, стр. 27.

2.9.1. Горанска жупа обухвата 17 насеља која имају називе словенског порекла који се нису мењали још од средњег века. Она је на својој територији, на основу пописа из 1991. године, бројала 17.500 становника.⁵² Наведена година често се користи као релевантна, јер након тога није ни било пописа од стране наше државе због измештања наших институција са простора Косова 1999. године. Велики број становника раселио се по градовима средишње Србије, док је одређени број, углавном млађих људи, емигрирао у земље западне Европе. Горанска села су: Баћка, Брод, Враниште, Глобочица, Драгаш, Диканце, Рестелица, Крстец, Крушево, Лештане, Кукуљане, Љубовиште, Млике, Орчуша, Радеша, Рапча и Зли Поток. Наведена жупа је насељена аутохтоним Горанцима који су муслиманске вероисповести и српског етно-језичког порекла.

2.9.2. Средачка жупа се налази на средишњем делу шарпланинског масива и има 13 насеља у којима живи 11.760 становника⁵³, од којих је највећи број „Торбеша“. Они доминирају и у укупном броју становништва наведене жупе, са процентом од преко 90%. Насеља ове жупе су мешовитог националног састава и само су два (Средска и Живињане) етнички српска. Средачку жупу чине следећа насеља: Горње Љубиње, Доње Љубиње, Горње Село, Драјчићи, Живињане, Плањане, Локвица, Манастирица, Мушњиково, Небрегоште, Речане, Стружје и Средска – која је састављена од 7 раштрканих засеока (Богошевце, Паличојћи, Пејчићи, Рачојћи; Стајковце, Милачићи и Крајићи).

2.9.3. Сиринићка жупа обухвата простор између Метохије на северу, Средачке жупе на западу, Тетовског Полога на југу и јужног дела Косова на истоку. Ова жупа има 16 села у којима је, по попису из 1991. године, 8155 Срба и 4300 Албанаца.⁵⁴ Прва бројка која се односи на број Срба значајно је увећана због насељавања одређеног броја Срба са призренског подручја. Процењује се да тренутно у Сиринићкој жупи живи око 10.000 Срба и на основу тог броја и компактности самог етничког простора можемо да констатујемо да је то највећа српска етничка заједница која се налази јужно од Ибра. Сиринићку жупу чине следећа српска села: Штрпце, Брезовица, Врбештица, Доња Битиња, Готовуша, Јажинце, Севце, Сушиће и Беревце. Мешовита су села: Драјковце,

⁵² Група аутора. *Шарпланинске жупе Гора, Опоље и Средска*, САНУ, Посебна издања, књ. 40/ II, Београд, 1996, стр. 406.

⁵³ Група аутора. Исто, стр. 406.

⁵⁴ Група аутора. *Горанци, Муслимани и Турци у Шар-планинским жупама Србије*, Географски институт „Јован Цвијић“, САНУ, књ. 50, Београд, 2000, стр. 22.

Горња Битиња и Вича. Чисто албанска села су: Ижанце, Брод, Коштањево и Фираја. У овој жупи присутна је зонска концентрација села одређеног националног идентитета, тако да имамо јасну груписаност села са албанском већином у источном делу ове жупе, док су српска насеља и њихова територија груписани у западном делу и просторно захватају две трећине Сиринићке жупе.

3. ТИПОЛОГИЈА СЕОСКИХ НАСЕЉА НА ШАР-ПЛАНИНИ

3.1. ПОЈАМ НАСЕЉА

Називи: село, заселак и сточарски стан у планини су српског језичког порекла. Осим ових назива на простору Шар-планине употребљавају се и албански називи за: село (фшат) и за летњи стан (катунд или катун). По Душановом Законику под потоњим се подразумева место за пашу и становање више породица током летњег периода⁵⁵. Привремени сточарски стан има и свој арумунски (влашки) назив у два могућа облика који се често користе а то су: *бачија* или *мандра*. У раном средњовековном периоду појмом село означавала се и једна кућа или сеоски двор у коме је у оквиру породничних задруга живео велики број чланова домаћинства.⁵⁶ У каснијем временском периоду под појмом село у хрисовуљама краља Драгутина и осталих Немањића подразумевала се већа скупина кућа, а разбацане мање групе кућа око већих села називале су се заједничким именом: заселак. Под појмом *насеље* подразумевамо село са већим бројем становника. На шар-планинском масиву данас егзистира велики број села. Од тога у Средачкој жупи постоји 13 сеоских насеља са 10100 становника.⁵⁷ У осталим жупама имамо: 16 села са 12601 становника у Сиринићкој⁵⁸, док Горанска жупа обухвата 17 насеља са око 17.574 становника.⁵⁹

⁵⁵ Новаковић, Стојан. Законик Стефана Душана цара Српског (1349 и 1354), Београд, 1870, стр.81.

⁵⁶ Танасковић, Војислав. *Средска*, Библиотека "хронике села", Београд, 2000, стр. 106.

⁵⁷ Горанци, Муслимани и Турци у шар-планинским жупама Србије, Зборник радова, Посебна издања Географског института САНУ, књ.50, Београд, 2000, стр.19.

⁵⁸ Исто, стр. 21.

⁵⁹ Исто, стр. 17.

3.2. СТАРОСТ НАСЕЉА

О постанку и старини села на Шар-планини нема писаних података нити археолошких налаза. По предању, прва насеља на подручју ових високопланинских жупа треба тражити у постојању бројних пећина у којима су током последњег леденог доба обитовали праисториски људи. То су прва могућа станишта. Следећи локалитети: „Голем камењ“ изнад села Плањана, „Марина дупка“ изнад села Д. Љубиња, „Пећ“ изнад засеока Пејчићи, „Врбештичке пећине“ и „Калуђеров камен“ у близини Горе и Опоља, од давнина били су пожељно прибежиште и први стан за бројну праисторијску заједницу. Захваљујући природном окружењу које је богато бројним ресурсима тај палеолитски човек, „алпид“⁶⁰ и његов припитомљени пас – шарпланинац успели су да опстану на овом терену хиљадама година. Као реликтни доказ тог повољног – термалног микроклимата који је био свакако битан за опстанак човека у тавом окружењу, данас постоји аутохтона врста бора „мунике“⁶¹ и „виснате букве“. Они су доказ умереног климата који је био присутан током последњег леденог доба. Захваљујући изузетном пространству и непрегледним пашњацима Шар-планина је пружала идеалне могућностима за развој сточарства и била је насељена од давнина тим првим „алпидима“, праисторијским њеним становницима. Њихове куће у каснијем периоду подизане су ван пећина у долини Дупничке реке и основе и зидине ових кућа можемо да препознамо испод стеновитих окапина.⁶² Шара је због наведеног богатстава у пашњацима и води привлачила многе древне сточаре из античких земаља. Имамо писане податке да су Хетити први древни народ који је населио Шар-планину и дао јој име по свом божанству богињи Ишара⁶³ и од тог имена је касније наведена планина добила данашњи словенски назив *Шар-планина*. Народ који би боравио на њеним суватским пространствима на погодним местима оснивао би своја привремена (номадска) или стална насеља. Ни значајне надморске висине на којима су насеља формирана нису представљале никакве сметње у њиховој појави и развоју. Просечна надморска висина насеља Брод које се налази у Гори износи око 1.350 м.⁶⁴ Остала стална насеља – села леже на просечној надморској висини од око 800 м. Летњи

⁶⁰ Народ који се населио у Европу током леденог доба и од кога касније воде порекло Келти и Илири.

⁶¹ Врста реликтог медитеранског бора чији се ареал пружа у већем обиму и на Шари и Ошљаку.

⁶² Констатовано приликом теренског истраживања Дупничке клисуре у октобру 2012. Године.

⁶³ Жупанић, Нико. *Трагом за Пелаззима*, Народна старина, Загреб 1922, стр. 215.

⁶⁴ Група аутора. *Шар-планинске жупе Гора, Опоље и Средска*, САНУ, Посебна издања, књ. 40/ I, II, III, Београд, 1996, стр. 324.

станови – бачила и мандре, лоцирани су и на много вишим висинама – од око 1700 м. Најпознатија су бачила која се налазе у подножју Љуботенског врха и која носе називе по обижњим селима којима и припадају, тако да имамо: Фираја стан, Бојево, Превалачка или Шутманска бачила.⁶⁵ Ово је само кратак осврт на тип и старост самих насеља у далекој прошлости који је подједнако присутан и у високопланинској и у жупској зони. Наведени њихов зоналитет одређује степен њихове сталности у смислу њиховог коришћења током целе године.

Шар-планина је приступачна и проходна у свим правцима. Захваљујући планинским пресединама (превојима), из Метохијске котлине и Призрена лако се стизало у Полог и Скопску котлину. Преко Средске, Превалца и Сиринићке жупе водио је један пут за Косовску котлину и Горњу Мораву, а другим правцем, преко Опоља, стизало би се у Гору и централну Албанију. Што се тиче даљег развоја првих сталних сеоских насеља треба имати у виду и један битан податак: у овим крајевима, конкретно на локалитету званом „Прехвал“ (Превалац), налазила се престоница или двор кнеза Остројила. Ради се о владару из преднемањихког периода који је владао у VI веку нове ере.⁶⁶ Из наведеног доба датирају и Словенске предхришћанске „могиле“ (громиле) и „игриште“ на локалитету „Равна гора“ који се налази у непосредној близини села Врбештица у Сиринићкој жупи.⁶⁷ У централном делу Сиринића откривена је једна кнежевска гробница из бронзаног доба, као и неколико покретних налаза из гвозденог доба, такође у овој жупи. Све ово говори нам о континуитету насељавања и становања у шарпланинским жупама које траје као непрекидни еволутивни процес хиљадама година. Своје задужбине, али и села у жупи имали су бројни владари – од наведеног кнеза Остројила, преко царева и краљева Самуила, Бодина, Милутина и све до Душана. Осим њих, ктитори храмова, али и управници села биле су и локалне војводе попут Калиника.⁶⁸ Прва села на Шар-планини према сачуваним у народу легендама постојала су и пре првих писаних трагова који потичу из XIV века. У хрисовуљи цара Стефана Душана из манастира Свети Арханђели помињу се бројна села и цркве које је он поклонио својој задужбини – наведеном манастиру Св. Арханђела код Призрена. У његовој повељи помиње се и црква Св. Петке која је међа између села Средске и Плањана. Сеоске цркве које су зидане од камена могле су постојати само у селима која

⁶⁵ Кроз планине, Часопис планинарског друштва Србије, бр.12, Београд, 1955, стр. 7.

⁶⁶ В.Раичевић-Псуњски, *Хрвати у светлости историјске истине*, Београд 1944, стр. 35.

⁶⁷ Јанковић, Ђорђе. *Равна Гора између Призрена и Штрпца – најстарије познато српско археолошко налазиште на југу Србије*, Старине Косова и Метохије, књ.10, Приштина 1997, стр. 15.

⁶⁸ Ивановић, Милан. *Натписи и орнаменти на надгробним плочама, иконама и звонима српских цркава на Косову и Метохији (XIV-XIX/XX век)*, Косовско-метохијски зборник 2, Београд, 1998, стр. 20.

су имала већи број становника, а самим тим и већи економски и радни потенцијал који ће бити један од најбитнијих фактора за појаву зидарског занатства у селима Средачке жупе.⁶⁹ Овакви природни услови, али и наведени материјални трагови и топонимија говоре нам да су данашња села у шарпланинским жупама на истим локацијама где су била и некада, током средњовековног периода. Тај свој континуитет она нису изгубила ни током петвековне турске владавине, опстајући и растући на истим локацијама.⁷⁰ У наведеном периоду, а посебно након Првог аустријско-турског рата 1689. године, дошло је до значајнијег миграторног померања становништва и делимичне, а у појединим селима и колективне – исламизације староседелачког српског становништва. Овај процес верске трансформације – конвертизације становништва несумњиво ће довести и до промена и у самој урбаној структури сеоских насеља, али и поред тога остаће до данашњих дана бројни елементи пре свега социјалне сеоске заједнице који нам сведоче о богатом етно-културном, обичајно-правном и архитектонском наслеђу ових наших шарпланинских жупа.

3.3. НАЗИВИ НАСЕЉА

Насеља, засеоци и летњи сточарски станови на Шар-планини носе географска, антрополошка и нека друга имена која се везују за поједине догађаје, амбијенте и природне појаве простора у којима се она налазе. Горанска жупа обухвата 17 насеља. Сви они носе називе словенског порекла и нису се мењали још од средњег века: Баћка, Брод, Враниште, Глобочица, Драгаш, Диканце, Рестелица, Крстец, Крушево, Лештане, Кукуљане, Љубовиште, Млике, Орчуша, Радеша, Рапча и Зли Поток. Наведена жупа је насељена аутохтоним Горанцима који су муслиманске вероисповести и српског етничког и језичког порекла. Средачка жупа налази се на средишњем делу шарпланинског масива и има 13 насеља: Горње Љубиње, Доње Љубиње, Горње Село, Драјчићи, Живињане, Плањане, Локвица, Манастирица, Мушњиково, Небрегоште, Речане, Стружје и Средска – која је састављена од 7 раштрканих засеока: Богошевце, Паличојићи, Пејчићи, Рачојићи, Стајковце, Милачићи и Крајићи. Насеља ове жупе су мешовитог националног састава које чине Срби и бројнији Муслимани, такозвани „Торбеши“⁷¹.

⁶⁹ Закон цара Душана

⁷⁰ Катић, Татјана: *Опширни попис Призренског санџака из 1571. године*, Историјски институт, Посебна издања, књига 58. Београд, 2010.

⁷¹ „Торбеши“, мањиски ентитет на Шар-планини кога чини староседелачко исламизирано српско

Сиринићка жупа обухвата простор између Метохије на северу, Средачке жупе на западу, Тетовског Полога на југу и јужног дела Косова на истоку. Ова жупа има 16 села (Штрпце, Брезовица, Врбештица, Горња Битиња, Доња Битиња, Готовуша, Јажинце, Севце, Сушиће, Беревце, Брод, Драјковце, Ижанце, Коштањево, Вича и Фираја) од којих велику већину чине насеља у којима живе Срби.

3.4. ПОЛОЖАЈ СЕОСКИХ НАСЕЉА

Села на Шар-планини својим висинским, топографски и привредно-географским положајем припадају планинским насељима. Лоцирана су на погодним местима где рељеф то дозвољава. То могу бити: планинске долине, косе или флувиоглацијални терени и плавине (Сиринићка и Средачка жупа).⁷² У висинском погледу она су лоцирана на висинама од 625-1470 метара надморске висине. Најниже је лоцирано село Речане (625), а највише Рестелица на висини од 1470 м.⁷³ У односу на непосредно географско и просторно окружење, села су правилно распоређена и заузимају најповољнији положај у односу на ресурсе који их окружују, а то су: пашњаци, шуме и обрадиве површине у које спадају њиве, воћњаци и ливаде. Поред доброг положаја и уклапања у односу на геоморфолошко окружење, климу и биљне појасеве, сва села су подигнута у изданске зоне које су јако богате природном и изворском водом. Насеља у речним долинама су већа по броју становника без обзира на то да ли су на нижим или вишим надморским висинама. Такви су примери сиринићког највишег насеља Штрпца и највишег горанског насеља Брода, који такође лежи у речној долини. Мањи број становника по правилу имају села која леже на заравнима речних тераса, речним странама или на странама планинских коса. Број села који заузимају овакав положај је највећи, а разлог је свакако динамични, рашчлањен терен саме Шар-планине и њених корутина које се географски поклапају са именима њених жупа. Долинска села пружају повољније услове за живот. Она поседују веће природне ресурсе, пре свега у квалитетнијем земљишту које је и родно, а и подесније за обраду. Боља је и лакше може да се оствари њихова саобраћајна повезаност са осталим

становништво са изразитим етно-културним карактеристикама које су блиске православним српским Срећанима.

⁷² Вукановић, Татомир. Село као друштвена заједница код Срба, са нарочитим освртом на Средачку жупу у Аутономној покрајини Косово и Метохија, Гласник Музеја Косова и Метохије IX, Приштина, Београд, 1965.

⁷³ Група аутора. *Шар-планинске жупе Гора, Опоље и Средска*, САНУ, Посебна издања, књ. 40/ I, II, III, Београд, 1996, стр. 339-356.

крајевима, али и са насељима у непосредном окружењу. Њихови терени су погоднији за индивидуалну стамбену изградњу и градњу већих јавних објеката од општег друштвеног интереса. У ову групу насеља на Шар-планини спадају следећа села: Брод, делимично Рестелица, Речане, Доње Љубиње, Мушњиково, Средска са својим засеоцима, Штрпце, Севце, Готововуша, Доња Битиња и Врбештица. Типична села која су развијена на странама речних долина или на њеним терасама су: Драгаш, Кукуљане, Крстец, Небрегоште, Горње Љубиње, Плањане, Вича и Јажинце.

3.5. ЕКСПОЗИЦИЈА СЕОСКИХ НАСЕЉА

Велика већина села на Шар-планини има повољну експозицију и инсолацију током целе године. О томе нам сведочи и податак да време осунчања виших делова Шаре у месецу фебруару износи укупно 126 сати, а то је за 32 сата дуже током истог месеца него у Призрену.⁷⁴ Бројна насеља у Средачкој жупи лоцирана су на присојним и осунчаним странама у правцу југа и југоистока. То су: Речане, Живињане, Горње Љубиње, Средска са њених 5 заселака, док остала два села леже на осојним странама и имају лошу инсолацију током године.

Сва насеља у долини Лепенца чијем сливном подручју припадају села Сиринићке жупе окренута су истоку, југу или југозападу, па је осунчаност задовољавајућа. Проблематична су села у Гори која се налазе у дубоким и малим речним долинама које су заклоњене великим шарским врховима, па је њихово осунчање током јесени, зиме и пролећа минимално и недовољно. Али ова села имају своје друге недостатке који проистичу из обиља воде, тако да се у њима због слабе инсолације појављују честе магле. Ово се дешава због воде, а делимично и због самог њиховог орографског положаја – заклоњена су стрмим планинским косама. Пример су села Доње Љубиње у Средачкој жупи и Диканац у Гори. Инсолација као природан фактор животне средине и непосредног географског окружења била је од утицаја на решавање насеља али и основе самих шарпланинских кућа, односно на њихово функционално отварање које је остварено кроз два елемента: чардак и „преткућу“.⁷⁵ Како се смањује квалитет експозиције насеља идући од Сиринића ка Гори, тако се мења

⁷⁴ Ђукић, Драган. *Физичко-географске одлике Шар-планине*, Географски семинар, Приштина, 1997, стр. 82.

⁷⁵ „Преткућа“ као назив присутна је у селима Средачке жупе, а *трем* у Сиринићу и *ајат* у Гори. На терену сам пронашао још старији назив – „придворица“, који означава простор поред двора (дворишта).

и тип њихових кућа. Док куће у Сиринићу припадају „косовском“ типу⁷⁶, са широко отвореним тремовима и чардацима, дотле куће у Средској имају за две трећине редуковану њихову величину и припадају „горње-вардарском“, аутономном типу.⁷⁷ Кућа у Гори, старијег времена, припада „горње-вардарском“ типу који је резултат средачког зидарског утицаја на тип куће у овим насељима. Он је знатно редукован у делу чардака због неповољније инсолације у горанским селима.

3.6. ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ РАЗВОЈА НАСЕЉА

Развитак насељених места на подручју Средачке, Сиринићке и Горанске жупе треба посматрати у контексту читавог подручја Шар-планине, Косова и Метохије и југозападног Балкана, где се и налазе ове високопланинске жупе. Развитак насељених места у овим шарским жупама пратимо од његових почетака у овом делу наше земље још од неолита, па преко античког и ранохришћанског периода, затим средњег века и све до наших дана. Видљиви су трагови пелазгиског, илирског, трачког, у неким деловима и хеленског, романског, словенског и турско-оријенталног утицаја и етничког присуства у овим жупама.⁷⁸ Сви ти етнички процеси, у садејству са природним окружењем и друштвено-економским приликама, имали су свог историјског утицаја на еволутивни развој шарпланинских сеоских насеља. Сеоска, рурална насеља граде се на местима која омогућавају одвијање производних активности, са честим случајевима обнављања већ постојећих насеља и формирања нових у њиховој непосредној близини. За време средњевијековне српске државе долази до јачања постојећих насеља, нова се формирају, постојећа проширују и добијају конкретне задатке и обавезе који проистичу из феудалног друштвеног уређења. Те обавезе дате су у бројним повељама, хрисовуљама и даровницама наших царева, краљева и властеле.⁷⁹ И за време турске владавине, у новонасталим друштвеним и социјалним условима формирају се нова насеља и граде се нове куће. Посебно се при крају XIX века издвајају Сречани, кад су почели да са својим новим великим кућама излазе из потока у којима су скривали своје неугледне кућице. У наведеном периоду почели су, дакле, да граде нове, веће и

⁷⁶ Бабић, Горан. *Трагом прошлости*, Београд, 2011, стр. 80.

⁷⁷ Цвијић, Јован. *Балканско полуострво*, Сабрана дела, књ. 2, САНУ, Књижевне новине, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1987, стр. 281.

⁷⁸ Влаховић, Петар, *Етнолошке одреднице Косова и Метохије*, зборник радова, Етнографски музеј у Београду, Београд, 2004, стр. 218.

⁷⁹ Богдановић, Димитрије. *Косово у повељама Српских владара* (са посебним освртом на Светоарханђелску повељу цара Душана из 1347), Бања Лука, Београд, 2000, стр. 127-157.

изгледније куће на равнијим местима и са лепим видиком.⁸⁰ Средачка и Сиринићка жупа постале су прибежишта и једина могућа насеља за велики број породица које су бежале од арнаутског и турског зулума са простора Призрена, Тетова, Горе, Западне Македоније, Скопске Црне Горе и Метохије и Северне Албаније (Сурој, Скадар), односно за српски живаљ из њене непосредне околине.⁸¹

Живља активност на изградњи сеоских насеља јавља се тек у другој половини XVIII века и посебно у току XIX века. То је време праве обнове, тако да већи број села у том времену добија своју коначну руралну структуру коју данас препознајемо у шарпланинским селима. У прилогу (Слика 1) види се рурална структура једног засеока села Средске који поседује све урбане елементе за сагледавање ове сеоске структуре из наведеног периода велике обнове српских села на Шар-планини. Са појавом чифчијског система у оквирима турске владавине појављују се такозвани „читлуци“ које формирају аге и бегови, отимајући земљу од мештана Средачке и Сиринићке жупе. Али, читлучење није могло да да резултате јер је становништво било доста слободно па је чак и само скупљало десетак⁸² и задржало већи део свог земљишта у свом поседу, а професионално се није бавило обрадом земље, већ је доминантно занимање било сточарство. Сточари су једини задржали извесну економску самосталност кроз период турске окупације, за разлику од ратара који су у великом броју постали „чифчије“ (надничари и беземљаша) на својој земљи. Том самосталношћу и аутономијом сточара из Средачке жупе може да се објасни и појава тако богате архитектуре самих насеља, кућа и осталих објеката. А аутономија се вековима стварала и градила, пре свега у постојању велике задруге у српским селима, која је у сваком моменту могла да одговори на економске изазове. Десетак се скупљао и од сточарења ситном стоком (овце и козе), али величина стада и породичне задруге могла је да обезбеди акумулацију робе и капитала. Стада оваца у појединим великим српским задругама бројала су и преко 3000,⁸³ па је стога и десетак на овај број био мања мука, јер се ипак на крају појавио вишак робе и капитала. До средине XIX века главни сточари „Баш-Шаре“⁸⁴ биле су српске породичне задруге из Средске, Сиринића, Горе и Тетовског

⁸⁰ Чукаловић, Тодор. *Средска и Срећани*, Ниш 2002, стр. 56.

⁸¹ Цвијић, Јован. *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, Сабрана дела, књ.12, Београд 1996, стр. 364.

⁸² Цвијић, Јован. Исто, стр. 359.

⁸³ Група аутора. *Шар-планинске жупе Гора, Опље и Средска*, САНУ, Посебна издања, књ. 40/ I, II, III, Београд, 1996, стр. 291.

⁸⁴ Суватски појас Шар-планине, најпространији на Балканском полуострву, широк 4 км, а дугачак око 80 км – на коме се у одређеном тренутку напасало и преко милион оваца.

Полога. Након тог периода све се мења у корист Арбанаса из љуманских села.⁸⁵ У периоду од средине XIX века, па све до почетка Првог светског рата положај села коренито се мења. Сада сточарство није примарна грана, него „гурбетлук“ или печалбарство (одлазак на рад у суседне регионе и стране земље) постаје примарно занимање већег дела становништва Средачке жупе. Тада се у селима жупе која и даље задржавају своју традиционалну збијену урбану матрицу подижу импресивне куће „печалбара“, сличне онима у Костурском крају, северном Епиру и граничном појасу између Албаније и Македоније.⁸⁶ На основу таквих типолошких одлика, можемо их сврстати у засебну групу шарпланинских печалбарских кућа. Из тог периода нарочито се истичу поједине куће или читави ансамбли стамбених грађевина у следећим шарпланинским селима: Средска, Мушниково, Горње Село, Плањане, Штрпце, Готовуша и Брод. Стамбени објекти у наведеним селима јесу део аутохтоне градитељске баштине каква се нигде више не среће на простору наше земље. Другим речима, простор ових шарских жупа једини је простор на коме се тако монументалне сеоске куће могу наћи. Те куће граде се у традиционалном духу поднебља на коме су настале и представљају његов непрекинути континуитет који се негује и траје вековима. Оне су настале под одређеним утицајима средњевековне фортификацијске архитектуре чији су детаљи пренети и уткани у стамбену сеоску архитектуру, посебно Средачке жупе. За овакав изглед заслужни су њени градитељи, пре свега средачки зидари који су кључни вишевековни преносиоци одређених знања и вештина не само на тлу шарпланинских села већ и даље до метохијских села (Јуника и Дечана).⁸⁷ Али, овде није присутно само наслеђе, већ морамо да имамо у виду и велики утицај који су сами печалбари доносили из земаља у којима су годинама радили, што се свакао одразило и на сеоску архитектуру.⁸⁸

У време након завршетка Другог светског рата, села Средачке, Сиринишке и Горанске жупе доживљавају велике промене, али оне ће закаснити а саме жупе ће постати велико миграционо подручје које ће посебно захватити радно способно становништво. Велика миграција довешће и до поремећаја националне структуре становништва у жупама. Велики део српског становништва одселиће се у Призрен или

⁸⁵ Цвијић Јован, Исто, стр. 354.

⁸⁶ Брезоски, Славко. *Реканска кућа*, „Бигос“, Скопље, 1993, стр. 30.

⁸⁷ Краснићи, Марк. *Кула у Метохији*, Гласник Етнографског института САНУ, VII, Београд, 1958, стр. 61.

⁸⁸ Танасковић Војислав, Исто, стр. 83.

друге ближе градове, а један део отићи ће у централну Србију.⁸⁹ Српска села и засеоци Средачке жупе (Средска, Драјчићи, Живињане, Плањане, Мушниково и Локвица) и, у нешто мањем обиму и Сиринићке (Ђуринце, Мича, Мариће) – остаће пусти и осуђени на пропадање. У претпоследњој деценији XX века било је присутно постепено враћање током лета већег броја одсељених становника који би ту, у својим селима, проводили одмор. Тако су села у Средској доживела још једну трансформацију – почела су да се користе за одмор и рекреацију. У тим, осамдесетим годинама прошлог века, долази и до обнове старих кућа и покретања неких привредних активности. Поред старих кућа граде се нове, са употребом савремених грађевинских материјала и функционалних решења, насталих под утицајем града. Сада и намена тих нових кућа није као што је то некад била – то су објекти за привремени боравак, такозване "викендице". Оне се ни урбанистички, ни просторно, ни функционално, нити својим изгледом не уклапају у већ раније формиран амбијент села Средачке, Сиринићке и Горанске жупе и представљају њихов дисконтинуитет у сваком погледу.⁹⁰ Најновији период у развоју насеља Средачке жупе почиње на почетку XXI века, након доласка међународних снага на простор Косова и Метохије 1999. године, а самим тим и на подручје Шар-планине. У том периоду, одмах након доласка страних трупа долази и до протеривања свог српског становништва из Средачке жупе, а делимично и из Горе. Сиринићка жупа остала је компактна и сачувала је своје становништво и градитељско наслеђе. Српска села у Средачкој жупи била су посебно на удару. Читави делови појединих села (Локвице, Плањана, Средске, Горњег Села и Живињана) нестали су под налетом подивљалих арнаутских банди пљачкаша и паликућа. Све нестаје у ватреној стихији и бришу се хиљадугодишњи трагови постојања једног малог средачког ентитета који припада и саставни је део српског националног корпуса. Због тога Горани, са средачким Србима и Србима Сиринићке жупе образују специфичну, уникатну етничку и културно-географску заједницу шарпланинског подручја.⁹¹ И не само то: ово подручје је и јединствен архитектонско-рурални етнолошки парк који у оквиру шарпланинских села чува изузетно богато неимарско наслеђе, у највећој мери очувано и до данас. Задњих година спроводе се интензивне мере за обнову порушених објеката и ради се на

⁸⁹ Лазаревић Слободан, *Средачка жупа*, Смедерево 2001, стр. 105-185. У овој књизи дати су опширни подаци о свим исељеним мештанима Средачке жупе до 1999. године

⁹⁰ Поповић Иван, *Новије морфолошко-насеобинске особености шар-планинског села Средске*, Зборник радова Географског факултета ПМФ-а, Београд 1994, стр. 105-111.

⁹¹ Радовановић, Милан. *Антропогеографске и етногеографске особености Шар-планинских жупа Горе, Опоља и Средске*, Географски институт „Јован Цвијић“, САНУ, Посебна издања, књ. 40/ I, II, III, Београд, 1995, стр. 27.

повратку расељених Срба и Горанаца у своје домове. Активности на повратку спроводи међународна заједница и наши државни органи задужени за повратак.⁹²

3.7. ТИП СЕЛА

Тип села на подручју Шар-планине финални је резултат природних карактеристика географског окружења у коме се налази, али и економско-социјалних, културних и историјских фактора и утицаја којима је био изложен током векова. Пре свега, издвајају се две главне категорије сеоских насеља на простору Шар-планине: привремена и стална.⁹³

На постанак и тип села велики утицај имали су остаци старобалканске и медитеранске цивилизације које се међусобно преплићу и као крајњи резултат имамо јако збијен тип села који је и најприсутнији на овом подручју.⁹⁴ Сва села у шар-планинским жупама могу да се поделе на две основне групе: збијена и разбијена, али и ова разбијена села састоје се од маала (махала) које су такође збијеног типа. Осим села Средска, сва остала села на Шари припадају, у типолошком погледу, збијеном махалском типу. Са деловима (засеоцима), којих има седам и који се налазе на међусобном растојању од 250 до 1600 м, поменуто село Средска издваја се као једино насеље разбијеног типа.⁹⁵ Изграђена спонтано, шарпланинска села имају неправилан облик који донекле може да се сведе на округли и овални.⁹⁶ Укупни изглед манифестује специфичне услове који су утицали на развој села, одликује се јединственошћу и оригиналношћу и близак је селима на целом Шарско – пиндском планинском систему. На том високопланинском простору постоје идентични географски, климатски и социолошки услови, па се према томе јављају и остале сличности, било да је то тип насеља или професионално занимање његовог становништва.⁹⁷ Шарпланинска села су по свом типу слична многим селима на Пинду, Грамосу, у области Река, у области Мат, у Костурској области и у северном делу Епира.⁹⁸

⁹² Међу њима се истичу: Координациони центар за Косово и Метохију и невладине организације: Свети Спас; Дански савет за избеглице; ASB-Samariter и UNHCR испред Уједињених нација.

⁹³ Вукановић, Татомир. Исто, стр. 31.

⁹⁴ Цвијић, Јован. *Балканско полуострво*, Сабрана дела, књ. 2, САНУ, Књижевне новине, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1987, стр. 250.

⁹⁵ Група аутора, *Шар-планинске жупе Гора, Опоље и Средска*, Антропогеографско-етнолошке..., Посебна издања ГИ САНУ, књ. 40/2, Београд 1995, стр. 358.

⁹⁶ Цвијић, Јован. Исто, стр. 250.

⁹⁷ Брезовски, Славко. *Реканска кућа*, „Бигос“, Скопље, 1993, стр. 29.

⁹⁸ Брезовски, Славко. Исто, стр. 29-30.

Стешњена рурална структура свих насеља на овом подручју настала је из потребе за рационалним коришћењем земљишта, рељефа, заједничке одбране, коришћења земље за обраду и испашу. Социјални простор села, а самим тим и тип села, био је под огромним утицајем и уређивао се на основама обичајног права које је примењивано и дубоко утемељено на овом простору наше земље.⁹⁹ Према томе, збијена структура села резултат је чврсте – збијене социјалне заједнице која се заснива на патријархално-задружном животу његовог становништва и на обичајном праву. Јер само на овакав начин могла је да се одржи једна мала сеоска заједница која је била притешњена бројним проблемима – од турског пореза па све до немилосрдног арнаутског пљачкања. Живети у великим задругама у то време био је модел могућег опстанка. Он је изнедрио и генијалан модел раста и развоја куће под једним димњаком или кровом, који је манифестован применом „јенпарватанских“ и „двапарватанских“ функционалних решења основа кућа. Применом оваквих модела кућа рурална структура села на Шар-планини постајала је све чвршћа и гушћа. На тај начин куће су постајале све развијеније и у хоризонталном и у вертикалном плану и самим тим директно су утицале на збијену структуру села. Постојао је турски закон по коме су новоподигнуте куће биле у обавези да плаћају спахијски порез и применом горе наведених решења овај порез био је избегнут, а сама кућа добила је проширење свог стамбеног простора. Наведена села своју јако збијену структуру добила су још у средњем веку, јер је и тада земља била у власништву властелина. Он је био тај који је управљао и који је био власник над сеоским земљиштем, па отуда и мале парцеле на којима се налази кућа. И овај елемент је свакако имао утицаја на сабијање – збијање самога села, односно на његов тип.

3.8. ТИП ПРИВРЕМЕНИХ СЕОСКИХ НАСЕЉА

Привремена сеоска насеља присутна су у планинским областима екстензивне сточарске производње, где се јављају, као што је већ речено, у виду летњих станова, катуна, бачила и мандра.¹⁰⁰ Она захватају суватски-пашњачки појас и карактеристична су за све жупе на Шар-планини. Тип привремених насеља може да буде двојак:

⁹⁹ Вукановић, Татомир. *Село као друштвена заједница код Срба, са нарочитим освртом на Средачку жупу у Аутономној покрајини Косово и Метохија*, Гласник Музеја Косова и Метохије IX, Приштина, Београд, 1965.

¹⁰⁰ Вукановић, Татомир. Исто, стр. 31-32.

„бачила“ („мандре“) и „кошаре“ или „појате“.¹⁰¹ Од великог је значаја за становништво и привреду постојање великог пашњачког појаса на Шар-планини који се пружа у дужини од око 80 километара и захвата површину од око сто хиљада хектара.¹⁰² За његов простор везано је шарпланинско сточарство, али и постојање привремених сточарских насеља. У средњовековном периоду сточарство је најприсутније у Гори и Опољу. Према Светоарханђелској хрисовуљи цара Душана, главни сточари наведеног манастира Светих Арханђела били су Брођани који су за то плаћени и били ослобођени свих других обавеза. Сточарење као обавеза која проистиче из Арханђелске повеље у односу на села мање је присутно у Средачкој и Сиринићкој жупи. Зато је народ из наведених жупа био у обавези да кулучи (ради) арханђелском игуману, углавном зидарске радове, два пута недељно.¹⁰³ Бачила се налазе на великим висинама: на Превалцу су на висини од 1600-1800 метара, у подножју Љуботена (Фираја стан¹⁰⁴ и Бојево) на висини од преко 1700 метара, у Дупници (Средачка жупа) на око 1650 метара и на Гори – до висине од 1800 метара. Бачила или „мандре“ смештена су у контактної зони додиром између високо планинских пашњака и шумског појаса, на местима где има извора или воде из глацијалних језера (Шутманска бачила). Главна зграда бачила је највећа и зидана је од материјала којег има у непосредној близини а то је: камен, дрво, пруће и слама. Зграда бачила дуга је до десет метара, широка шест, а висока два до два и по метра. Има четворосливни кров који је урађен од дрвених рогова постављених под већим нагибом и покривена је раженом сламом. Зидови од сувозида дебљине око педесет сантиметара, без малтера, и висине око метар и по, колико је и висина улаза. Некада улазна врата могу да буду и виша, па је улазно прочеље много рустичније и лепше (в. Прилог бр. 2). Врата су једна и налазе се само са једне стране. Преко пута њих на супротној страни налази се отворено огњиште. Прозора нема, тако да дим излази кроз кровни покривач. Основа бачила подељена је функционално на две целине. Једна се налази са леве и десне стране од огњишта преко пута улаза и која се користи за спавање. Она је уздигнута на суву простирку од дасака и сламе, висине око тридесетак сантиметра и назива се „троњ.“¹⁰⁵ Друга половина бачила је нешто нижа, лежи на земљи и то је радни простор за прераду млека и млечних производа. Уз бачило

¹⁰¹ Смиљанић, Тома. *Прилози за познавање сточарства на нашим високим планинама*, СГД, Посебна издања, св.12, Београд, 1932, стр.13.

¹⁰² Кривокапић, Душан. *Шар-планина, туристичко-географски приказ предела и народа*, Туристичка штампа, Београд, 1969, стр. 208.

¹⁰³ Кривокапић, Душан. Исто, стр. 208.

¹⁰⁴ Кривокапић, Душан. Исто, стр. 213. Стан или мандра су ређи називи за бачило. Као што је речено, први је словенског, а други арумуског порекла. Потоњи обично означава породично бачило.

¹⁰⁵ Исто што и кревет.

се налазе и остали функционални делови. Један од њих је трло, које је ограђено сувозидом или лесом и које се користи за чување оваца током ноћи. За мужу оваца користио се посебан ограђени простор који се назива „стрга“. За јагањце који су много осетљивији, за разлику од оваца, постојали су унутар бачила посебни простори где су они боравили, ограђени сувозидом и били су лоцирани у заветрини. Посебну и јако присутну врсту бачила чине бачила која припадају појединим домаћинствима и подигнута су на њиховим имањима, у близини села којима припадају. Код Арбанаса таква бачила груписана су око потока, шумског појаса и она често личе на насеља, док су код сиринићко-средачких Срба она усамљена, ближа селу, пошто се приватни потеси дубоко пењу уз планину, тако да сваки домаћин бачија на сопственом имању.¹⁰⁶ У средачким селима са српским становништвом таква домаћинска бачила називају се мандре, појате или кошаре. Бројне задружне породице из средских засеока: Пејчићи и Паличојићи, Мандушићи¹⁰⁷, Гаџићи, Јакшићи, Терзинци и Огаревићи – имале су такве појате изнад села. Кошаре су биле размештене на потесима: Равњиште, Исток, Вилиште и Исток у Средској, док су у Сиринићу биле на локацијама: Орлоће, Ђуринци и Калпакови. Код горанских села плевње и кошаришта налазе се у близини насеља, мада их има мање него у горе наведеним жупама. У Гори је кошара исто што и плевња и служи пре свега за смештај и чување сена које се користи за исхрану оваца током зимских периода. Сточарство је у Гори вековима било доминантна привредна грана и бројало је у Броду и Рестелици пред крај XVIII века по селу и до 100.000 оваца, при чему су најсиромашније куће имале 500, а најбогатије „ћаје“ (ћехаје) и до 10.000 оваца.¹⁰⁸ За разлику од великих бачила, у кошарама је могло да се смести до двеста оваца.¹⁰⁹ Кад видимо овакав број оваца, као и њихов положај, можемо да заључимо да су се ти објекти могли само тамо и налазити (ван села). Тако је било из још једног јако битног разлога – лакше контроле „мала“¹¹⁰ (стоке као робе) од стране властелина у средњовековном периоду, а у каснијем, турском периоду, од стране спахија чија су стада и била. Присутан је још један облик привременог сточарског стана: „зимовник“ или „кшла“¹¹¹ који се налази у околини Дојрана, Велеса, Ларисе, Солунског залива, Дrame, Кавале и других места на обалама Егејског мора. Стока се преносила и преко

¹⁰⁶ Кривокапић, Душан. Исто, стр. 213.

¹⁰⁷ Презиме Мандушић води своје етимолошко порекло од речи „мандра“.

¹⁰⁸ Лутовац, Милисав. *Привредна географија Шар-планинске Горе*, Гласник СГД, св. XXVIII, бр. 2, Београд, 1948, стр. 100.

¹⁰⁹ Кривокапић, Душан. Исто, стр. 214.

¹¹⁰ Локални назив за робу води порекло из албанског језика: од речи mall, што значи роба.

¹¹¹ Смиљанић, Тома. Исто, стр. 25. Арумунски назив за зимовник. То је привремени објекат, углавном направљен од трске и прућа.

мора у Смирну и Малу Азију. Тамо је зимовала, али се тамо и продавала.¹¹² Са архитектонске стране некада су се издвајала фирајска, сопотничка и бачила Сиринићког Брода која су се налазила на источним падинама Љуботена. Она су, по Душану Кривокапићу, била од дрвета, имала су приземље и спрат и у свему су подсећала на словеначку „бајту“.¹¹³¹¹⁴ Он је на овом подручју боравио 1953. године. Изнад села Врбештице на падинама Шар-планине у делу махале Орлоће установио сам 2012. године велики број очуваних кошара и појата са сачуваним аутентичним покривачем од ражене сламе. Данас је права реткост пронаћи оваку привредно-амбијенталну целину на читавом простору Шар-планине. Наведени амбијент је стога уникатан и јединствен и треба га заштити, очувати и валоризовати у наредном периоду. Катун, односно појате и кошаре које су се налазиле у непосредној близини села понекад би постајали заматак новог села.¹¹⁵ То се показало тако на примеру села Средске које је по попису из 1571. године било целовито и компактно, да би се у одређеном временском тренутку, највише због турске похаре, паљевине или похаре – трансформисало у село кога чини седам заселака. Кошаре су одрадиле своју улогу и помогле становништву да се на бржи начин рурално трансформише и прилагоди новонасталим условима на терену. Компактно село збијене структуре осетљивије је и ровитије на проблеме заштите. Оно или страда цело или страда већи његов део, за разлику од малих заселака која су жилавија и мање страдају. И у овом примеру руралне дисперзије сада већ новог насеља запажамо вештину којом се народни неимар Средачке жупе служио и прилагођавао новонасталим безбедносним околностима.

3.9. СЕОСКИ ЦЕНТАР – СРЕДСЕЛО

У руралној физиономији сваког шарпланинског села налази се отворени простор, такозвано „средсело“, или „збориште“.¹¹⁶ Обично су то места повезана са народном традицијом и ритуалима, већином посвећена пролећним хришћанским празницима, посебно Светом Ђорђу, Светом Николи и Св. Арханђелима – чији су

¹¹² Лутовац, Милисав. Исто, стр. 100.

¹¹³ Кривокапић, Душан. Исто, стр. 213.

¹¹⁴ Juvanec, Borut. Arhitektura Slovenije 3, „Založba i2“, Ljubljana, 2011, стр.158. О балти пише да је то мала кућа на Похорју или пастирски стан на Доломитима.

¹¹⁵ Вукановић, Татомир. Исто, стр. 26.

¹¹⁶ Чукаловић Тодор, *Средска и Сречани, у слици и речи*, Ниш 2002, стр. 51. Некада је то "збориште" у селу Средска представљало место окупљања народа целог села а и шире. Центар у том времену није представљао скуп разних објеката друштвеног садржаја (као што је то данас случај), већ је тај центар у том времену представљала црква Св. Николе и отворени простор мегдан – "збориште".

култови јако поштовани у селима шарпланинских жупа. На „зборишту“, на отвореном простору који је на неки начин доминантан својим положајем у односу на остатак сеоског насеља, до XIV века прослављали су се празници и неговали култови. Све се то одвијало уз песму и игру која је и за то време јако архаична и има своје палеобалканске корене још из предхришћанског периода. Посебно „коло на колу“ које у своја три спрата симболично означава кулу и чврстину саме сеоске заједнице која се манифестује кроз сабирање мештана око овог њиховог „зборишта“. Некада се становништво окупљало на локалитетима који су били подаље од села и тамо неговало култове из предхришћанског времена. То је у њиховој давној прошлости био сеоски центар. Посебно се у Средачкој жупи истиче локалитет „Виснате буке“ који се налази у Дупничкој клисури недалеко од Горњег Љубиња. Некада се у склопу њега налазило и „игриште“ које је у ствари прапочетак „зборишта“ и „средсела“. Свако од ових имена полако нас спушта са висине, из непрегледних природних амбијената, у централно ткиво једног села. Некада су села у Гори и Сиринићу имала своја „игришта“¹¹⁷ која су била лоцирана такође на доминантним врховима изнад самих насеља Пантелејац у Броду и Равна Гора у Врбештици. То би био еволутивни почетак данашњих сеоских центара које налазимо у селима Шар-планине. Данас се у њиховом средишту налази црква или џамија, продавница, кафана или чесма. У мало већим селима се на овај центар надовезују и остали јавни објекти: станица полиције, дом културе, амбуланта, трговине и други објекти од општег зачаја за село. Имамо за пример централни део села Средска које и само представља центар за своје засеoke, а такође и за читав простор Средачке жупе. У тој кући, која се налазила поред главног пута, на спрату, била је у одређеном временском периоду смештена средачка општина, док се у приземљу налазила механа – „дугања“.¹¹⁸ Величина локације „средсела“ и положај у оквиру насеља открива нам неке типичне регионалне карактеристике које су донекле присутне у шарпланинским жупама. У великим горанским селима Броду и Драгашу сеоски трг, осим што је место за социјалну и културну интеракцију, обавља и привредно-трговачку функцију (продаја стоке и других производа). То се исто односи и на већа села у Сиринићкој жупи, посебно на централно и велико место Штрпце, које је такође у свом центру имало велики трг на коме се продавала стока и остала роба. Средска није имала у свом центру робни трг из разлога ограниченог бављења становнишва сточарством

¹¹⁷ „Игриште“ се помиње у Светоарханђелској повељи и налази се високо у Коришкој гори. Види код: Богдановић, Димитрије. *Косово у повељама српских владара*, Бесједа и Арс либри, Бања Лука, Београд, (2000).

¹¹⁸ Чукаловић Тодор, *Горе* наведено дело. стр. 57.

(само за своје личне потребе). Сеоски центар традиционалног села Шар-планине налази се увек у његовом централном делу, најчешће на укрштању сеоских главних путева, неправилног је облика и величине, у зависности од морфологије самога насеља. У горанским селима локација самога центра и јавних објеката око њега, пре свега цамије, открива нам континуитет урбанистичке традиције и присуство старијег историјског слоја који припада хришћанском периоду. У скоро свим селима Шар-планине сусрећемо сакралне објекте: цркве и цамије. Поједине црквене грађевине грађене су у средњем веку, за време највећег процвата српске државе. Лоциране су најчешће у сеоском центру: пример села Мушникова, Горњег Села, Штрпца, Локвице, Драјчића и Плањана. Такође и на мало удаљенијим локацијама: пример цркве Готовуше и Врбештице. Старим црквама дозиђиване су припрате и звонаре средином XIX века. Њихови градитељи и ктитори су богати печалбари из Средачке и Сиринићке жупе. Њихове форме и конструкција ослањају се на богату домаћу традицију са донекле присутним утицајима из суседних земаља које су донели њихови градитељи-печалбари по повратку у свој завичај.¹¹⁹ Прве цамије су једноставне форме, без минарета и појављују се у Гори и Средској, у појединим њеним селима, средином XIX века (Горње Љубиње, Плањане, Локвица, Манастирица, Брод, Зли Поток). Остали јавни објекти, у које спадају пре свега школске зграде, граде се у селима Шар-планине и сведоци су једне живе просветне активности која се јавља и развија кроз читав период XIX века. Оне представљају интересантне објекте и са становишта архитектуре и примењених решења. Споменућемо школске зграде изграђене у том периоду: Средска и Штрпце (1866)¹²⁰ Плањане (1899)¹²¹ и Мушниково (1893).¹²² Њих је подигло само становништво, уз новчану и свесрдну помоћ великог добротвора Симе Андрејевића Игуманова чији су родитељи били родом из Средске.¹²³ Помоћ коју су слали печалбари на привременом раду у суседним и прекоокеанским земљама Северне и Јужне Америке такође је била коришћена за градњу школа.¹²⁴ И други мањи објекти, као што су чесме и дрвени мостови, нераздвојни су мотив сваког села у жупи. Чесме имају вишеструку улогу, углавном за водоснабдевања житеља и стоке, грађене су од камена са коритом од дрвета. Оне се налазе на раскрсницама важнијих путева у селу или ван њега и има их по

¹¹⁹ Група аутора, *Средачка жупа - претходна истраживања*, Завод за заштиту природе Србије, Београд 1996, стр. 2-3.

¹²⁰ Јањић, Јован, *Задужбина Симе Андријевића Игуманова*, Београд, 2008, стр.27.

¹²¹ Танасковић, Војислав. *Средачка жупа*, монографија, Јединство, Приштина, 1992, стр. 97.

¹²² Танасковић, Војислав. Исто, стр. 97.

¹²³ Танасковић, Војислав. Исто, стр. 96.

¹²⁴ Чукаловић, Тодор. *Средска и Срећани у речи и слици*, Студентско информативни центар, Средска-Ниш, 2002, стр. 52-55.

неколико у сваком насељу. Посебно је овакав вид задужбинарства у виду подизања чесама у селима био развијен у Гори (Брод, Рестелица, Крушево, Враниште).

3.10. СЕОСКА УЛИЧНА МРЕЖА

Улична мрежа традиционалног села Шар- планине јавља се спонтано и резултат је прилагођавања датом терену. Улице су јако тесне, већином су калдрмисане „трагом“ (каменом ригола) на средини улице, која има двојаку намену: да усмери воду и да усмери овце да се крећу средином улице приликом пролаза кроз насеље.¹²⁵ Пошто се села у већини случајева налазе на планинском терену који је брдовит, њихове уличне мреже имају радијални облик који је последица теренских карактеристика саме локације на којој се село налази, и све се сливају ка центру села. Постоји углавном један шири (колски) пут који сече или тангира радијалну мрежу путева и истовремено сабира уске стамбене улице у оквиру сеоских махала. У планинским горанским, средачким и сиринићким селима на Шар-планини само је широка (колска) улица та која прати водене токове и повезује међусобно сва села у један јединствени систем. Од ње се даље гранају мање, кратке, стрме и кривудавае улице које повезују стамбене махале у једну органску целину. У селима Шар-планине све улице можемо да сврстамо у три категорије које су резултат функционалне организације али и потребе самога села: колске, попречне и следе (ћорсокаке).¹²⁶ Следе улице (ћорсокаци) су специфична одлика и карактеристика урбанитета оријенталног града. Уже су од осталих улица и завршавају се у виду слепих (безизлазних) завршетака испред дворишних капија у стамбеним махалама. Овакав тип уличне мреже који је карактеристичан за оријенталне градове присутан је у горанским селима, поготово у Броду.¹²⁷ Он се у овим селима јавља као резултат горанских сточарских кретања ка блиском Оријенту и утицаја које су са тих путовања доносили, а касније и уграђивали у својим руралним срединама. Процес исламизације староседелачког српског становништва у Гори довео је до постепене оријентализације и самог урбаног и архитектонског окружења у коме је становник Горе живео. Оваког утицаја истока нема на сеоску средину средачких и сиринићких села. Наведене жупе сачувале су сву чистоћу нашег средњовековног српског села које своје корене везује за древну античку цивилизацију. Још један

¹²⁵ Веселиновић, В. Милојко. *Шар с орографског, хидрографског и политичког гледишта*, “Братство“, књ. IV, 10, Београд, 1890, стр. 96.

¹²⁶ Турски назив за следе улицу.

¹²⁷ Бабић, Горан. *Трагом прошлости*, Београд, 2011. стр. 103.

безбедоносни фактор утицао је на концепт српских села да задрже старе обрасце када су улице у питању. То је потребна пропусност свих улица у случају великих турских напада или пожара у селу да би се становништво брзо евакуисало. Пuteви на планинском терену су кривудасти и неједнако широки. Улица свој изглед формира садејством различитих архитектонских елемената као што су оградни зидови, капије и зидна платна самих објеката. Динамици простора доприносе дрвене дворишне капије које су често покривене рустичним каменим плочама. Испред њих се налазе камене клупе које доприносе живости „комшијских“ разговора. Иако је на Шари улица притешњена густим архитектонским оквиром делова камених ограда, дрвеним амбарима, динамиком терена, она нам пружа визуелне просторно-амбијенталне вредности које су резултат виртуозног уклапања природе и сеоског простора. Захваљујући чардацима који се налазе на истакнутим местима и просто лебде над улицама, остварен је још један контакт између саме куће и заједничког комуникационог простора, што је и те како потребно у оваквим селима. Овакву драматику и контакт уличног фронта и камених палата пружа нам рурално архитектонско-урбанистичка целина засеока Милачићи у Средачкој жупи која представља ремек дело, саздано руком вештог неимара – средачког зидара. Упркос својој јединствености, улична мрежа поседује и неке своје регионалне специфичности. Оне се огледају у појави горе наведених разлика између Горе и осталих жупа – у делу појаве оријенталних „ћорсокака“.

У именовању улица свој траг оставили су важни историјски моменти и личности из живота насеља. Тако на пример у Броду и данас постоји „Аврамово“,¹²⁸ Шољино, Бајмаковско сокаче. Најприсутнији су називи улица које се везују за околна насеља: "Драјчићи", "Локвички", "Плањански", "Врбештички", "Сушићи" пут. Такође, називи могу бити и према изразитим карактеристикама улице терена: "Широко цаде", "Мицо цаде", "Пузаљка", "Трапна улица".

3.11.ТИПОЛОШКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ПАРЦЕЛЕ

Структура урбанистичке концепције шарпланинског села резултат је узајамног односа и симбиозе парцеле и куће и њиховог положаја унутар махалске структуре.

¹²⁸ Констатовано на терену у селу Брод, приликом теренског истраживања у Гори 2014. године. Сокак носи назив по чувеном деда Авраму, снажном и јаком човеку који је био пореклом Србин и живео је почетком XIX века у Броду.

Присуство нагнутости терена у свим планинским селима утицало је директно на функционално решавање основа објеката и на њихово прилагођавање руралним микро-локацијама. Положај парцеле може да буде двојак: паралелан или управан на нагиб терена. Изражена нагнутост терена често захтева изградњу потпорних зидова и денивелацију дворишта, објекта али и уличних делова, због што бољег приступа. Изузетан је пример уклапања куће Џинића на косом терену, где је на више нивоа путем рампи остварено ово уклапање. Куће на Шар-планини увек су подигнуте на страни¹²⁹, а различите су варијанте односа куће према парцели. Прво, кућа може да буде слободно постављена и отворена са све четири стране према парцели. Ово је током XIX века била реткост, а највеће куће које су биле лоциране у оквиру великих „дворова“, као на пример кућа Мандушића, биле су једном својом страном ослоњене на улицу. Овакво решење – ослањање куће на једну од ивица парцеле: до суседа или на уличној линији – доноси компактно двориште које је обично са предње јужне стране и на чијим ободима се налазе помоћни објекти (сеница за кола, амбар, кокошарник, нужник и кочина). Некада је овакав узајамни међуоднос између парцеле, куће и улице био најчешћи. То можемо и данас да видимо у старим махалама засеока Рачојићи и у селу Готовуши. Типологија је још богатија могућим варијантама када посматрамо положај куће у улици и који може да буде следећи:

1. Парцела је на уличној линији и на ту линију излази и кућа.¹³⁰ Пример који је карактеристичан и присутан у свим селима Шар-планине. Издвајамо куће: Билибајкића, Дургутова, Мандушића и других. У другој варијанти кућа је повучена ка средини парцеле, тако да се испред куће налази двор¹³¹ или двориште (кућа Совтића, Љамића, Шоље, Кракош).
2. Парцела се налази између две улице, а кућа у средини парцеле. У оваквом случају формирају се два дворишта – предње и задње (кућа Џинића).
3. Парцела се налази на углу између две сеоске улице. У том случају кућа такође може да се налази на углу и да са две своје стране излази на улични фронт (Кућа Пупе). У другој варијанти може да излази на једну улицу (кућа Царо), а у трећој – да буде повучена у дно парцеле (кућа Борзановића у селу Врбештица).

¹²⁹ Влаховић, Митар. *Средачка жупа*, Зборник за етнографију и фолклор Јужне и суседних области, Скопско научно друштво, I, Скопље, 1931, стр. 36. Овај аутор први је описао средачко село, његово двориште, кућу и остале зграде. Кућа ове жупе од тога времена није се много променила.

¹³⁰ Спомиње се у закону цару Душана у рукописима из 1349. и 1354. године. **Види:** Којић, Бранислав. *Елементи архитектуре, урбанизма и уређења територија у Законику цара Душана*, Посебна издања САНУ, књ. DLI, Одељење друштвених наука, књ. 91, Београд, 1983, стр.145-146.

¹³¹ Којић, Бранислав. Исто, стр. 146.

Све ове карактеристичне варијанте и могуће ситуације могу за крајњи резултат да створе такву варијанту у којој се кућа Царо нашла. Она је опкољена суседима са две стране, двориштем са треће и улицом са четврте. Ова ситуација карактеристична је за оријенталне градове попут Призрена и Тетова и у Гору је пренесена преко печалбарских кретања и њихове перцепције и виђења оријенталног града, као и жеље да се виђено пренесе и угради у горанска села.

Минимални простор између две куће које са по једном својом страном излазе на ивицу парцеле износи осамдесет центиметара. Настао је увлачењем зида куће од међе парцеле за ширину стрехе која је са те стране куће обично око четрдесет сантиметара. То је минимално растојање између кућа које треба да постоји, а које је довољно да кроз њега прође човек. Овај минимални пролаз назива се „спољни аралак“¹³² и има вишеструку намену (противпожарну, вршење оправки, струјања ваздуха).

У оквиру руралних сеоских структура на Шар-планини присутне су различите величине парцела. Оне су најмање у горанским селима, посебно у селу Брод. Тако, код куће Пупе величина парцеле је 1.5 ари, са основом куће од 80 к.м., док парцела куће Царо има 1.7 ари са основом куће од 70 к.м. Парцеле у Средачкој жупи знатно су веће и крећу се од 3.0 ари код куће Совтића, са основом куће од 150 к.м. до 8.0 ари код куће Мандушића, са основом куће од 250 к.м. само у једној етажи. Кућа Мандушића је највећа у жупи. У последњој, Сиринићкој жупи, величина парцеле је уједначена и креће од 3.0 ари код куће Борзановића, са основом куће од 120 к.м., до 5.0 ари код куће Жангиних, са основом куће од 180 к.м. Однос величине парцеле и површине самог објекта открива нам присуство задружног начина живота у оквиру наведених великих кућа, нарочито у Средачкој жупи. Њихов број у оквиру једне задружне куће кретао се и до педесет чланова.¹³³ Парцеле по форми прате облик махалског блока, кога и формирају по његовим ободима. Обично су им две дуге стране паралелне, док су краће стране неправилније и прате геометрију блока и традиционалну аграрну поделу земљишта на његове „комунице“¹³⁴ која је ту од памтивека.¹³⁵

¹³² „Аралак“, обично нужни (безбедоносни пролаз) или ходник.

¹³³ Цвијић, Јован. *Балканско полуострво*, Сабрана дела, књ. 2, САНУ, Књижевне новине, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1987, стр. 281.

¹³⁴ „Комуница“ – племенска земља или земља братственика, касније маала.

¹³⁵ Вукановић, Татомир. Село као друштвена заједница код Срба, са нарочитим освртом на Средачку жупу у Аутономној покрајини Косово и Метохија, Гласник Музеја Косова и Метохије IX, Приштина, Београд, 1965, стр. 18.

3.12. СЕОСКА ДВОРИШТА

Ова дворишта представљају основни елемент руралне структуре села на Шар-планини. Њихова организација, величина и форма зависе од теренских услова, врсте привредне делатности којом се домаћинство бави и његове економске моћи, али и традиционалног архитектонског наслеђа краја у коме се оно налази. У селима шарпланинских жупа, где већина села спада у групу припланинских и планинских села, двориште је мало.¹³⁶ У деловима насеља где је терен изузетно стрм, функција дворишта одвија се делимично у приземним деловима куће, или, чешће, врши се на местима мало удаљеним од саме куће, где су груписани сви економски објекти из села.¹³⁷ Тако, у горанским селима скоро да и немамо никакав економски објект који се налази у стамбеном дворишту. За то постоје два разлога. Први је професионално бављење становништва сточарством које има велики број оваца и принуђено је да их чува на „бачилима“ или „кошарама“. Друго је то што је, због толиког броја али и спахијског система, извршено груписање економских објекта на једном месту за цело село. Оваква шема одвајања економског дела дворишта од стамбеног присутна је и у Средачкој и Сиринићкој жупи, али у мањем обиму него у горанским селима. У сиринићким селима дворишни комплекс је центар свих економских активности у оквиру једног пољопривредног сеоског домаћинства. На њему често може да се нађе и „гумно“ (гумно) које је у средачким и горанским селима углавном измештено из дворишта. Двориште-комплекс у селима Вича и Врбештица поседује добру просторну и функционалну издиференцираност, али и рационалну и једноставну комуникацију. Стамбени део обухвата двориште и саму кућу, а затим и економске бројне пољопривредне објекте који се налазе у склопу дворишта. Овај део може даље да се надовезује на воћњак и баште, па тако формира једно шире пољопривредно сеоско двориште. Делови економског дворишта у наведеним селима лоцирани су на самој ивици, прате уличну линију и имају и посебан улаз. Кућа је лоцирана дијагонално од економског објекта и налази се на вишој тачки у односу на њега. Сеоска дворишта најчешће имају неправилан облик, што је резултат нагнутости терена, али наслеђених парцела. Горанска села скоро и да немају у својим окућницама економске објекте. Код њих је много чешћи случај да се у оквиру приземља обавља нека економска делатност, односно трговина. Остала села у шарпланинским жупама, као што је већ речено, поред

¹³⁶ Којић Бранислав, *Сеоска архитектура и руризам*, Београд, 1973. Део о насељима на Шар-планини, стр. 72-73.

¹³⁷ Вукановић Татомир, *Срби на Косову*, књ. 2, Брање 1986, стр. 16-20.

куће која може да заузима различiti положај у дворишту, у оквиру њега имају и привредно-економски део кога чине следећи објекти: амбар, плевња, кош, кокошарник, „казанача“¹³⁸ и други објекти.¹³⁹ У зависности од њихове диспозиције, у дворишту разликујемо два основна типа: збијени и разуђен тип.

Код збијеног типа, економски објекти постављени су у одређеним деловима, односно врши се њихово груписање, обично у крај поред границе дворишта са улицом или суседом, са лицем објеката окренутим ка средишњем делу парцеле, тако да ти објекти истовремено служе и као ограда дворишта, а тиме се омогућава и коришћење дворишне површине за свакодневно привређивање и комуникацију. Овај први тип присутнији је у селима Средачке жупе због мањих парцела и збијене руралалне структуре, за разлику од Сиринићке жупе, у којој је овај део слободнији и флексибилније раширен по целој парцели. Могу се упоредити примери куће Чукаловића (Средска) и Стевановића (Вича). При груписању одређених економских објеката извршена је функционална повезаност објеката, у зависности од њихове намене—у одређене целине, чиме се омогућава њихово лакше коришћење.

У већини сеоских дворишта, дакле, постоји подела дворишта на два дела —економски и стамбени део. Свако двориште има башту са цвећем и стаблима воћки. На периферним деловима села која се налазе у непосредној близини насеља, постоје мале површине — такозване "башче",¹⁴⁰ које се могу сматрати продужетком стамбеног дворишта, али ван његових ограђених зидова. Ово је остатак племенске „комунице“ — заједничког простора. Оне су засејане поврћем и другим културама, а у њиховој близини су и плевње.

Оградни дворишни зидови су различити и грађени су од различитих материјала са којима се располагало у непосредној околини насеља. Оградни зидови у селима Средачке жупе и Горе грађени су углавном од камена зиданог "усуво", или са блатним малтером. Имају дебљину од 40-50 см и висину 2-2,5 м. У горњем делу зид је покривен ћерамидом или каменим шкриљцима.¹⁴¹ Улазна врата повезују двориште са улицом и пружају неопходну заштиту и осећај интимности у дворишном простору. Она се граде

¹³⁸ „Казанача“ или казаница — објекат у коме се пече ракија. Може да буде родовска или индивидуална.

¹³⁹ Влаховић Митар, *Средачка жупа*. Зборник за етнографију и фолклор Јужне и суседних области, Скопско научно друштво, I, Скопље, 1931.

¹⁴⁰ «Башче» — исто што и баште.

¹⁴¹ Још једна специфичност је та да зидови немају дрвене сантраче, које обично имају све остале зидане конструкције у другим крајевима. Разлог за ово је тај што су камени блокови изузетно великих димензија и шупљикави (у питању је врста камена са порозном, али чврстом метаморфисаном структуром). На тај начин је избегнута потреба уградње дрвених сантрача.

као двокрилна, са ширином од 180-300 см и висином 220-300 см. У селима Сиринићке жупе често поред великог, постоји и мало крило или врата која се користе за свакодневно кретање људи. Велика крила отварају се кад се обављају економски послови или приликом прослава. Најчешће надвисују оградни зид и на њима је мала двоводна конструкција покривена каменом, ћерамидом или „плеком“ (Гора, Средска). Улазне капије у шарским селима довољно су широке и високе да кроз њих комотно могу да уђу запрежна кола. Често је тај улаз у средачка и сиринићка дворишта формиран у облику дубоких ниша – улаза које можемо да видимо код утврђених градова. Идентична је и његова намена. Ово је само још један елемент који су средачки зидари упознали на изградњи бројних утврђења, а касније применили и на уласку у своја дворишта. Тако имамо да се финални архитектонски израз не завршава само на покривању улазних врата, него се над њима налази и амбар. Тако се формира једна нова архитектонска форма која се често среће у средачким селима (Мушниково, Горње Село, Плаћане). Улаз је оно што својом уситњеном структуром начињеном од дрвених елемената разбија монотонију сивих каменних зидова и амбијент чини динамичним и топлијим за пролазника. Посебно овакав контраст долази до изражаја у Сићановој маали у српском делу Мушникова. По конструкцији разликујемо две врсте врата: кована и кована у раму. Кована врата изграђују се од вертикално постављених дрвених дасака, кованих на дрвеној конструкцији. Обе ове врсте врата заковане су железним клинцима, алкама или понеким оковом, што све служи за појачање и за украс, а резом и звекетом за дозивање и најављивање.¹⁴² Дворишни зидови били су малтерисани мешавином земље и сламе и окречени у бело са црном ("карабојом") обојеном цоклом. Ова црна боја – „карабоја“ копала се и доносила из Карапотока (црног потока) изнад Каљаје у Призрену и доносила се у села Средачке жупе да би се бојадисала цокла зидова.¹⁴³

Објекти за смештај стоке (овце, козе, говеда) смештени су у Сиринићу у непосредној близини куће испод и дијагонално од ње, због потребе константне исхране и надзора сточног фонда који се налази у њима. Стока је вековима била главни капитал који је једна породица или задруга могла да има. Њено богатство мерило се бројем од неколико стотина па све све неколико хиљада грла: 3000 (Мандушићи-Средска)¹⁴⁴ па све до 7000 колико је било стадо Абидин-„ћаје“ из Брода 1913. године.¹⁴⁵

¹⁴² Чемерићић Михајло, *Призрен и околина од 1019-1941*. Београд 2003, стр.,245.

¹⁴³ Чемерићић Михајло, *Горе* наведено дело, стр. 228.

¹⁴⁴ Танасковић, Војислав. *Средачка жупа*, Јединство, Приштина,,1992, стр.,321.

¹⁴⁵ Лутовац, Милисав. *Привредна географија Шар-планинске Горе*, Гласник СГД, св. XXVIII, бр.

3.13. СЕОСКЕ МАХАЛЕ (МААЛЕ)

У зависности од величине, села у Средачкој жупи подељена су на неколико малих руралних махала које се називају „маале“.¹⁴⁶ Њихов број је у тесној вези са бројем досељених или одсељених родова. Тако данас на простору Шар-планине имамо села која су састављена само од једне маале, односно од једног рода. У таква насеља можемо да сврстамо: Горње у Средачкој жупи, затим већи број насеља у Сиринићкој жупи (Ђуринци, Калпакови, Орлоће, Поповце и друга). Ово су мали засеоци који припадају најближим селима, од којих су удаљени пар стотина метара. Маале су претече у појави нових заселака ако су удаљена од села којима припадају. Засеоци настају еволуцијом сточарских станова, „бачила“ или „кошаришта“¹⁴⁷ која се налазе у непосредној близини села.¹⁴⁸ Домови појединих родова, односно "кабиља"¹⁴⁹, били су груписани у оквиру маала и увек су носили њихова презимена: у Средачкој жупи (Сићановци, Русићи, Карадолами, Стећи, Богдановци, Диљи, Кековци, Грнчаровци), у Гори (Чучул, Шољино, Миљковско, Синаново, Оцино) и у Сиринићу (Будурино, Кецкино, Рецино, Калпаково). Наведени називи сеоских махала (маала) у насељима на Шар-планини откривају нам стара презимена оних родова који су основали маале, у којима живе њихови потомци. Они су можда у одређеном тренутку променили веру и презиме, али назив махале је остао онакав какав је био у прошлости. Таквих примера има највише у Гори и Средачкој жупи, јер је у овим крајевима процес верске трансформације био најприсутнији, и захватио је веће делове или читава села. Интересантни су примери верски, а делимично и етнички трансформисаних села у Средачкој жупи: Драјчићи, Горње село, Плаћане и Локвица – у којима се тај процес одвијао поступно и трајао је дуго, али није обухватио целокупну популацију, већ само поједине родове, односно маале. Драматична слика тог процеса може да се илуструје примером из књиге *Аутобиографија*, аутора Петра Костића чији су преци избегли

2, Београд, 1948, стр. 101.

¹⁴⁶ Влаховић С. Митар, *Средачка жупа*, Зборник за етнологију и фолклор Јужне Србије и суседних области, Скопско научно друштво, књ. I, Скопље 1931, стр. 28.

¹⁴⁷ Јастребов, Иван. *Стара Србија и Албанија*, НИП "Нови свет" и Народна и Универзитетска библиотека, Приштина, 1904. и 1995, стр. 133.

¹⁴⁸ Влаховић С. Митар. Исто, стр. 28.

¹⁴⁹ "Кабиља" – у патријархалном друштву као што је било ово у Средачкој жупи, представља заједницу коју чини више родова, односно родбина од петог колена па надаље. Ова реч наведена је у речнику (основни облик је *кабила* или *кабиле*) као турска (*Речник српскохрватског књижевног језика*, САНУ, књ. 9, Београд 1975. стр. 25), међутим, она представља архаизам који значи "какви смо били" – од кога потичемо. Закључак аутора овога рада.

процес верске трансформације породице и самог насеља Брод у Гори средином XIX века.¹⁵⁰ Наведени процес много раније захватио је поједина села у Средачкој жупи, а међу првима Горње Љубиње које је прво исламизирано и стекло је првенство у односу на друга села и постало је седиште Љубинског бајрака односно жупе.¹⁵¹ У горанским селима, за разлику од појединих села у Средачкој жупи, процес потурчавања села ишао је много спорије, али завршен је у потпуности 1856. године, када је у Броду умрла последња православна хришћанка Божана (Марија).¹⁵²

Сеоске махале (маале) својим положајем прилагођавају се морфолошким карактеристикама терена на коме су формирана. Углавном имају наглашену издужену форму која је резултат прилагођавања самих парцела и објеката постојећим изохипсама, али и речним токовима и саобраћајним комуникацијама. Свака маала је засебна рурална целина која је самостална и остварује контакт са осталим деловима села било преко малих сеоских улица било преко заједничког простора – „средсела“. Још једна социјално-економска димензија присутна је код маала и јако је битна за њихов развој, а то је: села жупе нису подељена на основу социјалног аспекта припадности одређеним категоријама. У њиховој урбаној матрици нема поделе са социјално-класним предзнаком или формирања посебних делова маала за социјално привилеговано становништво. Оваква социјална разлика долази до изражаја ван насеља у његовом центру, упоредо са јављањем трговинских функција на почетку XX века.¹⁵³

Постоје и други елементи који одређују назив маале, односно махале, а то су: старост њиховог формирања: старо, ново маало; положај: горње, доње маало; етнички састав становништва: српско, торбешко (некада и влашко маало, Влаиница). Из прилога се види да је село Драјчићи много богатије махалама. Има их укупно тринаест, за разлику од мањег Живињана које има само две махале и формирано је много касније – пресељењем преосталог становништва након епидемије „чуме“ – колере у XVIII веку. Високопланинско село Драјчићи је старије и било је подложније социјално-економским утицајима, од миграције, преко исламизације па све до деобе великих сточарских заједница (задруга) које су понекад бројале у овом селу и до шездесет душа.¹⁵⁴ Оно је

¹⁵⁰ Костић, Петар, *Аутобиографија*, Призрен, 1997.

¹⁵¹ Јастребов, Иван. *Стара Србија и Албанија*, НИП "Нови свет" и Народна и Универзитетска библиотека, Приштина, 1904. и 1995, стр. 94–95.

¹⁵² Исто, стр. 138.

¹⁵³ Упореди са: *Пловдивски крај*, Група аутора, БАН и Етнографски институт. Софија 1986, стр. 23.

¹⁵⁴ Чукаловић, Тодор. *Живот је сећање. Казивање старих људи из Средачке жупе и Призрена*. Средска–Призрен–Ниш, 1991, стр. 14.

на тај начин поседовало потенцијал да се дели и шири на нивоу маале – те микроруралне јединице која је карактеристична за сва села на Шар-планини.

На основу увида у геодетски план можемо да одредимо минималан број парцела које формирају мањи маалски блок. У засеоку Пејчићи, он је формиран од четири парцеле. Средњи маалски блокови у Готовуши, Врбештици и Драјчићу образовани су од дванаест парцела неправилног облика. Велики маалски блокови присутнији су у Гори, посебно у Броду, што због старости и величине насеља, што због постојања много мањих задруга. Број уситњених парцела у појединим махалама, на пример у Чучуљ маали, износи 25-30 парцела неправилног облика. Овакве осцилације (од 4–25 парцела у блоковима) могу да буду резултат присуства веће или мање породичне задруге, што би у случају Пејчића значило да има мали број кућа, при чему је само једна од њих била кућа. Задружна кућа Мандушића бројала је и до педесет чланова. Присуство задруге и задружног живота запажамо и у Сиринићкој жупи, док је она у мањем обиму присутна у Гори. Процес исламизације довео је до тога да се задружне куће ослобађају од плаћања десетка агама и спахијама, што је довело до тога да се она распадне средином XIX века.

3.14. ЕКОНОМСКИ ОБЈЕКТИ

Број и положај пољопривредних зграда у дворишту шарпланинског сеоског домаћинства зависи од професионалне делатности самог домаћинства (сточарство, земљорадња, печалбарење или од свега по нешто), од локације на терену али и од обичајним правом установљене традиције и односа самог становништва према њој. Увек се тежи да се постигне најоптималније решење и да се оствари најбоља комуникација између стамбеног и економског дела дворишта. Економски објекти учествују равноправно са стамбеним кућама у архитектонском изгледу насеља и у целини га ове две групе објеката и формирају. У свом еволутивном развоју групација економских објеката временом је потпуно измештена и одвојена од стамбеног дела стана. Ово померање активности из сеоског дворишта долази због спахијског друштвено-економског система који се у својој основи сводио углавном на контролу броја грла (стоке) и убирање постотка. При таквим околностима главни економски објекти (плевље и бачила) на којима се вршило привређивање и чувала роба (житарице) и стока морали су, под присилом турског феудалног система, да буду измештени из сеоског дворишта и груписани у посебним групацијама поред села.

У свом еволутивном развоју сеоски економски објекти прошли су, у ствари, кроз четири фазе: у првој фази они се налазе у склопу саме куће, у њеном приземљу, а много чешће у сутерену. Касније, током средњевековне српске државе, са појавом феудалног система, јавља се обавеза сељана да групишу економске зграде око једног центра. Трећа фаза само ће утврдити ово што се догодило у наведеном феудалном систему, овај пут са новим – турским господарима. Четврта фаза наступа крајем XIX века, у периоду економског препорода, али и ослобађања од спахијског аграрног система у шар-планинским српским селима. Резултат ових промена је тај да кућа расте у вертикалном, хоризонталном и структуралном плану и да добија много богатије и садржајније сеоско двориште, у оквиру кога могу да се нађу следећи економски објекти: штала (стаја), плевња, кош, амбар, кокошарник, кочина (котар), коларница (настрешница), пчелињак и други објекти. То су објекти у којима се чува стока, храна за људе и животиње али и оруђа и алат за обављање разноврсних пољопривредних делатности.

3.14.1. ШТАЛА-СТАЈА

Штала је први економски објекат који се постепено измештао из некада јединствене стамбено-економске шеме древне куће шар-планинског подручја. У почетку, древна штала налазила се у сутеренском простору искључиво приземних кућа и звала се „ар“.¹⁵⁵ Стока се налазила у просторијама које су оцедне и нису влажне и обично су уздигнуте од нивоа земљишта за 50 цм. Зидови су камени и саставни су делови зидног корпуса стамбеног објекта. Просторије су правоугаоног облика и подељене дрвеним преградама на мање делове због потребе чувања стоке различите старости у одвојеним боксовима. Церовим дрветом израђене су и јасле и под у делу где се чува телад. Штале имају изузетно мале прозоре и већа улазна врата која су била потребна због сточног улаза.

Данас штала у Средачкој, Сиринићкој и Горанској жупи егзистира као посебан објекат који је увек квалитетно зидан и који је обједињен са плевњом и чини са њом јединствени објекат. Обично се у приземљу налази штала са идентичном функцијом, формом и материјализацијом као и некада, док се налазила у делу стамбеног простора. На спрату је плевња у којој се суши и чува сточна храна и која се касније користи за исхрану домаћих животиња. Оваквим решењем остварена је одлична функционална веза између ова два саставна дела. Простор штале у својој основи може да буде

¹⁵⁵ Влаховић, Митар. Исто, стр. 35.

јединствен, као што је то случај у Гори, и може да се користи за смештај оваца јер је сточарство у овој жупи доминантна привредна грана. У селима Средачке и Сиринићке жупе стајски простор је врло често издиференциран и подељен на две једнаке целине. У првој се налазе говеда и телад, док су у другом делу овце и ситна рогата стока (козе). Разлози за оваку поливалентност простора леже пре свега у смањеном интересу становништва да се бави само сточарством, јер су бројна села у ове две жупе – потпланинска, па стога имају развијенију и земљорадњу и сточарство, па као крајњи резултат имају у оквиру свог сеоског дворишта већи број привредних зграда.¹⁵⁶ У Сиринићкој и Средачкој жупи присутније је бављење земљорадњом, а самим тим је и сеоска окућница богатија садржајима, за разлику од Горе, где је сточарство доминантна привредна делатност.

3.14.2. ПЛЕВЊА

Плевња је најважнија, а у многим случајевима и једина економска зграда у оквиру традиционалног сеоског дворишта у шарпланинским селима. Најчешће се гради као самостални објект који обједињује шталу и простор за чување и складиштење сена и других житарица. Уз њу подужно може да буде прислоњена у облику трема и „коларница“, у коју се од кише склањају дрвена кола и остали ратарски алат.¹⁵⁷ Плевња је лоцирана и гради се на крају села и заселака¹⁵⁸, у групацијама које су резултат спахијског феудалног система, али и ради заштите кућа и штала од пожара (из ког разлога су касније и лимом покриване¹⁵⁹). Правоугаоне је основе. И у Гори и у Средској плевње су искључиво зидане од камена и састоје се од два спрата.¹⁶⁰ У Сиринићким селима у већем обиму присутна је и употреба ћерпича приликом зидања. Разлог за то је непостојање квалитетног камена, економска моћ становништва, као и традиција његове обраде. У приземљу је штала за смештај стоке, а на спрату простор за чување сена. Међуспратна таваница је дрвена и састоји се из удвојених (дуплих) греда које су ту због великог оптерећења, али и великог распона. Унутрашњи преградни зидови урађени су од дрвених греда са испуном од ћерпича и називају се „јаламкат“. Кровна конструкција

¹⁵⁶ Трифуновски, Јован. *Полог, Антропогеографска проучавања*, САНУ, СЕ, Зборник, ХС, Насеља и порекло становништва, св. 42. Београд, 1976, стр. 153.

¹⁵⁷ Трифуновски, Јован. Исто, стр. 153.

¹⁵⁸ Танасковић, Војислав. Исто, стр. 81.

¹⁵⁹ Кривокапић, Душан. *Шар-планина, туристичко-географски приказ предела и народа*, Туристичка штампа, Београд, 1969. стр. 192.

¹⁶⁰ Танасковић, Војислав. Исто. стр. 81.

такође је дрвена, састоји се из постављених рогова под великим нагибом (од 50 до 60 степени) и хоризонталних спрегова против ветра и покривена је раженом сламом.¹⁶¹

Временом се њихов изглед и садржај није много мењао. Тек са појавом нових грађевинских материјала у архитектури, пре свега лима (плек), дошло је до промене њеног традиционалног вишевековног сламеног покривача. Шарпланинске штале су једноделни објекти са наглашеним подужним тремом у склопу кога се налази и улаз са источне стране, на којој се налази и гумно („гувно“). Потреба да запрежна кола или само коњи имају лак и једноставан приступ остварена је бројним прилазним рампама које су резултат уклапања самог објекта у постојеће топографске услове на терену.

Тако да се са три приступа који су у три висинска нивоа остварује функционална веза са три функционална садржаја и то у најнижем са шталом (стајом), у другом – средњем, са шталом за овце, колницом, ајатом и гувном и у трећем – са складишним простором. Овај вид функционалне рашчлањености истовремено прати и хигијенске зоне, тако да имамо прво шталу која је најнижа, али и најпрљавија, за разлику од трећег дела који је највиши, али због исхране мора да буде и најчистији. Хигијену целог објекта прати и смештај депоније (стајског ђубришта), тј. „ђубриштарник“ у непосредној близини штале. Шарпланинске плевње својим архитектонским изразом и садржајем својеврсни су обрасци или „мустре“ некадашњег архитектонског стваралаштва у којима се откривају древне форме првих кућа у овим селима – каменим, и са троводним кровом од сламе јако великих нагиба. Све ово тиче се форме, а кад је у питању функционални садржај кућа је имала по два одељења у приземљу и под кровом и једно у сутерену. Кућа у свом вертикалном развоју, док није добила спрат, имала је две јако битне развојне етапе кроз које је прошла. Прво, она је на овим просторима Шар-планине добила уздигнути „троњ“ на међуспратној платформи и друго, она је у следећој етапи користила поткровље, односно тај простор – за смештај бројних чланова домаћинства. Свака кућа у исто време била је и задруга са 40-50 чланова¹⁶² при чему је ова друга функционална варијанта са искоришћеним поткровљем то једино и пружала током турског ропства.

¹⁶¹ Танасковић, Војислав. Исто. стр.81.

¹⁶² Цвијић, Јован. *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, Сабрана дела, књ.12, САНУ, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1995, стр. 359.

3.14.3. ГУВНО (ГУМНО)

То је простор који је без објеката и који има свака кућа. Обично се налази испред штале и плевње и заједно са њима образује економски део сеоског дворишта. Може да се налази у оквиру домаћинства, у рубним деловима, између стамбеног и економског дела села или ван њега – у делу где се налазе „кошаре“. У средини гувна налази се округли камен са рупом у средини у коју се причвршћује дрво „стожер“. Пре вршидбе гувно се добро очисти па се премаже слојем сточне балега да не би зрна пшенице пропадала у земљу.¹⁶³

Око стожера, када је топло и сунчано време, поређа се жито са класовима и почиње се са вршењем помоћу коња и волова. Они су везани за стожер и окрећу се око њега у круг и својим гажењем одвајају класје од жита. Гувно је кружног облика, на издуженим правоуганим парцелама и својом величином и положајем прилагођено је локалним топографским условима. Величина парцеле у склопу које се налази гувно износи од 150-300 квадратних метара. Гувно је најмање у горанским и средачким селима, док је у сиринићким нешто веће и креће се у оквиру горе наведених величина.

3.14.4. КОШ

Налази се у близини гувна и плевње, а може и да буде смештен уза зид улазне капије (авлије) и служи за смештај кукуруза.¹⁶⁴ Ово је чест случај у селима Средачке жупе, док у горанским селима, која су сва брдска, кукуруз слабо успева и кошеви нису грађени као посебни објекти.¹⁶⁵ Кош је мали дрвени објекат направљен од више носећих дрвених греда и испуне од хоризонталних дрвених летвица. Дрво које се најчешће користи за његову изградњу је тврдо дрво – храст, буква или јасен, које се сече у касну јесен и које након сече у том периоду више није подложно црвоточини. Конструкција се поставља на камени ослонац у облику плитког ћириличног слова „П“ са висином од једног и дужином до три метра, у који се често постављају пчелиње кошнице. Његова висина од око три метра укрупњена је дрвеним косим гредама које објекту дају потребну крутост. Обично је лоциран на нагнутом терену, тако да се виши отвор користи за убацивање кукуруза, док је други, нижи, за његово вађење. Покривен

¹⁶³ Димић, Душан. Исто, стр. 131.

¹⁶⁴ Кривокапић, Душан. *Шар-планина, туристичко-географски приказ предела и народа*, Туристичка штампа, Београд, 1969, стр. 191.

¹⁶⁵ Кривокапић, Душан. Исто, стр. 191.

је једноводним или двоводним кровом, ћерамидом, каменим плочама или лимом. У сирињским селима кош се налази у склопу куће или у оквиру кућног дворишта заједно са плевњом и амбаром.¹⁶⁶ Ако се налази у кући, он је у склопу чардака, што је јако често код старијих кућа у свим сирињским селима, за разлику од средачких, где је увек ван куће лоциран. Изграђен у близини куће, над њеним улазним вратима, кош својом формом, контрастом и материјализацијом доприноси свеобухватном архитектонском изразу у секвенци и глобалу.

3.14.5. КАЗАНАЧА (КАЗАНИЦА)

То је мала, једноделна приземна зграда, у којој се налази бакарни казан за печење ракије. Осим њега, у њој се налазе дрвене каце са комином и остали судови. Правоугаона је, димензија четири пута шест метара. Зидана је каменом и покривена двосливним кровом од камених шкриљаца. Казанача има само у православним средачким селима и обично су груписане у једном делу села или засеока и припадају појединим богатим сеоским родовима или махали.¹⁶⁷ Тако, у засеоку Милачићи у Средачкој жупи имамо случај да сви велики родови (Џинићи, Шошевићи и Совтићи) имају своје казаначе за печење ракије. Казаначе се обавезно налазе у близини извора или сеоске чесме, јер је вода потребна у процесу хлађења, приликом добијања ракије као финалног производа.

3.14.6. АМБАР

Представља често самостални архитектонски објект који се налази у шарпланинским селима у оквиру руралних насеља. Илуструје интересантно конструктивно и архитектонско решење. Амбар може врло често да се налази унутар стамбеног простора, трема или наткривене сенице,¹⁶⁸ где је суво и где има доброг ваздушног струјања. Зидан је као објект изведен у бондручном конструктивном систему, са зидовима од ћерпича и дрвених греда. На камени постамент који је у висини приземља поставља се конструкција амбара која се покрива заједничком кровном конструкцијом изнад целог објекта. Објект звани амбар, по свом садржају, може да обједињује под

¹⁶⁶ Цвијић, Јован. Исто, стр. 359.

¹⁶⁷ Трифуновски, Јован. Исто, стр. 153.

¹⁶⁸ Томовски Крум, *Народна архитектура во Преспа*, Годишен зборник на Архитектонско-Градежниот факултет, Скопје, 1972, стр. 78.

истим кровом више економских садржаја (сам амбар, кош, чардак, разбојача и подрум за смештај алатки и дрва). Све је то уклопљено функционално у мали објекат – амбар. Ово се примењује због немогућности смештаја ових садржаја у оквиру постојеће куће. Иако је објекат скромнијих димензија, он такође поседује изузетан архитектонски израз. На неки начин, то је економски део куће у малом, са свим елементима који су неопходни за несметано функционисање једног сеоског домаћинства. Оваквих амбара, који су богатијег садржаја и архитектонике, налазимо у селима Средачке и Сиринићке жупе (амабар Љамића – Средска, амбар Поповића – Локвица), док је у Гори, али и у већини преосталих шарпланинских села, амбар сведен само на мало веће дрвене „наћве“, где се углавном чува ченица (пшеница), раж и јечам за исхрану чланова домаћинства.

3.14.7. КОКОШАРНИК

То је заклон за смештај домаће живине и грађен је најчешће од камена и дрвета. Налази се у структури оградног зида у виду малих затворених шупљина, при чему је доња већа, док су горње (две или три) мање и намењене су за смештај кока носилца. До горњих површина коке носилце долазе малим мердевинама. Сви отвори имају дрвене капке кроз које улази живина, покривени су каменим плочама на исти начин као и ограда. Већи простор, који је на земљи, испуњен је платформама од дрвених дашчица, на којима борави живина. Свака шарпланинска кућа има кокошарник у коме држи живину. Разлог за њено постојање су, осим економског и хигијенске природе, још и то што је то добар начин одбране кућног домаћинства од ситних инсеката, змија и глодара. Под кокошарника, његов горњи слој је од набијене земље у дебљини од двадесетак центиметара, а испод њега налази се слој од кестенове коре који пружа својеврсну хигијенску и антибактеријску заштиту за живину – од продора бактерија и инсеката у простор кокошарника. Истовремено, то је и „дез“ баријера према загађењу земљишта од стране кокошака и њиховог измета.¹⁶⁹

3.14.8. КОЧИНА (КОТАР)

То је омања зграда која се користи за чување и товљење свиња. Стога се

¹⁶⁹ Констатовано на терену приликом личних истраживања шарпланинских села у периоду од 2011-2015. године.

назива још и свињарник. Налази се само у српским шарпланинским селима. У далекој прошлости свиње су се храниле слободно у природи, а боравиле су у посебно ограђеним просторима поред омањих пећина или окапнина. Временом је опао број села у којима се гајила свиња као домаћа животиња на овај начин због потурчавања читавих села.¹⁷⁰ За време Турака свиња је као забрањена животиња у многим селима морала да буде смештена само унутар сеоског дворишта.

Кочина се као објекат једном својом страном ослања на оградни зид. Остали зидови грађени су од бондрука са испуном од ћерпича. Кочина може да буде јединствен простор, али често је и функционално подељена на два дела, од којих се један део користи за смештај свиња, док је други, мањи – за прасад. Унутар кочине налази се дрвено корито из којег се свиње хране. Под је од набијене земље испод које се такође налази слој кестенове коре који има улогу санитарне баријере и према кочини и према отпадним водама које продиру у дубље слојеве земљишта. Велике групације питомог кестена карактеришу подгорје ове планине на њеној југоисточној страни. Кестенових лугова има највише у околини Тетова¹⁷¹, али њих има и у Средачкој жупи (Јабланица, Драјчићи и др.). Кестеново дрво користи се као даска приликом израде намештаја, али се користи и његова кора. И ово је један од доказа инвентивности и креативности шарпланинских неимара.

3.14.9. УЉАНИК (ПЧЕЛИЊАК)

Пчеларење је у свим шарпланинским селима било једно од старијих занимања. Мед се употребљава за исхрану укућана, за лечење рана, али и за осветљење стамбених просторија. За чување и одржавање пчела граде се посебни мали објекти: кошнице (трмке). Оне се плету од јасеновог прућа и лијане и облепе се говеђом балегом која је помешана са пепелом и кестеновом кором.¹⁷² Већи број пчелињих кошница формирају уљаник или пчелињак који се налази у оквиру дворишта или ван њега. Чест је случај да се налази испод амбара. Локација треба да обезбеди пчелама добру изолацију од влаге, топлотну заштиту, али и потребну вентилацију и осунчање. За време српске средњовековне државе, шарпланинска домаћинства била су у обавези да дају црквеним

¹⁷⁰ Јастребов, Иван. Исто, стр. 100.

¹⁷¹ Кривокапић, Душан. Исто, стр. 173.

¹⁷² Димић, Душан. *Горње село на Средској*, Народна и универзитетска библиотека, Приштина, 1997, стр. 121.

властелинствима десетак у ситној стоци и пчелама (мед, восак).¹⁷³

Постоји интересантан податак за коришћење воска код осветљења кућа, што је пронађено у Горњем селу, где се за осветљење куће користе „ира“-бакље, направљене од кучине и пчелињег воска.¹⁷⁴ Он је чист, природни производ који врло мало дими, за разлику од „лучи“ – боровине, која дими и испушта гареж и чађави стамбене просторије.

3.14.10. КУЛИЧЕ – ВЛАСТЕЛИНСКА (СПАХИЈСКА) КУЛА

За време Турака у српским селима Готовуша и Средска постојале су спахијске куле или амбари (конаци) које је користио сам спахија, његови наследници или турска управа. Турска држава била је подељена на области и подобласти (вилајете, санцаке, хасове, барјаке, спахилуке и др.). Имамо податке да су Турци на подручју Средачке жупе и у њеном непосредном окружењу одмах по освајању, 1455. године, основали пољопривредно-територијалне јединице на челу са спахијама и тимарлијама (спахилуке и тимаре). У почетку, на челу тимара постављани су Срби. На пример у Гори се као тимарлије помињу православни Срби: у Лештану, Рапчи и Заподу тимарлија Јован, у Новом Селу Радослав, у Крушеву Милша и у Кошаришту Брајко.¹⁷⁵ Крајем XVIII и почетком XIX века настале су знатне промене у турском феудалном друштву. Локални одметници од турске власти постају самозвани господари – читлук-сахибије.¹⁷⁶ У многим крајевима сва земља са селима и сељацима постаје читлук.¹⁷⁷ Сељаци из Средачке жупе били су дужни да господару дају одређену количину приноса, и то само десетак, за разлику од сељака у другим крајевима који су често давали и трећину својих

¹⁷³ Димић, Душан Исто, стр. 17.

¹⁷⁴ Димић, Душан. Исто, стр. 85.

¹⁷⁵ Лутовац, Милисав. *Гора и Опље*, насеља и порекло становништва, књ. 35, САНУ, Београд, 1954, стр. 12.

¹⁷⁶ "Читлуком се у Србији зове оно село које осим спахије има још једног господара. Господар читлука назива се *читлук-сахибија*. Људи који се налазе на његовом читлуку његове су *чифчије*, или, како се у Босни говори – *кмети*, а он је њихов *ага* или господар" – Вук Ст. Караџић, Речник, с. 854.

¹⁷⁷ Читлук (од турске речи *чифлик*, тј. пустара) није ништа друго него део државног домена, дат некоме на коришћење за новац. Он је сопственост онога који га држи, и састоји се од земље и од онога што природа на земљи производи. Господар читлука је дужан спахији да даје десетак од сваког усева који му се на земљи роди, и дужан је да плаћа султану данак на њега и да сноси све трошкове који на његов читлук припадну. Људи које он насели на свом читлуку су његови најамници или кирације, и они плаћају само харач, а од свога рада добијају онолико колико се погоде са господаром. Они се могу са читлука и раселити, ако их господар отпусти и ако се не могу сложити да заједно остану. Куће и зграде где ови људи живе, све су власништво господара читлука. Читлуке продаје царство односно држава, у прво време само Турцима, а касније и Србима, али само пустаре, у приватно власништво. Читлук не прелази на потомство имаоца, него он има право на уживање док је жив, а после њега се продаје, обично његовим наследницима, и на тај начин се читлук протеже у истој породици као наследство. *Подаци добијени од Здравка Цинића, воденичара из засеoka Милачки.*

производа. У Средачкој жупи су крајем XIX и почетком XX века постојала два читлука. Први се налазио у селу Средска, а други у селу Плањане.¹⁷⁸ Чивчијске куле које су имале у свом склопу кошеве и амбар налазиле су се у засеоку Рачојћи, и у засеоку Милачићи, код садашње амбуланте. Те су куле биле спратни објекти, обично квадратне основе. На спрату су се налазиле спахијине одаје које је он користио обично лети, док се у приземљу налазио велики кош и амбар где би он од сељана прикупљао жито.¹⁷⁹ Наведено „куличе“ у Средачким и Сиринићким селима у руралном амбијенту, као и његов саставни део, сигурно се јавља и вуче своје појавне облике још из српског средњовековног периода, а њега је касније само наставила да користи турска феудална елита преко њихових овлашћених феудалаца – спахија.

3.14.11. ВОДЕНИЦА

Воденице на Шар-планини могу да се поделе на два основна типа и то: стари, са једним каменом и нови тип, са два воденичка камена точка. Ови објекти су једноделни, и у њима су смештени механизми направљени од дрвета и камена (млинови) који служе за мељење „белог жита“ (пшенице) и куруруза (коломбоћа). Зидане су у Гори и Средској углавном од ломљеног камена са блатним малтером и дебљином зидова од 60 сантиметара. Зидана конструкција састоји се од доњег дела – кроз који пролази вода и у коме се налази дрвени чекрк за покретање млина, и горњег – где је воденица са млиновима и житним магацинима. Дрвена кровна конструкција састављена је од рогова који су постављени под углом од 50 степени и првобитно је била покривена раженом сламом. Воденичка просторија има прозор минијатурних димензија, ширине 20 и висине 40 центиметара.

Као погонско средство за покретање воденичних млинова користи се водена енергија речних токова, односно њен пад који је посебно изражен у горњем току Призренске Бистрице где на дужини од 8 километара износи око 170 %.¹⁸⁰ На реци се изнад воденице на 50 метара постави мала устава, тј. „бент“ (брана). Она усмерава део воденог тока у ограђени јаз који свој највећи пад у воденички точак остварује путем полу-цеви од буковог дрвета. Такав нагиб терена у комбинацији са изванредном наводњеношћу шарпланинског терена омогућили су рану појаву воденица као

¹⁷⁸ Танасковић, Војислав. Исто. стр. 81.

¹⁷⁹ Трифуновски, Јован. Исто. стр.152.

¹⁸⁰ Хаскука, Есад. *Историјско-географска анализа урбаних функција Призрена*, Ђаковица, 1985. стр.58.

привредних објеката у оквиру сеоских насеља. Тако имамо податак да крајем XIX века у селу Средска 14 породица није куповало жито захваљујући томе што је имало своје воденице. Из пописа видимо да су постојале појединачне или „старе“ (Танасковићи, Видосављевићи), двојне или братске (Палићи, Ковачевићи) и родовске воденице, које је користио читав род (Љамићи, Џинићи, Мандушићи).¹⁸¹

И у осталим шарпланинским жупама, пре свега у Сиринићкој, постојале су мање воденице. Оне су обично биле грађене у доњем делу који се ослања на поток или реку. Овај део био је зидан од камена, док је горњи део, где је воденица, био од дрвених брвана. У селу Готовуша постојала је велика групација малих дрвених воденица које су се налазиле на Готовушкој реци у горњем делу села. Шарпланинске воденице својом наменом допуњују економску самоодрживост сеоских насеља која је итекако била потребна за време петовековног турског ропства и оне су битна карика у одрживости српског народа на овим просторима. Воденице своју архитектонску изражајност дугују зидним платнима од притесаног камена са наглашеним угловима.

¹⁸¹ Танасковић, Војислав. Исто, стр. 26.

4. СПОМЕНИЧКО НАСЛЕЂЕ ШАР-ПЛАНИНЕ

Богатство културно-историјског наслеђа на подручју Шар-планине можемо сагледати кроз богато архитектонско наслеђе у које можемо убројати: цркве, утврђења, пећине, испоснице, гробља, звонаре, традиционалне сеоске куће. То су култни и историјски локалитети који су од великог историјског и националног значаја за сагледавање архитектонског наслеђа нашег народа на подручју целог масива а и шире на простору јужног дела Балканског полуострва. Сакрални објекти као што су Средачке цркве и манастир Св.Арханђели нераскидиво су повезани са културно-историјским наслеђем Шар-планине и добро су истражени и проучени у предходном периоду од око једног века, али ипак постоје знатни делови тог богатог наслеђа који још увек нису у довољној мери откривени и описани и презентовани научној јавности. На терену постоји узајамно садејство свих њих па се на тај начин кроз једну писану и архитектонско документовану детекцију може сагледати целокупно стваралаштво народних неимара које је исказано на овом пољу црквене уметности.

4.1. ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ НАСТАНАКА САКРАЛНЕ АРХИТЕКТУРЕ

Прве податке о црквама Шар-планине налазимо у средњевековним повељама краља Драгутина, Стефана Дечанског и цара Душана у којим се тачно наводе локације где су се оне налазиле али и дефинишу њихове обавезе према манастирским властелинствима.¹⁸² У периоду турске владавине податке о црквама можемо наћи у бројним њиховим пописима “призренског санџак“, посебно у оном из 1571. године.¹⁸³ Наведени попис доноси прецизан број свих цркава и њихово задужење према

¹⁸² Богдановић, Димитрије. *Косово у повељама Српских владара*, Бесједа и Арс либри, Бања Лука, Београд, 2000.

¹⁸³ Катић, Татјана. *Опширни попис призренског санџака из 1571. године*, Историјски институт, Посебна издања, књига 58. Београд, 2010.

централној турској власти у новцу и робама. Између ових писаних средњовековних трагова постоји временска дистанца од око триста година и у том периоду а и након тога има доста промена, неке цркве су порушене и нестале су са списковима а неке нове су подигнуте у каснијем периоду који је везан за обнову Пећке патријаршије. Посебно се у том периоду истиче велики мецена уметности митрополит Михајло, он ће заједно са мештанима средачких и сиринићких села донети својеврсну ренесансу црквеног градитељства на овом подручју.¹⁸⁴ Споменичко наслеђе од средине XIX века, први пут ће бити истражено од стране наших еминентних научника као што су: Иван С. Јастребов, Панта Срећковић, Милош Милојевић, Тодор Станковић, Петар Костић, Владимир Петковић и Псуњски. Сви они су на разне начине и из различитих углова посматрали и дали приказ културно-историјских споменика, пре свега цркава које су подигнуте у периоду обнове Пећке патријаршије из XVI века.

Детаљније проучавање црквеног градитељства није било могуће без службе посредовања заштите која је ангажовала познате историчаре и архитекте да у периоду од 1950. године до данас истраже и обраде сачуване цркве из наведеног периода обнове, међу којима се посебно истичу радови: арх. Милица Лукића, Слободана Ненадовића и Серафима Николића као и историчара уметности: Роксанде Тимотијевић, Предрага Пајкића и Марице Шупут.

Почетак и изградњу првих цркава треба тражити у постојању испосница на овом подручју, које су подизали монаси. Овај простор био је од давнина пожељно прибежиште бројних анахорета-подвижника још у IX веку, у Коришкој гори се у то време повизавао и живео Свети Петар Коришки. Наведена гора се налази на десетак километра од центра Средске и имала је утицаја на црквено стваралаштво и изградњу и у самој жупи кроз појаву три локалитета на њеном подручју где се налазе испоснице и то: „Голем камењ“ изнад села Плањана, „Марина дупка“ изнад села Д. Љубиња и „Пећ“ изнад засека Пејчићи. Временски се на овакав начин може сагледати могућа подлога за настанак првих сеоских цркава, али треба да имамо у виду још један битан податак а то је да се у овој жупи на локалитету званом "Прехвал" (Превалац) налазила престоница, или боље рећи резиденцију, кнеза Остројила из VI века нове ере.¹⁸⁵ Све ово упућује нас на закључак да су своје задужбине у жупи имали бројни владари од наведеног Остројила преко Самуила, Бодина, Милутина и Душана. Осим њих ктитори

¹⁸⁴ Пајкић, Предраг. *Цркве Средачке жупе из Турског периода*, Гласник музеја Косова и Метохије III, Приштина, 1958. стр.55.

¹⁸⁵ Раичевић, Велиша-Псуњски. *Хрвати у светлости историјске истине*, Београд, 1944. стр.35

храмова били су и локалне војводе попут Калиника чија је надгробна плоча из 1363/64. сачувана у Плаћану.¹⁸⁶ Прве цркава у Средачкој жупи према, у народу сачуваним, легендама постојале су и пре првих писаних трагова који потичу из XIV века. У Св. Арханђелској хрисовуљи цара Стефана Душана, помињу се сретечка села и црква Св. Петке као међа између села Средске и Плаћана.¹⁸⁷ Сеоске цркве постојале су и осталим селима Средачке жупе само их хрисовуља не помиње али постоје предања и очувана црквишта која о томе сведоче.

Турци у својим пописима наводе само три Средачке цркве које се налазе у Плаћану, Средској и Љубињу из овога можемо да закључимо да су многе од њих у њиховом освајању жупе порушене, а можда и од зуба времена пропале.¹⁸⁸ Требамо имати на уму да је приликом изградње коришћен доста порозан грађевински материјал као што је бондрук и ћерпић као конкретан доказ наведене материјализације наводим малу цркву Светог Ђорђа у засеоку Милачићи села Средске. То је мали објекат грађен непеченом циглом и сигом који потиче из средине XVI века и који је очуван до данашњих дана.¹⁸⁹ Археолошка ископавања на овом терену први пут су вршена током италијанске окупације у Другом светском рату 1942. године када су испод цркве Св. Ђорђа у Горњем селу, која потиче из XVI века, откривени темељи старије цркве у народу познате као „краљева црква“ која потиче из поствизантијског периода и за коју нема писаних трагова.¹⁹⁰ Битна ископавања из којих се може извући закључак да црквена архитектура има свој вишевековни континуитет кроз поштовање култа светог места још из палео-предхришћанског периода када молитвено-култно стабло касније замењује кнежевска могила која у време продора хришћанства има свој наставак у појави првих цркава на овим просторима. Конкретан пример „култне трансформације“ можемо пратити на примеру древног локалитета званог „Виснате Буке“ или „Самовила“ (Самуилвила).¹⁹¹ Наведени локалитет мештани села Горњег и Доњег Љубиња поштују од памтивека и кажу да су се на њему њихови стари молили и приносили дарове „старим боговима“ да им година буде мирна и родна. У каснијем периоду природна пећина „Марина дупка“ постала је станица монашког живота а

¹⁸⁶ Ивановић, Милан. *Натписи и орнаменти на надгробним плочама, иконама и звонима српских цркава на Косову и Метохији (XIV-XIX/XX век)*, Косовско-метохијски зборник 2, Београд, 1998.стр.20.

¹⁸⁷ Богдановић, Димитрије. Исто. стр.137.

¹⁸⁸ Катић, Татјана. Наведено дело.

¹⁸⁹ Установљено на основу теренских истраживања 2014. За ову цркву се мислило да је грађена од камена, међутим опсервацијом на лицу места установио сам да је зидна структура рађена у комбинацији сике и ћерпића и да је јако порозна.

¹⁹⁰ Садашња црква Светог Ђорђа из прве половине XVI века подигнута је на темељима „краљеве цркве“

¹⁹¹ Успомена на македонског цара Самуила.

касније је изнад ње а у близини самих букви подигнута и црква посвећена Огњеној Марији.

Иван Степанович Јастребов док се налазио на месту руског конзула у Призрену више пута је крајем XIX века обишао шарпланинске жупе: Средску, Сиринић и Гору и оставио прве драгоцене податке о постојећим црквама у овим жупама. Највише очуваних храмова било је у Средачкој жупи док мање у Сиринићкој, а у Гори није остала ниједна црква из наведеног периода већ је све било порушено. Остало је само сећање на имена светитеља по којима су цркве добиле имена.¹⁹² Наведене Јастребовљове податке употпунио је сенатор Петар Костић подацима о порушеним црквама на простору све три српске жупе.¹⁹³ Његов рад пружа и остале битне информације за сагледавање самог процеса исламизације који је захватио наведене жупе и који ће у каснијим фазама довести до уништања православног црквеног наслеђа на овим просторима наше земље. Историчар уметности Предраг Пајкић извршио је педесетих година прошлог века анализу квалитета живописа и поделио га у две групе: старији (великог формата) који је рађен крајем XV века и који по стилским карактеристикама припада итало-критској сликарској школи и млађи (малог формата) који је рађен нешто касније и који припада призренској сликарској школи.¹⁹⁴ Најлепши примерци старије сликарске школе налазе се на једном фрагменту фреске загрљених Св.Апостола у селу Мушникову у истоименој цркви као и у цркви Св. Ђорђа у Средској. Живопис новијег датума је присутан у преосталим храмовима обе жупе, а до изражаја највише долази и по лепоти и величини у цркви Св. Богородице на локалитету званом Калуђере у Средској. На основу мојих истраживања која су извршена у периоду од 2004-2014. године установио сам да се у селима Средачке жупе сада налазе једанаест православних храмова од којих осам има живопис, а три су без фресака. Из свега овога можемо да извучемо закључак да је архитектонско и уметничко стваралаштво највише очувано у Средској док је мање тога остало у Сиринићу а у Гори скоро ништа. Такво стање може се приписати самом окружењу у коме је оно настало, али и утицајним факторима као што су Св. Арханђели и град Призрен, а свакако вештина и спремност самих локалних градитеља - средачких зидара који су уградили део себе у обнову и очување градитељског наслеђа у својој жупи а и шире на

¹⁹² Јастребов, Иван. *Стара Србија и Албанија*, НИП "Нови свет" и Народна и универзитетска библиотека, Приштина, 1904 и 1995. стр.92-158.

¹⁹³ Костић, Петар. Црквени живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX веку, Београд, 1928.

¹⁹⁴ Пајкић, Предраг. Исто. стр. 62-63.

простору целе Шар-планине. Временску класификацију цркава, на основу архитектуре и живописа, од најстарије до најмлађе цркве, могли бисмо успоставити следећим редом:

Св.Апостола у селу Мушникову, крај XV века

Св.Ђорђа у засоку Милачићи у селу Средска, крај XV века

Св.Николе у селу Богошевцу, крај XVI века

Св.Ђорђа у Горњем Селу, крај XVI века

Св.Николе у селу Мушникову, крај XVI века

Св.Николе у селу Драјчићи, крај XVI века

Св.Богородице у засеоку Пејчићи у селу Средска, крај XVI века

Св.Николе у селу Средској крај XV века (архитектура), остало(живопис и припрата) од XVII века и средина XIX века

Од једанаест очуваних цркава четири су грађене средином деветнаестог века на старим темељима из средњег века:

Св.Николе у селу Средска, из 1875. године¹⁹⁵

Св.Богородице у селу Плаћану, из 1868. године¹⁹⁶

Св. Илије у селу Локвица, из 1866. године¹⁹⁷

Св. Недеље у селу Живићане, почетак изградње крај XIX в, а завршена 1936. године

Некада невелике сеоске цркве, скромних димензија, временом су добијале проширења у виду пространијих припрата и на тај начин мали сеоски храм се архитектонски и функционално трансформисао у једну прихватљиву форму која је задовољавала потребе становништва у деветнаестом веку. То је период мале „ренесансе“ која је захватила поједине цркве средачке жупе и огледа се не само у телескопски додатим припратама већ и у вертикалном уздицању саме цркве, кроз појаву наглашеног звоника, који своје корене вуче из средњовековне монументалне архитектуре која сада своју материјализацију црпи са румунских градилишта из карпатске Синаје.¹⁹⁸ Тако да је сада звоник много лакши (урађен углавном од дрвета) у односу на камену структуру наоса цркве што се најбоље види на црквама Св.Николе и

¹⁹⁵ Чукаловић, Тодор. *Сретечки родослов*, Родослови фамилија села Средске код Призрена, XIX и XX век, Просвета, Ниш, 1989. стр.107.

¹⁹⁶ Костић, Петар. Исто. стр.94-95.

¹⁹⁷ Костић, Петар. Исто. стр.94-95.

¹⁹⁸ Гацић, Небојша. *Традиционална сеоска архитектура у Средачкој жупи*, „Изградња“, бр.9-10, Београд, 2010. стр. 521-535.

Св. Богородице у Средској и Св. Ђорђа и Горњем Селу. Наведени звоници су права ремек дела архитектонског обликовања и конструктивне вештине средачких зидара који су своје вештине опет доказивали на својим црквеним портама и звонарама након деценија успешног рада по бројним румунским градовима.¹⁹⁹ Целовита слика сакралног архитектонског наслеђа не би била целовита ако не наведем и све локалите где се налазе развалине цркава. Детаљни попис свих црквишта извршио сам за Средачку жупу јер је она једна од најбитнијих наших средњовековних жупа која се својим положајем налазила на средокраћу између две царске престонице Призрена и Скопља и која је захваљујући том идеалном положају поседовала велики број сакралних објеката. Овај преглед откриће нам колико је стварно била присутна наша средњовековна држава кроз црквену архитектуру макар и у траговима на овим нашим шарпланинским просторима. Средачка жупа као средњовековни сеоски ентитет граничи се са Призреном као престоницом Српског царства. То је нешто што је чини уникатном и јединственом приликом оваквих анализа сакралног наслеђа. Истоветни процес верске катарзе и трансформације једног дела српског народа одвајао се и у Средачкој жупи у њеним селима, процес је био половичан за разлику од Горе где је био целовит и Сиринића где је био местимичан. Тако да у бројним селима ове жупе немамо више цркава остала су само предања и понеки камен који одаје истинитост казивања. Ја сам захваљујући литератури имао увид у поједине остатке цркава о којима су писали наведени аутори, али истовремено, на лицу места, дознао сам и за друге о којима сам сазнао од мештана без обзира којој верској конфесији данас припадају. Списак разрушених светиња би изгледао овако, идући од Призрена:

- Св. Духа, остаци код Врбичанског потока на Бистрици испод Дрвењграда
- Св. Козме и Дамњана, остаци на брегу изнад села Речана
- Св. Арханђела, остаци на локалитету Брестови изнад села Живињана
- Св. Јована, остаци на гробљу изнад села Локвице
- Св. Петке, остаци на потесу Кнежине према Дрвењграду изнад села Локвице
- Св. Арханђела, остаци у Вујић махали села Локвице
- Св. Богородице, остаци у локвама испод села Локвице
- Св. Илије, остаци на потесу Шукљевица на западу изнад села Небрегошта
- Св. Ђурђица, остаци у махали Кршкотинци у центру села Небрегошта
- Св. Недеље, остаци на уласку из правца Речана у село Доње Љубиње

¹⁹⁹ Постоје велике сличности између Звонара Средачких цркава и куполе капеле на гробљу у Синаји-Румунија

Св. Огњене Марије, остаци код испоснице Марина Дупка изнад села Д. Љубиње
Св. Петке, остаци у центру села Горњег Љубиња
Св. Недеље, остаци на уласку из правца Речана у села Горње Љубиње
Св. Богородице, остаци на једном узвишењу јужно од села Горње Љубиње
Св. Петке, остаци испод засеока Рачојћи у близини села Средска
Св. Илије, остаци између засеока Милачићи и Стајковце у селу Средска
Св. Николе, остаци на локалитету «Малачешма» у засеоку Пејчићи у селу Средска
Св. Богородице, остаци у засеоку Паличојћи у селу Средска
Св. Петке, остаци на локалитету Пузаљка на уласку у село Мушниково
Св. Краља, остаци у Горњој махали у Горњем Селу

Укупан број евидентираних што очуваних или само детектованих цркава на основу мојих истраживања која су извршена до краја 2014. године износио би тридесет и један што само по себи говори о старости самих насеља а свакако и архитектури и постојању културе световног и профаног живота у њој током средњег века, али и турског периода који је трајао до пре једног века и окончао се ослобођењем ових наших крајева 1912. године.

4.2. САКРАЛНА АРХИТЕКТУРА У СРЕДАЧКОЈ ЖУПИ

Споменичко наслеђе Средачке жупе настало је у непосредном додиру са уметнички развијеном Призренском облашћу још у средњем веку и носи у себи наслеђе и утицаје које је овај град али и манастирски комплекс Светих Арханђела, као задужбина цара Душана имао на њега. Турском окупацијом ове области порушен је велики број црквених објеката на овом подручју. Обнова у периоду XVI века, која ће трајати око један век, донела је изградњу и доградњу већег броја храмова у селима ове жупе. Градитељи храмова су богати мештани: сточари - „ћаје“²⁰⁰ и средачки зидари. Али све то не би било могуће без благонаклоног односа и подршке великих везира који су се у том временском периоду налазили на челу турске царевине пре свих Мехмет паше Соколовића и „Коца“ (Старог) Синан паше Ротуловића, овај други је био родом

²⁰⁰ Група аутора *Шарпланинске жупе Гора, Опоље и Средска*, САНУ, Посебна издања, књ. 40/ I, II, III, Београд, 1996. стр. 490.

из једног села са Шар-планине.²⁰¹ Услед таквих околности настало је и до данас очувало се споменичко сакрално наслеђе Средачке жупе кога чине очувани храмови: Св. Николе и Св.Ђорђа у Средској, Св.Богородице у Пејчићу, Св.Николе у Драјчићу, Св.Николе у Богошевцу, Св.Петра и Павла и Св.Николе у Мушникову и Св.Ђорђа у Горњем селу. Ова група цркава припада типу сеоских цркава из турског периода.²⁰² Црквена здања обновљена су током XVI и XVII века и спадају у ред грађевина, скромних размера, али упечатљивог и снажног уметничког домета. Период средином XIX довешће до потпуне обнове још два средачка храма на старим средњовековним темељима и то: цркве Рођења Пресвете Богородице у Плаћану и Светог Илије у Локвици. Снажне средачке зидарске дружине предвођене „капел“ (водећим) мајсторима биће у потпуности дорасле новим архитектонским изазовима на изградњи наведених храмова. Колико је воља и жеља за обновом цркава буктала у народу говори нам и овај податак, да је назив „устибаша“²⁰³ за водећег мајстора замењен новим „капел“ који нам говори о мајстору као појединцу који је вешт и способан да изгради капелу, он на крају постаје водећи и добија титулу „капел мајстор“. Међу мајсторима имамо и Србе мухамеданце који су градили припрату на цркви Светог Ђорђа у Горњем Селу. То су били чувени мајстори-зидари „Горњо и Довњо Љубинци“.²⁰⁴

4.2.1. ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ У СРЕДСКОЈ

Карактеристични основни облик цркве, начин зидања фасаде уз употребу бигра у целисти приликом зидања и бојењем малтерских спојница у црвено упућују нас на закључак да се ради о сакралној грађевини која је из XV века и спада у ред најјстаријих цркава у овој жупи. Лоцирана је на „зборишту“ поред школе где се народ ту вековима окупљао.²⁰⁵ Невелика, представља мали, складано грађен објекат, по концепцији једнобродна издужена грађевина, црква Св. Николе има три градитељске фазе. Њен источни-најјстарији део чини правоугаона црквица завршена на источној страни полукружном олтарском апсидом, која је у наставку на фасади извучена у облику тространог испада са благо назначеним пиластрима, а лево и десно од олтарске апсиде

²⁰¹ По легенди која је очувана у народном Средачке жупе његово име је Синадин или Симијан и родом је из села Локвице.

²⁰² Пајкић, Предраг. Исто. стр. 60.

²⁰³ „Устибаша“ или господин водећи мајстор на турском језику.

²⁰⁴ Димић, Душан. *Горње село на Средској*, Народна и универзитетска библиотека, Приштина, 1997. стр. 205.

²⁰⁵ Танасковић, Војислав. *Средска*, Библиотека "Хронике села", Београд, 2000. стр.63.

су две мале полукружне нише које означавају просторе ђаконикона и просхомидије. Фасадна декорација је изражена и нишама јединственог профила на свим страницама апсиде, као и лучним слепим засведеним нишама које наглашавају јужну површину фасаде. Уз постојећу цркву из XV века, током дужег временског периода, дозидани су припрата и звоник. Припрата је пространа, у основи правоугаона грађевина нешто виша од цркве, полуоблично засведена, осветљена кроз узани прозор са југа и са два улаза на западу и југу. Припрату је зидао Живко Шипић познати градитељ средине XIX века.²⁰⁶ Тек у XX веку пред припратом је дозидан складни спратни звоник. Цркву је живописао 1887. године живописац Јаков Радев.²⁰⁷ Испод овог новијег слоја из наведеног периода налази се старији из времена грађења цркве. Унутрашњом декорацијом и обликовањем простора видно место заузима леп иконостас који је доста добро очуван. У цркви Св. Николе, која је данас саборна за сва села у Средачкој жупи, чува се значајна збирка хронолошки и стилски различитих икона са овога подручја. Црква Св. Николе занатски је коректно изведена грађевина која је настала у периоду почетка турске окупације овог простора. Касније је дограђивана и обнављана пред крај турског периода и представља пример градитељског дела кроз које траје у континуитету и опстаје наша средњовековна архитектура.

4.2.2. ЦРКВА СВЕТОГ ЂОРЂА У СРЕДСКОЈ

У засеоку Милачићи у близини села Средске налази се минијатурна црква задужбина старе српске породице Кабашовци (Радивојевић) која је подигла након пребега из села Свети Петар данашњи Кабаш у близини манастира Св. Петра Коришког.²⁰⁸ Података о времену грађења и живописању фресака нема. Међутим, постоји претпоставка заснована на блискости сликарства ове цркве и цркве Св. Петра и Павла у селу Мушникову, да је и ова црква фрескосликана у истом периоду а то је XVI век.²⁰⁹

Црква Св. Ђорђа (Кабашова) једнобродна је грађевина правоугаоне основе, засвођена полуобличастим сводом. Иако је минијатурних димензија, поседује олтарски простор ђаконикон и просхомидију. Олтарска апсида на источној страни, споља је

²⁰⁶ Чукаловић, Тодор. Исто. стр.107.

²⁰⁷ Ивановић, Милан. Исто. стр. 29.

²⁰⁸ Чукаловић, Тодор. Исто. стр. 83. Мада у литератури постоји податак да ова породица води порекло из Скадарског Кабаша, моје је мишљење да се она доселила из Коришке горе која је Средачкој жупи много ближа и налази се на пар километара.

²⁰⁹ Пајкић, Предраг. Исто. стр. 55.

тространа, а са унутрашње стране је полукружна, сасвим плитка и незнатно излази из волумена самог објекта.²¹⁰ Црква је осветљена прозором олтарске апсиде, а још по један се налази у северном и јужном зиду цркве, док је улаз у средини западног зида. Изнад њега налази се плитка ниша са фреском заштитником храма, полукружно завршена. Црква је скромно грађена од ломљеног камена и бигра, а покривена је двосливним кровом од камених плоча. У унутрашњој декорацији и обликовању овако малог простора видно изражајно и упечатљиво место заузима прелеп и снажан живопис који је у фрагментима доста добро очуван и на коме доминирају ликови светих врача, светих ратника и Богородица у своду изнад олтара. Треба додати још једну карактеристику овог живописа а која се односи на његову подлогу од блатног малтера са крупном сламом и плевом.²¹¹ Сачуван је и свећњак, за који постоји предање да је припадао манастиру Св. Арханђела.²¹²

4.2.3. ЦРКВА ПРЕСВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ -КАЛУЂЕРЕ

Североисточно од засеока Пејчићи, у подножју Ошљак планине, црква Пресвете Богородице заузима један ретко живописан положај. Њена локација је предодређена за монашко тиховање, а својим положајем то и доказује. Из њене порте, виде се средачка села и врхови Шар-планине. Грађена је у првој половини XVII века, коју годину пре живописања које је завршено 1646/7. године.²¹³ Црква је значи подигнута и фрескописана у временском периоду након рушења манастира Светих Арханђела код Призрена. По предању које је сачувано у народу средачких села наведена црква је „летнала“ (прелетела) из суседног, више километара удаљеног, села Г. Љубиња или можда по другом предању из засеока Паличојћи од турског зулума и скрнављања и слетела на потес звани Калуђере повише наведеног засеока.²¹⁴ У овом предању има доста истине, нима, ради се о кретању последњих монаха који су напустили манастир Св. Арханђела и упутили се прво у тада највеће село жупе Горње Љубиње, где су боравили извесно време, али након колективне исламизације села били су принуђени да нађу нову локацију и ту подигну цркву. У почетку своје духовно скровиште су пронашли у природним заклонима-окапнинама и пећинама званим „Пећ“ које се налазе

²¹⁰ Шупут, Марица. *Споменици српског црквеног градитељства XVI- XVIII век*, Филозофски факултет, Београд, 1991. стр.243.

²¹¹ Група аутора. *Споменичко наслеђе Србије*, РЗСКС, Београд, 1998.стр.376.

²¹² Чукаловић, Годор. Исто. стр.83.

²¹³ Група аутора. Исто. стр.376.

²¹⁴ Танасковић, Војислав. *Средска*, Библиотека "Хронике села", Београд, 2000. стр.15.

у непосредној близини данашње цркве.²¹⁵ Једнобродан полуобличасто засведен храм, са спољне стране тространом олтарском апсидом која у унутрашњости има облик полукружне нише. Црква је осветљена минијатурним прозором олтарске апсиде, још један налази се на јужном зиду цркве, док је улаз у средини западног зида. Изнад њега налази се плитка ниша са фреском Пресвете Богородице и крстом исклесаним у камену над улазом. Црква је квалитетно грађена од шупљикавог метаморфисаног камена (брече). Покривена је двосливним кровом од камених плоча великог формата које су такође донесене из горњољубинског каменолома. Оригинални под је такође поплочан овим плочама дебљине од 3-4 цм, које су, такође, од шарпланинског кристаластог шкриљца.

У унутрашњој декорацији и обликовању овог мистичног и светог простора видно изражајно и упечатљиво место заузима илустративан живопис који је колористички сведене гаме и јасног цртежа и скромног уметничког домета.²¹⁶ Овај живопис, богат обимом сцена и садржаја, дело је вештог иконописца монаха сабрата Светих Арханђела који је након његовог рушења на овом скровитом месту почео поново да ствара уметничка дела и да наставља богату уметничку традицију призренске уметничке школе из тог периода. Он обухвата стојеће приказе светитеља међу којима се истичу Свети Сава и Свети Симеон Мироточиви. Импозантна је и композиција Успења Богородице која доминира на западном зиду храма. Почетком XX века пред црквом са њене западне стране дозидан је спратни звоник који је у приземном делу преузео функцију припрате, а у спратном делу улогу мале просторије потребне за окупљање верника за време црквених празника. Звоник су зидали градитељи из рода Јакшића, док су столарске радове радили мајстори из рода Гаџића који су и „донели“ светлоплаву боју којом су на медитерански начин оживели столарију звонариних прозора и врата. И након извршене доградње на архитектури у унутрашњости је у потпуности сачувана првобитна обрада и није као у осталим храмовима порушен западни зид ради повезивања са простором звоника. У цркви се налазе оригинални делови намештаја од буковог и ораховог дрвета-конструкција иконостаса, царских двери и масивних улазних врата. Уз цркву са њене североисточне стране налази се горостасно култно стабло ораха чији је пречник дебла био већи од 5 метара. Током XX века, тачније 1930. године стабло је посечено и од његовог дрвета

²¹⁵ На основу казивања мештана засеока Пејчићи-информатор грађевински пословођа Момчило Добросављевић стар 83. година (2008).

²¹⁶ Група аутора. Исто. стр.376.

урађен је намештај за канцеларију краља Југославије Александра Карађорђевића. О величини трупца говори нам још један податак да је за његово извлачење било потребно ангажовати дванаест пари волова.²¹⁷

Црква Пресвете Богородице плени својим положајем, архитектуром и живописом и сведочи нам о снази духа и уметности средачких неимара који је трајао током петовековног турског ропства.

4.2.4. ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ У СЕЛУ ДРАЈЧИЋУ

Црква Св. Николе налази се у селу Драјчићи у близини села Средске. О времену грађења храма постоји податак из 1599. године где се као ктитори помињу поједини мештани из овога села.²¹⁸ Наведени податак представља временски орјентир о времену изградње цркве. Особености архитектуре и живопис упућују нас да је храм могао грађевински настати пар година пре наведеног податка. Наведена црква се не помиње у попису Призренског санцака из 1571.²¹⁹ године, па према томе она је сазидана између 1571. и 1599. године. Црква Св. Николе једнобродна је грађевина издужене правоугаоне основе, засвођена полуобличастим сводом и полукружним завршетком апсидалног дела изнутра и споља.²²⁰ Црква Светог Николе настала је у временском периоду након рушења манастира Светих Арханђела и могућег подизања саме цркве од стране наведеног монашког братства које своје ново уточиште пронашло по Средачким селима (Драјчићи, Љубиње, Плањане и Средска).²²¹ Црква је осветљена прозором олтарске апсиде, а још по један се налази на у северном и јужном зиду цркве, док је улаз у средини западног зида изнад којег се налази спратна звонара из XX века. Плитка ниша са фреском заштитником храма, полукружно завршена налази се на јужној страни и фасади даје ненаметљиву препознатљивост и нијансну разлике у односу на остала прочеља. Црква је грађена од ломљеног камена са наглашеним каменим угловима, а покривена је двосливним кровом са благо избаченим каменим венцем и покривена каменим плочама из Љубинског „Стрмо“ каменолома.²²²

Првобитни изглед храма нарушен је подужним проширивањем чиме је уклоњен

²¹⁷ На основу казивања мештана засеока Пејчићи-информатор грађевински пословођа Момчило Добросављевић стар 83. година (2008).

²¹⁸ Пајкић, Предраг. Исто. стр. 58.

²¹⁹ Катић, Татјана. Наведено дело.

²²⁰ Шупут, Марица. Исто. стр.71.

²²¹ На основу казивања мештана засеока Пејчићи-информатор грађевински пословођа Момчило Добросављевић стар 83. година (2008).

²²² Димић, Душан. Исто.стр.83.

западни зид а црква је осим проширења добила нови рестаурирани живопис, тако да нови слој живописа покрива или замењује целокупни стари слој из првог периода грађења цркве.²²³ Иако је од првобитног фреско сликарства видан један мали део, у делу апсиде препознаје се рад врсног живописца који је своју вештину стицао у манастирској радионици царског манастира. У цркви Св. Николе чува се значајна збирка икона и обредних крстова који се користе на литијама за које предање каже да су донесени из некадашње цркве Свете Богородице из села Горњег Љубиња које се прво исламизирало у Средачкој жупи и на основу тога уживало велики углед код Турака и на основу тог угледа постало је седиште „љубинског бајрака“.²²⁴ Иако без нарочитих архитектонских детаља, црква Св. Николе у Драјчићу наставља концепције присутне у стваралаштву током средњег века.

4.2.5. ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ У СЕЛУ БОГОШЕВЦУ

Црква Св. Николе налази се у засеоку Богошевац у близини села Средске коме наведени засеок припада. Црква је подигнута на култном месту где се приносила крвна жртва у виду заклане кошуте или јелена.²²⁵ О времену изградње храма нема података, али се основано претпоставља да је њен ктитор „ћаја“ Раја који је о свом трошку подигао наведену цркву током првих деценија XVI века.²²⁶ Црква Светог Николе у засеоку Богошевце по свом просторном решењу, архитектури и димензијама, истоветна са преосталим црквама у Средачкој жупи које су грађене током турског периода. Црква Св. Николе једнобродна је грађевина правоугаоне основе, засвођена полуобличастим сводом и тростаним завршетком апсидалног дела и покривена је каменим плочама крупног формата.²²⁷ Унутрашњи олтарски простор је одвојен благо увученим дрвеним иконостасом. Прозор олтарске апсиде, улаз у средини западног зида и плитка ниша са северне страна једини су отвори у зидовима храма. Добро очуван живопис обухвата доњу зону стојећих ликова светитеља међу којима се као и код цркве Св. Богородице истичу Сети Сава и Св. Симеон Немања на западном зиду, у средњем делу доминирају попрсја култних светитеља у преосталим вишим појасевима налазе се циклуси

²²³ Пајкић, Предраг. Исто. стр. 55.

²²⁴ Јастребов, Иван. Исто.стр.94.

²²⁵ Вукановић, Татомир. *Село као друштвена заједница код Срба, са нарочитим освртом на Средачку жупу у Аутономној покрајини Косово и Метохија*, Гласник Музеја Косова и Метохије IX, Приштина, Београд, 1965. стр.109.

²²⁶ Танасковић, Војислав. *Средачка жупа*, монографија, Јединство, Приштина, 1992. стр.325.

²²⁷ Шупут, Марица. Исто.стр.31.

страдања и великих празника као и сцене из живота светитеља заштитника овога храма. Снажан колорит и изражајни цртеж карактерише фреско сликарство ове средачке цркве који припадају живопису малог формата.²²⁸ У унутрашњости овако малог простора видно место заузима леп иконостас који је у деловима добро очуван и на коме доминирају ликови светог Николе, Богородице и Христа ове иконе су из каснијег периода. Изузетак чини Лонгинова икона карактеристична по сажетој представи четири светитеља и рад је овог нашег познатог иконописца из периода позног средњег века који је радио и стварао у наведеном периоду када је и живописана ова средачка црква и вероватно је поклон митрополита Михајла.²²⁹ У цркви је сачувано неколико обредних, дрвених крстова од којих је један абисински (етиопски) из XVII века. Општа замисао цркве упућује нас на то да је реч о храму који је настао у периоду обновљене Пећке патријаршије. Појединости упућују на закључак да се ради о цркви која припадају другом таласу обнове заједно са црквом Светог Ђорђа у Горњем селу у односу на већину које су грађене коју деценију пре и припадају живопису великог формата на подручју Средачке жупе и њених села.

4.2.6. ЦРКВА СВЕТИХ АПОСТОЛА ПЕТРА И ПАВЛА У СЕЛУ МУШНИКОВУ

Источно од села Средске, на око 3 километра налази се село Мушниково и њему налази се храм Светих Апостола, а у народу позната још као црква Свете Петке. Храм је подигнут на једном доминантном платоу са кога се пружа импресивни поглед на само насеља и Ошљак планину. Саграђена је и живописана 1564. године²³⁰, а значајно дограђена и проширена током 1866. године. Црква Светих апостола Петра и Павла је једнобродна грађевина, правоугаоне основе, са полукружном олтарском апсидом са унутрашње стране, а тространом споља. У средини олтарске апсиде постављена је часна трпеза од камена. У олтару постоје и две нише на оба бочна зида, ђаконикон и просхомидија. Простор цркве је осветљен преко три мала и уска, по облику идентична прозора. У западном зиду дозидане припрате налазе се лучно завршена врата, а изнад њих је полукружна лунета. Црква је грађена од ломљеног камена, а покривена је двосливним кровом са благо избаченим каменим венцем и степенасто решеним

²²⁸ Пајкић, Предраг. Исто.стр.62.

²²⁹ Пајкић, Предраг. Исто.стр.55. моја лична претпоставка на основу датих података у наведеном раду Пајкића.

²³⁰ Јастребов, Иван. Исто.стр.104.

улазним забатом изнад улазних врата, у архитектонској обради фасада то је једина упечатљива карактеристика овога храма. Степенасто решено прочеље улазної фасади храма даје потребну динамику која је у периоду њене обнове била потребана као матријални печат или белег вештине мушњиковских мајстора- влашких печалбара.

Иако је од оригиналног живописа сачувано само пар фрагмената, у делу јужног зида где се налазе попрсја светитеља препознаје се рад изузетног фрескописца који је своје умеће стицао у некој од итало-критских сликарских радионици.²³¹ Осим снажног изражајног стила, њега карактерише и ретка композиција загрљених Светих Апостола по чему је препознатљив живопис овога средачког храма. Други живописац који је радио олтарски део и који је припадао истој дружини много је скромнијег дара и талента у односу на овог првог.²³² Врхунски таленат и умеће средњовековних мајстора у овом случају можемо да осетимо и на само једној секвенци сачуваног фрескописа као што је ова композиција загрљених светих апостола.

Мушниковска црква по свом просторном решењу у основи, горњој конструкцији и облицима припада низу бројних сеоских цркава које су грађене у турском периоду обнове Пећке патријаршије и у себи носе елементе наше монументалне сакралне архитектуре, али сажете у величини и детаљима. По својим јединственим карактеристикама живописа, ова црква се издваја и сведочи о присуству фреско мајстора који су дошли са јужних страна из грчких земаља. У цркви се налази нови иконостас, сачуван је и део царских двери неколико старих икона (Свете Петке, Светих Арханђела и Светог Николе) као и делови јеванђеља.²³³ На овом споменику културе од изузетног значаја извршени су у целости архелoшки и конзерваторски радови.²³⁴ Уз цркву, са њене северне стране, налази се више векова старо култно стабло јасена чији је пречник дебла око 2. метра. Током XX века, тачније 1925. године подигнута спратна кула са полигоном звонаром на крову.

4.2.7. ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ У СЕЛУ МУШНИКОВУ

Црква се налази у средишту села Мушникова, удаљена око петнаест километара од Призрена. Ово је једино село које је у оквиру своје руралне структуре (Горње и

²³¹ Група аутора. *Споменичко наслеђе Србије*, РЗСК, Београд, 1998.стр.375.

²³² Група аутора. Исто. стр.375.

²³³ Група аутора. *Шарпланинске жупе Гора, Опоље и Средска*, САНУ, Посебна издања, књ, 40/ II, Београд, 1996.стр.499.

²³⁴ Лукић, Милисав, *Конзерваторски радови на цркви св. Петра и Павла у селу Мушиново у Середачкој жупи*, Старине Косова и Метохије IV-V, Приштина, 1968. стр.440-444.

Довњо маало) сачувала два храма из средњовековног периода. Некада су и друга велика средачка села попут Средске и Љубиња имала у својој урбаној матрици по два или више храмова, од којих је у Средској остао један а у Љубињу ниједан због исламизације целокупног становништва. Црква Светог Николе у Мушникову саграђена је средином XVI века, а потом осликана фрескама које су врло добро очуване до данашњих дана.²³⁵ Црква је једнобродна грађевина правоугаоне основе са полукружном апсидом у олтарском делу. Олтарски простор наглашен је уздигнутим подом на источној страни, и трима полукружним нишама на источном зиду. Средња, највећа, споља на фасади је тространа. Бочне, полукружне нише обележавају места за ђаконикон и просхомидију. Мали, уобичајени прозор, карактеристичан за све цркве Средачке жупе налази се у средини олтара, а врата на западном зиду.²³⁶ Уз западну страну цркве дозидана је, уз употребу бетона, средином XX века припрата, већих димензија од цркве.

Црква је зидана притесаним ломљеним каменом, а покривена је двосливним кровом са благо избаченим каменим венцем и покривена је каменим плочама. Плитке нише са полукружним завршетком налазе се на северној и јужној страни храма и фасаду чине мало променљивом и живљом од фасада осталих храмова. Добро сачувана целина живописа унутар храма дело је стваралаштва непознатог монаха и припада иконописачкој радионици манастира Св. Арханђела односно, призренској иконописачкој радионици из позног периода. Приметна је разлика у квалитету и изражајности овог живописа у односу на цркву Светих Апостола за којом фреске ове цркве знатно заостају. Живопис је великог формата и у себи садржи циклусе великих празника, Христовог страдања и српских светитеља, међу којима се истиче лик Св. Саве и Светог Симеона.

На основи архитектонских елемената намеће се закључак да се ради о цркви која је подигнута у првом таласу након обнове Пећке патријаршије, док је по живопису можемо сврстати у временски период након рушења Св. Арханђела.

4.2.8. ЦРКВА СВЕТОГ ЂОРЂА У ГОРЊЕМ СЕЛУ

Црква Св. Ђорђа налази се Горњем селу пар километара удаљеном од Средске. То је стара црква правоугаоне основе. Састоји из три просторне целине настале у

²³⁵ Пајкић, Предраг. Исто.стр.68.

²³⁶ Шупут, Марица. Исто.стр.167.

различитим временским периодима. Њен најстарији део чини мала црквица правоугаоне основе засведена полуобличастим сводом и кружном нишом у олтарском простору која је са спољашне стране једва приметна. Уз северну страну на источном зиду налази се просхомидија. Уз постојећу цркву која по свом облику и начину зидања припада периоду од XVI до XVII века,²³⁷ током времена дозидани су припрата и звоник. Припрата је пространа, у основи правоугаона грађевина нешто шира од постојеће цркве, полуобличасто засведена, осветљена кроз узани прозор са југа и севера и два улаза са запада и југа. Припрату је средином XIX века градио-финансирао Максим Филиповић, а зидали љубински мајстори из Средачке жупе.²³⁸ Изнад полукружне лунете на јужним вратима у средачком травертину исклесан је плитак рељеф кога чини крст и са стране две птице као далеки одсјај средњовековних портала.²³⁹ Да ли је то траг у времену и сећање овековечено у камену кроз ехо Светих Арханђела који се јавља после много векова да се не заборави његова величина и камена пластика. Црква, али и куће у овом селу су грађене од „жутог“ (мекшег) ломљеног камена, са благо наглашеним каменим угловима од квалитетнијег „зеленог“ камена.²⁴⁰ Покривена је двосливним кровом од камених шкриљаца са благо избаченим каменим венцем скромног профила који доприноси архитектонској изражајности фасаде и даје печат визуелној препознатљивости овога храма. Тек почетком XX века испред припрате је дозидан складни спратни звоник који има такође сличности и архитектонски је близак звонарама у Средској и Драјчићима.

Живописан је само најстарији део храма, док је припрата без живописа. По стилским карактеристикама веома је сличан цркви Св. Николе у Богошевцу. Иако је сажетог формата у себи садржи циклусе Великих празника, Христовог страдања и Српских светитеља. Њега карактерише, снажан цртеж и изражајни колорит у целини и детаљима и припада иконописачкој радионици Призренске митрополије и монашког братства Светих Арханђела.

4.2.9. ЦРКВА СВЕТОГ ИЛИЈЕ У СЕЛУ ЛОКВИЦА

Локвица је велико и старо сеоско насеље које се налази у западном делу Средачке жупе и граничи се својим сеоским атаром са Гором и Опољем. Од центра

²³⁷ Шупут, Марица. Исто.стр.57.

²³⁸ Димић, Душан. Исто.стр.205.

²³⁹ Ивановић, Милан. *Задужбине Косова*, Призрен-Београд, 1987. стр.426.

²⁴⁰ Димић, Душан. Исто.стр.83.

села Средске удаљено је 6, а од Призрена око 10 километара. Село се помиње под истим именом у даровницама-повељама краља Драгутина којим га је он приложио манастиру Хиландар,²⁴¹ а касније краљ Милутин повељом из 1308. године, даровао га као манастирско добро Хиландарском пиргу Хрусија на Атосу. Исто је то потврдио и цар Душан који је у својој Архађелској повељи наведено село даровао 1348. године манастиру Хиландар. Село је јако старо и богато захваљујући рудним јамама које су се налазиле у Локвичком потоку из којих се вадиле и топила оловна руда која је била богата примесама сребра и злата. Током XV века у дубровачким архивима помињу се трговци наведеним металима из наведеног села.²⁴² Из овог села је за време Турака, током XIX века, одлазио поп Филип који је служио службу по горанским селима.²⁴³ Како је ишао поп Филип тако су и ишле мајсторске дружине-тајфе по опољским и горанским селима које се градиле куће, цркве, а касније и џамије. У селу се данас налазе остаци Светог Јована, на гробљу изнад села Локвице, Свете Петке, у развалинама на потесу Кнежине према Дрвењуграду изнад села, Светих Арханђела, у темељима у Вујић махали и Свете Богородице, само по локацији, у локвама испод села Локвице.²⁴⁴ Локвичка црква је једнобродна грађевина правоугаоне основе с полукружном апсидом у олтарском делу, обновљена је на старим темељима 1866. године трудом и новцем мештана и градитеља из овога средачког села.²⁴⁵ Црква Св. Илије је једнобродна грађевина правоугаоне основе, са изнутра и споља полигоном апсидом која доста прати унутрашњи облик апсидалног круга. Брод цркве је засвођен полуобличастим сводовима, а изнад олтарске апсиде је полукалота. Њена дужина износи девет, а ширина пет метара и својом основом прати традиционалне величине средњовековних храмова са овог подручја. Унутрашњи олтарски простор наглашен је апсидом, и двома полукружним нишама. Средња, највећа, споља на фасади је полукружна. Бочне, полукружне нише обележавају места за ђаконикон и просхомидију. Мали, уобичајни прозори, карактеристични за све цркве скромнијих димензија налазе се у средини олтара и на двома бочним странама. Улаз у цркву, једноставан је правоугаони отвор који је наглашен вратним оквиром од средачког камена завршен је

²⁴¹ Богдановић, Димитрије. *Косово у повељама српских владара*, Бесједа и Арс либри, Бања Лука, Београд, 2000. стр. 23.

²⁴² Група аутора *.Шарпланинске жупе Гора, Опоље и Средска*, САНУ, Посебна издања, књ. 40/II, Београд, 1996. стр. 496.

²⁴³ Чукаловић, Тодор. *Живот је сећање, казивање старих људи из Средачке жупе и Призрена*, Средска-Призрен-Ниш, 1991. стр. 77.

²⁴⁴ Подаци добијени Бранка Недељковића, стар 65. година, приликом теренских истраживања у Локвици из 2012. године

²⁴⁵ Костић, Петар, *Црквени живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX веку*, Београд, 1928, 95.

благо наглашеном полукружном лунетом нишом заштитника храма. Црква је зидана притесаним ломљеним каменом са наглашеним каменим угловима. Фасадна прочеља су равна, без каменог украса и присутне плитке профилације у апсидалном и порталном делу храма. Црква је покривена двосливним кровом са благо избаченим каменим венцем једноставне профилације. Покривена је каменим плочама од Љубинског шкриљца. У цркви је очуван иконостас из периода градње храма. У његовом склопу се налази збирка од четрнаест икона које су заветни поклон локвичких печалбара.

4.2.10. ЦРКВА СВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ У СЕЛУ ПЛАЊАНУ

Црква се налази у средишту делу села Плањана у његовој Стећи маали (махали). Наведено село је од центра Средске удаљено око три, а од Призрена дванаест километара. Цркву Свете Богородице, у селу Плањане, подигао је господар Средачке жупе војвода Калиник у периоду око 1350. године, па се по њему назива још и Калинчића црква. По његовом имену назива се и данас велики староседелачки род Калинчики, Калинчићи у селу Плањану. Његова надгробна плоча, која се данас налази у олтарском простору, потиче из 1363/64. године и представља интересантни епиграфски споменик о присуству српске средњовековне државе на овим просторима.²⁴⁶ Плањанска црква Свете Богородице помиње се у турском попису Призренског санџака, који је рађен у време султана Сулејмана.²⁴⁷ Црква је потпуно страдала за време Турака, па је 1868. године извршена њена целовита обнова.²⁴⁸ Иако црква Св. Богородице спада у градитељско дело позамашног габарита, њене димензије су десет пута шест метара и представља решење које по својој концепцији представља повратак и афирмацију класичних вредности средњовековне архитектуре која је била присутна на овим просторима током више векова. Црква је правоугаоне основе, на источној страни налази се олтарски простор, са унутрашње стране полукружног облика, док је споља вишеугаони и налази се у пропорцијском односу према величини храма. Фасада је малтерисана и рашчлањена на соклу и масу зидног платна, благо наглашени венац смиреној фасади даје потребну динамику и препознатљивост. Отвори на зидовима су једноделни и минималних су димензија. Плањански градитељи-зидари

²⁴⁶ У Плањану и дан данас постоји род Калинчики-Калинчићи који своје порекло води од војводе Калине

²⁴⁷ Катић, Татјана. *Опширни попис призренског санџака из 1571. године*, Историјски институт, Посебна издања, књига 58. Београд, 2010.

²⁴⁸ П. Костић, Црквени живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX веку, Београд, 1928. стр. 95.

приликом обнове из XIX века нису желели да ремете архитектонску концепцију делимично очуваног средњовековног храма. Храм је својим волуменом благо наглашен, док је на фасади присутна приметна ненаметљивост и дискретна архитектонска тишина која је била мирно наглашена каменом рустиком невероватном „плањанском бречом“ из Копача.²⁴⁹ У цркви се данас чува збирка од осам руских икона²⁵⁰ које су приложили богати зидари-печалбари приликом повратка са рада из влашких (румунских) градова.

У цркви је у целости сачуван дрвени иконостас и остали делови ентеријер из периода обнове овога храма током XIX века. Осим ових елемената сачувано је неколико обредних, дрвених крстова, бакарна крстионица и метална звечка са урезаним натписом, који казује да је то дар за наведени храм митрополита рашко-призренског Мелентија из 1859. године.²⁵¹ Овај податак нам говори и о времену које је било потребно да се изгради овај храм у наведеном периоду и у политичком окружењу у коме су се налазили и у коме су црквену архитектуру стварали житељи села Плањана у Средачкој жупи. Црква има дозидану припрату и звоник који су саграђени у другој половини двадесетог века, и својом архитектуром уклапају се уз постојећи храм са којим образују хармоничну целину.

4.3. МАНАСТИР СВЕТИХ АРХАНЂЕЛА – „ДУШАНОВ ГРАД“

У клисури Призренске Бистрице, на око три километра узводно од Призрена налазе се остаци некада велелепног манастирског града. Био је то комплекс грађевина подигнутих у средњем веку у времену највећег процвата српске државе, задужбина српског цара Душана. Саграђен на ограниченом простору, некада у густој шуми богатој ендемичним и реликтним врстама дрвећа,²⁵² манастир се налази у подножју стрмог каменог терена, у близини богатих извора, са отварањем према реци Бистрици и шарпланинским врховима. Манастирски комплекс поседује духовну привлачност и снагу сакривену међу овим стенама још од давнина. Зато је цар Душан изабрао ово

²⁴⁹ Копач, локални каменолом где се вади камен лепе текстуре и припада врсти метаморфисаних „бреча“ од кога је саграђена већина кућа у Средачким селима.

²⁵⁰ Тимотијевић, Роксанда. Иконопис на територији Призрена, „Баштина“бр.1, Приштина,1991. стр.262.

²⁵¹ Група аутора *Шарпланинске жупе Гора, Опоље и Средака*, САНУ, Посебна издања, књ, 40/ II, Београд,1996.стр.501.

²⁵² Јанковић, Милорад М. *Природни амбијент манстира Светих Арханђела*, „Плави змај“, Београд, 1994. стр.11.

место и стару чудотворну црквицу Светих Арханђела, из византијског периода, обновио и подигао из темеља.²⁵³ Цар Душан је увидео те предности описаног места и ту изградио своји монументалну задужбину коју чине следећи објекти:

- црква Светих Арханђела, централна задужбина коју је цар Душан наменио себи за гробницу. Она је била озидана мермером и украшена бројним прозорима, розетама, порталима и куполама, а у унутрашњости ненадмашним подним мозаиком, Душановом гробницом и позлаћеним фреско сликарством.

- црква Светог Николе, по свему налик на велику цркву Светих Арханђела, али дупло мања, која је прва изграђена и послужила као прототип пре изградње велике цркве Светих Арханђела.

- манастирска трпезарија, са кухињом и осталим пратећим објектима, која по својој архитектури, величини и употребљеном материјалу спада у најлепше објекте овакве врсте на Балкану.

- конаци, болница, игуманија и остали економски објекти манастира у склопу одбрамбених зидина са кулама, портама и мостовима.

Старији део града, који се налази на брду изнад манастира подигли су Византинци. Срби из околних села виши део града називају: Горњи град, Вишеград или Призренац.

Нови део града назива се Доњи град или Душанов град. Он је подигнут на заравњеној окуци (на меандру) Призренске Бистрице. Ктитор тога дела града био је цар Стефан Душан Немањић. У оквиру тог великог комплекса доминирала је главна задужбина црква посвећена Светим Арханђелима Михајлу и Гаврилу, која је својом архитектуром представљала једно од ремек дела српске средњовековне архитектуре и коју је цар Душан наменио себи за гробницу, у којој је и сахрањен 1355. године. О протомајстору нема података, међу водећим градитељима који се помињу у Светоарханђелској повељи су зидари из жупе Пнуће, којима је цар дао у баштину село Љутоглав код Призрена.²⁵⁴ На изградњи манастирског комплекса сигурно су били ангажовани и наследници протомајстора Ђорђија или његова браћа која су се прославила на зидању дечанске трпезарије и великог пирга и којима је у баштину

²⁵³ Грујић, Радослав М. *Откопавање Светих Арханђела код Призрена*, ГЛСНД, књ. III, Скопље, 1928, стр.239-274.

²⁵⁴ Богдановић, Димитрије. *Косово у повељама Српских владара*, Бесједа, Бања Лука, Београд, 2000.стр.152.

припало село Манастирица у Средачкој жупи.²⁵⁵ Остали зидари из Средачких села били су ангажовани на основу Душановог закона који путем одредбе о „градозидану“ јасно одређује обавезе које жупа која је најближа граду има према обнови и изградњи градова.²⁵⁶ А то је у овом случају Средачка жупа.

Манастир је више од сто година био седиште Арханђелског властелинства. Радови на изградњи манастира трајали су четири године и завршени су 1352. године.²⁵⁷ Доласком Турака, од средине XV века, манастир почиње да страда услед бројних пљачки и упада. Значајно је економски пропао пред крај XVI века, тако да се по турском попису Призренског санџака види његово и даље архитектонско постојање које прати минимално пореско задужење.²⁵⁸ Манастир је у потпуности порушен за време Коџа Синан паше у периоду између 1571. и 1594. године. Од његовог камена велики Саздрам Отоманског царства почео је да зида џамију у центру Призрена, коју је 1615. године завршио његов саплеменик Софи Синан паша Ротуловић.²⁵⁹ Напуштен и порушен до темеља, манастир је тако остао до краја петовековног турског ропства. За све то време, народ га никада није избрисао из свог памћења. И у том периоду народ из града Призрена и средачких села окупљао се два пута годишње да на његовим светим темељима обележи његову храмовну славу. Богата архитектура наведеног манастира, њени украси на каменим фасада и за наше прилике јединствен, мозаични под-патос сачувани су само у (1685) фрагментима те декорације.²⁶⁰ Између два светска рата вршена су архелозна истраживања која су настављена током шездесетих година прошлога века. Том приликом откопан је такође велики број фрагмената који се тренутно налазе у депоима Музеја Македоније у Скопљу. Обнова живота у манастиру започета је изградњом новог конака који се налази на источној страни од цркве Светих Арханђела. Манастир је и током мартовског погрома 2004. године доживео уништење тек обновљеног конака. Током 2006. на новој локацији, у близини источног улаза, подигнут је нови спратни конак и мала капела. Свети Арханђели, њихова архитектура и законска правила о учешћу зидара из средачких села имала су велики утицај на развој и професионално бављење зидарством народа у овој жупи. Та вештина и умешност њиховог зидања наставиће се и током петовековног турског ропства и постаће

²⁵⁵ Богдановић, Димитрије: *Косово у повељама Српских владара*, Бесједа и Арс либри, Бања Лука, Београд, 2000, 115.

²⁵⁶ Новаковић, Стојан. *Законик Стефана Душана цара Српског (1349 и 1354)*, Београд, 1870.

²⁵⁷ Ненадовић, Слободан. *Душанова задужбина манастир св. Арханђели код Призрена*, САНУ; Споменик СХVI, Београд, 1966. стр. 7.

²⁵⁸ Катић, Татјана. Исто. дело.

²⁵⁹ Јастребов, Иван. Исто. стр. 113-114.

²⁶⁰ Призрен царски град, (*хрестоматија*), НУБ „Иво Андрић“, Приштина, 2005. стр. 96.

спасоносни модел успешног економског преживљавања ове жупе у тако суровим економским и верским условима.

4.4. ТВРЂАВА ВИШЕГРАД

Утврђење Вишеград које потиче из визанстијског периода²⁶¹ налази се на брду изнад манастирског комплекса Светих Арханђела. Оно се често у народу назива и „Призренц“ или „Горњи град“. Прилаз ка њему је врло тежак са свих страна. Град је врло неправилног облика и прилагођен је конфигурацији терена. Од манастира је виши за око 120 м. Претпоставка је да је имао четири или пет кула, од којих је једна била већа и имала је улогу донжона. Наведена главна кула има зидове дебеле и до 2. метра са унутрашњим простором куле од 4 x 7 м. Она је имала више спратова и служила је за смештај војне посаде и ризнице у немирним временима. Цео комплекс је малих димензија дужине 50м и ширине од око 15м.²⁶² У његовој унутрашњости налазила се црква Светог Николе која је минијатурних димензија (5,5 x 3m), тамница и још пар зграда.²⁶³ Упоредо са изградњом манастирског комплекса Св. Арханђела саграђени су и додатни одбрамбени зидови, који су повезали манастир са тврђавом и на тај начин добијен је јединствени комплекс који се у народу назива „Душанов град“. Вишеград се помиње 1372. године у дубровачким списима као утврђено место где су се склањали дубровачки трговци из Призрена у несигурним временима након смрти цара Уроша.²⁶⁴ Вишеград је зидан ломљеним и притесаним каменом без употребе опеке, на начин како је зидана већина средњовековних градова у Србији.

4.5. МОСТ ЦАРА ДУШАНА У ДУВСКОЈ КЛИСУРИ

Мост цара Душана у Дувској клисури назива се и камени мост.²⁶⁵ Подигнут је средином XIV века изнад Призренске Бистрице и налази се на удаљености од око пет километра југоисточно од Призрена на путу који од Светих Арханђела води ка

²⁶¹ Дероко, Александар. *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонију*, Београд, 1971. стр. 165.

²⁶² Ненадовић, Слободан. *Душанова задужбина манастир св. Арханђели код Призрена*, САНУ; Споменик СХVI, Београд, 1966. стр. 23.

²⁶³ Призрен царски град, (*хрестоматија*), НУБ „Иво Андрић“, Приштина, 2005. стр. 94.

²⁶⁴ Призрен царски град, Исто. стр. 231.

²⁶⁵ Вукановић, Татомир. *Срби на Косову*, књ. I, "Нова Југославија", Врање, 1986. стр.147.

Дрвењграду и средачким селима. Он се налази на локалитету „Репуше“²⁶⁶ који је касније за време Турака прозван „Кркбунар“ и означава четрдесет извора. Преко њега и Дрвењграда одвијао се саобраћај између Призрена, Средачке, Сиринићке жупе и Скопља. Саграђен у исто време кад и манастир Светих Арханђела који је од њега удаљен један километар. Постоји предање да је ту подигнут због транспорта камених тесаника који су коришћени приликом зидања манастира. На том делу кањон реке Бистрице је најужи, а каменолом од њега налази се на петсто метара у самом ждрелу (теснацу) Дувске клисуре.²⁶⁷ Зидан је од тесаног и нетесаног камена са кречним малтером и мало гвожђа као спојницама. Мост има само један отвор полукружног облика, висина лука износи 6.5 метара, а распон моста 13 метара, што говори о градитељској вештини и конструкторској умешности самих градитеља Душановог доба. За њега се претпоставља да је најстарији мост у Србији из средњовековног периода.

4.6. ТВРЂАВА ДРВЕЊГРАД

Поред Призренског града (Каљаје), Вишеграда, Краљевог двора²⁶⁸ (Царев двор)²⁶⁹ и Превалца (Прехвали)²⁷⁰ у клисури Призренске Бистрице која тече северним делом Шар-планине кроз Средачку жупу и Призрен на шест километара од овог града налазе се остаци познатог средњовековног града-Дрвењграда. Дрвенград се помиње у Хиландарској повељи краља Драгутина из (1276-1281) у опису међа села Локвице.²⁷¹ Овај град био је саграђен на узвишеном месту које се назива Дервен и чији назив означава гранични гробен који дели поједине жупе и њихова села.²⁷² Испод њега у његовој непосредној близини налазило се култно место „Гајриште“²⁷³ (Игриште-Збориште), где се народ окупљао и организовао литије. На том Дервену налазила некада камена кула која је била окружена дрвеним палисадним зидовима. Сигурно је страдао у једном од бројних пожара током раног средњег века које спомиње још Ана Комнин. Али је опет обновљен у позном средњем веку за време Немањића јер је имао важан стратегијски значај за контролу

²⁶⁶ Чукаловић, Тодор. Живот је сећање, казивање старих људи из Средачке жупе и Призрена, Средска-Призрен-Ниш, 1991. стр. 8.

²⁶⁷ На основу казивања мештана села Плаћане, Зорана Симића који је као грађевински зидар радио дуго времена у Регионалном Заводу за Заштиту споменика културе у Призрену, стар 84. година (2015).

²⁶⁸ Влаховић, Митар. *Средачка жупа*, Зборник за етнографију и фолклор Јужне и суседних области, Скопско научно друштво, I, Скопље, 1931. стр. 29.

²⁶⁹ Вукановић, Татомир. *Срби на Косову*, књ. II, "Нова Југославија", Врање, 1986. стр. 431.

²⁷⁰ Раичевић, Велиша-Псуњски, *Хрвати у светлости историјске истине*, Београд, 1944. стр. 35.

²⁷¹ Богдановић, Димитрије. *Косово у повељама Ср*

пских владара, Бесједа и Арс либри, Бања Лука, Београд, 2000. стр. 21.

²⁷² Јастребов, Иван. Исто. стр. 121.

²⁷³ Чукаловић, Тодор. Исто. стр. 8.

шарпланинског пута који је повезивао две престонице Призрен и Скопље за време цара Душана и Уроша. За време Турака, Дрвењград још постоји само као стражарска кула и има га под тим називом у попису Призренског санцака из 1571. године помиње један становник села Локвице као његов чувар.²⁷⁴

4.7. ИСПОСНИЦА МАЛИ КАМЕЊ И ГОЛЕМ КАМЕЊ

Испосница се налази на пар километара изнад села Плањана у Средачкој жупи испод врха Булец на локацијама Мали камењ и Голем камењ. Наведени маркантни врх помиње се у хрисовуљи цара Душана као међа села Љубижде.²⁷⁵ Некада је испод овог врха кроз потес „Равно поље“ ишао један од путева који је повезивао Призрен и Сиринићку жупу. По предању, сачуваном међу народом овог краја, ове испоснице су основали последњи монаси манастира Светих Арханђела који су њега напустили након рушења почетком XVI века. Наведене локације налазе се на окомитој стени, висине око педесет метара и право је умеће како су монаси успели да стигну и бораве у овим испосницама. Предео где се оне налазе некад се налазио у буковој шуми па је и прилаз на неки начин био лакши за разлику од садашње голети која се простире свуда унаоколо. Ретко ко је видео наведене испоснице, а по причама вештих чобана који су успели да се попну и да их виде постоје два отвора од којих је један много већи и поседује благо наглашене нише у олтарском делу и једва видне трагове живописа.²⁷⁶ Велика пећина је зазидана у једном делу свог отвора тако да не може да се сагледа целокупно њена дужина. Приликом спеолошких истраживања у наведеним пештерама пронађени су урезани крстови у стени.²⁷⁷ По легенди у њој се чувало благо Светих Арханђела од којих је највреднија ствар била круна цара Душана.²⁷⁸

4.8. ИСПОСНИЦА МАРИНА ДУПКА И ЛОКАЛИТЕТ „ВИСНАТЕ БУКЕ“

По предању које је сачувано у селу Горње Љубиње пећина Марина дупка била

²⁷⁴ Катић, Татјана: *Опширни попис Призренског санцака из 1571. године*, Историјски институт, Посебна издања, књига 58. Београд, 2010.

²⁷⁵ Богдановић, Димитрије. Исто. стр.134.

²⁷⁶ На основу казивања мештана засеока Пејчићи-информатор грађевински пословођа Момчило Добросављевић стар 83. година (2008).

²⁷⁷ Поповић, Даница *Средњевековне пећине-испоснице у призренском крају - претходна истраживања*- Историјски часопис, књ. XLIV, (1997), Историјски институт САНУ, Београд, 1998, стр. 147.

²⁷⁸ Група аутора *Шарпланинске жупе Гора, Опоље и Средска*, САНУ, Посебна издања, књ. 40/ II, Београд, 1996. стр. 491.

је прво станиште светоарханђелских монаха, након њиховог одласка из из порушеног манастира.²⁷⁹ Они су своје ново обитавалиште нашли у тада највећем селу Средаче жупе Горњем Љубињу, и ту на око два километар од њега у наведеној пећини нашли своје уточиште. Изнад самог уласка у пећину подигли су цркву посвећену Огњеној Марији чији темељи и данас постоје. Пећина се налази на литици изнад Дупничке реке импозантног је отвора и дубока је 195 метара.²⁸⁰ На пар стотина метара од пећине, узводно према Дупници, долазимо до култног локалитета из предхришћанског периода у народу овог краја познатог под називом „Виснате Буке“ кога чине горостасна стабла реликтне врсте букве. Локалитет је заштићен и о њему се старају мештани села Горње Љубиње. Постоји веровање да су њихови преци на том месту обављали литије и молитве да би година била успешна, мирна и родна.²⁸¹ Наведени локалитет у себи садржи не само култни значај за становнике целе Средачке жупе, већ има и стамбени еволутивни континуитет који почиње од леденог доба (праисторија) и траје до данас у виду сточарских бачила које налазимо у клисури Љубинског потока.

4.9. ПРЕВАЛАЦ (ПРЕХВАЛ)- КРАЉЕВ ДВОР

Кнез Стројило I, који је припадао преднемањихкој династији Свевладовића, за чије се име везује оснивање древног града Рагузе, доцније прозваног Дубровник. Његова престоница била је у Прехвали, односно данашњем Превалцу испод Шар - планине.²⁸² Наведени локалитет налази се на планинском превоју са кога пуца поглед на Средачку и Сиринићку жупу. Он се такође налази на важном путу који пролази преко овог превоја и који је повезивао Скадар са Скопљем и Софијом. Ово је јако битан податак који нам сведочи о важности овог самог простора за историју али и насељавање српског народа на овим шарпланинским просторима који трају у континуитету већ скоро 1500. година. Око Шаре су старе српске престонице: Скопље и Призрен. Он је средиште Срба од првих времена.²⁸³ А наведена вероватно летња престоница Прехвал (Превалац) била је на средокраћу између та два, у историји Срба,

²⁷⁹ На основу казивања мештана засеока Пејчићи-информатор грађевински пословођа Момчило Добросављевић стар 83. година (2008).

²⁸⁰ Поповић, Даница. Исто. стр.149.

²⁸¹ Подаци добијени од Ваита Ибре,стар 60. година, приликом теренских истраживања у Горњем Љубињу из 2012. године

²⁸² Раичевић, Велиша-Псуњски. *Хрвати у светлости историјске истине*, Београд, 1944. стр. 35

²⁸³ Веселиновић, В. Милојко. *Шар с орографског, хидрографског и политичког гледишта*, „Братство“, књ. IV,10, Београд, 1890. стр.116.

битна града. Од материјалних трагова Прехвала нема ништа, али остала је топонимија и његов континуитет у виду „Царевих ливада“ и „Краљевог двора“ који су његов средњевековни одраз који прати континуитет наведеног резиденцијалног места. Краљев двор је заравњени простор који се налази недалеко од Превалца и на коме је нађен стари новац и панцир кошуље. Митар Влаховић, који је обишао 1927. године наведено подручје, закључује да се ту налазио летњиковац неког од наших краљева. У његовој близини налази се такође и локалитет звани „Дукатњево“ који такође говори о његовој старини.²⁸⁴ Тако је његовој близини на локалитету „Крс“ на њиви испод једне карпе 1900. године пронађена велика количина четвртастих парчића злата чија се вредност код купаца у то време мерила на око 500 наполеона у злату.²⁸⁵ Ово је још један материјални доказ који говори о старини ове наше прастаре престонице и присуству нашег народа на простору Шар-планине уопште.

4.10. АРХИТЕКТУРА ЦРКАВА СИРИНИЋКЕ ЖУПЕ

Сиринићка жупа је богата црквеним градитељским наслеђем које датира из периода средњег века, које се налази до данас очувано у њеним сеоским срединама. Наведена жупа је због тога, може се рећи прави архитектонски и етнолошки парк, који до данас чува историјске, духовне и националне вредности нашег народа на овим просторима. Наведени храмови су настали под снажнијим стваралачким утицајем које је долазило из Мушуташа, Коришке горе и мањим који је ишао преко Призрена и Средачке жупе и можда приморских мајстора. Данас у оквиру споменичког наслеђе Сиринићке жупе везаног за сакралне објекте које је настало након обнове Пећке патријаршије, 1557. године можемо да препознамо само четири цркве које су из наведеног периода и које су сачувале поједине елементе грађења на постојећим објектима.²⁸⁶ Цркве ове жупе су мале, једнобродне и са полигоно завршеним апсидалним делом, на коме се као декорација појављују мала декоративна избачења у виду колонета. У унутрашњем конструктивном склопу самог харама имамо појаву подужног лука који је више присутан код малих приморских цркава. Јастребов је то зналачки приметио приликом његовог обиласка цркава још пре стопедесет година код

²⁸⁴ Влаховић, Митар. *Средачка жупа*, Зборник за етнографију и фолклор Јужне и суседних области, Скопско научно друштво, I, Скопје, 1931.стр.28-29.

²⁸⁵ Чукаловић, Тодор. Живот је сећање, казивање старих њуди из Средачке жупе и Призрена, Средака-Призрен-Ниш, 1991.стр.80.

²⁸⁶ Група аутора. *Споменичко наслеђе Србије*, РЗЗСК, Београд, 1998.стр.349.

две Сиринићке цркве (Светог Николе и Светог Димитрија).²⁸⁷ Поједине цркве подигнуте су на старим темељима као на пример црква Светог Спаса у селу Готовуши близи које је 2008. године откопан подни мозаик из византијског периода. Претпоставља се да се у близини наведеног села налазило веће насеље из античког периода. Готовуша и Севце су током средњовековног и турског периода била села која су била јако велика и са великим бројем пореских глава те су финансијски могли да приуште да могу подигнути најмање по два храма.²⁸⁸ Квалитет живописа можемо да сагледамо кроз фрагменте сачуваног сликарстава која су дела локалних сеоских мајстора.²⁸⁹ Период XIX века у села ове жупе донеће стваралачку обнову и доградњу постојећих црквених грађевина у чијој ће обнови видно учешће преузети средачки зидари и мијачки зографи. Црквено градитељство ове жупе настајало у континуитету и резултат је сталне обнове и бриге народа ове жупе да сачува своје архитектонско наслеђе. Преглед храмова Сиринићке жупе на основу њихове старости изгледао би овако:

Св. Николе (Св.Спаса) у селу Готовуша, крај XVI века

Св. Богородице у селу Готовуша, крај XVI века (обновљена 1886. године)

Св. Николе у селу Штрпцу, крај XVI века (припрата из 1866. године)

Св. Ђорђа у селу Горња Битиња, крај XVI века

Св. Теодора Тирона у селу Доња Битиња, крај XVI века

Св. Николе у селу Севцу, из 1861. године

4.10.1. ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ (СВЕТОГ СПАСА) У ГОТОВУШИ

Село Готовуша налази се у подножју шарпланинског врха Љуботена. Село је велико и богато остацима средњовековног црквеног градитељстава. Црква Светог Николе налази се на сеоском гробљу у горњем делу села Готовуше које се налази на четири километара источно од Штрпца. Храм је више пута мењао заштитника, познат је и као црква Светог Димитрија, сада је посвећен Светом Спасу.²⁹⁰ Црква је једнобродна грађевина, засведена полуобличастим сводом и покривена двоводним кровом са каменим плочама. Олтарска апсида је изнутра полукружна, док је споља тространа и

²⁸⁷ Јастребов, Иван. Исто. стр.144.

²⁸⁸ Ова констатација важи и за велика Средачка села попут Средске, Мушникове, Љубиња као и за Брод и Рестелицу у Гори који такође имају по два храма у својој руралној структури из наведеног периода.

²⁸⁹ Група аутора. Исто. стр. 349.

²⁹⁰ Шупут, Марица. Исто. стр. 59.

оживљена благо назначеним пиластрима и апсидалним колонетама. Зидана је од речног камена, сиге и кречног малтера у XVI веку. Фрагментарно сачувани живопис у коме су у две зоне сачувани циклуси из Великих празника, попрсја десет пророка и медаљони у темену свода храма са ликовима Христа Емануила, анђела великог света, Пантократора, као и сцена Вазнесења потичу из седамдесетих година XVI века. Живопис је најочуванији на своду и у олтарском простору, спада у ред најлепших и најочуванијих у овој жупи и близак је живопису оближњих цркава Средачке жупе у Богошевцу и Горњем селу.²⁹¹

4.10.2. ЦРКВА ПРЕСВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ У ГОТОВУШИ

Друга црква у Готовуши налази се у доњем делу села. И ово село попут села Средске Мушникове, Љубиња, Рестелице и Брода у својој руралној структури има две цркве што на свој начин сведочи о старости и величини села у прошлости. Црква Пресвете Богородице је једнобродна грађевина правоугаоне основе, са полукружном апсидом изнутра, која је са спољне стране тространа. Брод цркве је засвођен полуобличастим сводом, а изнад олтарске апсиде је полукалота. Црква је осветљена минијатурним прозором олтарске апсиде, док се улаз налази на средини са западне стране. Изнад њега налази се плитка лунета ниша намењна за фреску заштитнице храма. Црква је квалитетно грађена од ломљеног камена и сиге. Покривена је двосливним кровом од камених плоча које су вађене из локалног каменолома. Подигнута је у другој половини XVI века и била је у рушевинама све до краја XIX века када је њене темеље сравњене за земљом видео познати путописац из тог времена.²⁹² Обновљена је на старим темељима, који су били засути земљом и очувани до висине преко једног метра. Иконостас је дело дебарског мајстора Евгенија из 1886. године²⁹³ и урађен је коју годину након зидања храма. Пре пар година, у близини цркве откривен је, случајно приликом уређења порте, подни мозаик много старије цркве или „Виле рустике“ из византијског периода.²⁹⁴ Археолошка истраживања, која би утврдила врсту и старост наведеног локалита, још нису вршена.

²⁹¹ Група аутора. Исто. стр. 350.

²⁹² Јастребов, Иван. Исто. стр. 145.

²⁹³ На основу записа аутора на иконостасу

²⁹⁴ Податак добијен од мештана приликом теренског обиласка наведеног локалитета.

4.10.3. ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ У ШТРПЦУ

Црква се налази у центру насеља, а податак о времену грађена и ктиторима налазимо у препису данас непостојећег фреско-натписа из 1577. године у које је било набројано девет ктитора на челу са попом Павлом.²⁹⁵ Када је тек настала црква Светог Николе била је мали, складано грађен објекат, по концепцији једнобродна издужена грађевина. Црква Св. Николе има три градитељске фазе. Њен источни-најјстарији део чини правоугаона црквица завршена на источној страни полукружном олтарском апсидом, која је у наставку на фасади извучена у облику петостраног испада са благо назначеним пиластрима (колонетама). Стара средњовековна црква имала је на основу описа из 1871. године један лук у дужину²⁹⁶ и лево и десно од олтарске апсиде су две мале полукружне нише које означавају просторе ђаконикона и просхомидије. Наведени лук, по дужини објекта, открива нам могуће утицаје приморских мајстора на изградњу цркава у шарпланинским жупама. (Интересантан је податак да је одређени број породица у Сиринићкој жупи пореклом из Боке Которске и са Медуна.²⁹⁷) Овај архитектонски и конструктивни детаљ је својствен приморским дубровачким или которским зидарима, који су вероватно зидали цркве и након тога и се и населили у појединим сиринићким селима. Овај податак се доводи у контекст изјаве старог зидара Ибрахима Мујовија из Доњег Љубиња који нам говори да су вештину зидања Сречани и Сиринићани научили од Млечана (Дубровчани и Которани).²⁹⁸ О овом податку слично мишљење има и бугарски професор Бербенлијев који каже да су западно македонски мајстори, а самим тим и шарпланински, своју зидарску вештину и технику организације стекли и научили приликом рада са Дубровчанима и Генуезцима (Ђеновљанима).²⁹⁹ Фасадна декорација исказана је прислоњеним колонетама уз контактни спој апсидалних страна.³⁰⁰ Оваква и слична декоративност апсидалне конхе присутна је и на саборној цркви Светог Николе у Средској у њеном најстаријем делу. Наведене сличности говоре нам о могућем истом средњовековном мајстору који је током XV века градио оба ова црквена објекта. Уз постојећу цркву из XV века подиже

²⁹⁵ Јастребов, Иван. *Стара Србија и Арбанија*, НИП "Нови свет" и Народна и универзитетска библиотека, Приштина, 1904 и 1995.

²⁹⁶ Јастребов, Иван. Исто. стр. 144.

²⁹⁷ Цвијић, Јован. *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, Сабрана дела, књ. 12, Београд 1996. стр. 362.

²⁹⁸ Информатор, Ибрахим Мујови, грађевински пословођа, стар 86. година (2015)

²⁹⁹ Бербенлиев, Пејо. *Брациговските маистори-строители*, Државно издателство, "Техника" Софија, 1963. стр. 17.

³⁰⁰ Група аутора. *Споменичко наслеђе Србије*, РЗЗСК, Београд, 1998. стр. 351.

се нова велика припрата у периоду између 1872. и 1875. године. Наведени оквир њене изградње је могућ из финансијских разлога зато што је те године велики српски добротвор Сима Андријевић Игуманов поклонио 5000 златних дуката Призренској црквеној општини у чијем се саставу налазила и Штрбачка парохија.³⁰¹ Припрата је пространа, у основи правоугаона грађевина нешто виша од старе цркве која је такође дозидана и уклопљена у контекст новог узајамног односа између нове припрате и постојећег средњовековног храма. Полуоблично је засведена, осветљена кроз узане прозор са југа и севера и са два улаза на западу и северу. Припрату су, вероватно на основу аналогије и сличности са средачком Саборном црквом, зидали мајстори из наведене жупе који су били већ познати градитељи сакралних објеката средином XIX века. Тек средином XX века пред припратом са западне стране дозидан је складни спратни звоник. О лепоти и квалитету живописа сведочи нам једино очуван-целовит лик архиђакона Стефана који се налази у северном делу олтару и неколико фрагмената у зони цокла у висини од једног метра изнад пода.³⁰² Иконостас ове цркве и цркве у Готовуши урадио је 1888. године живописац Јевгеније из Галичника.³⁰³

4.10.4. ЦРКВА СВЕТОГ ЂОРЂА У ГОРЊОЈ БИТИЊИ И БЕЛЕГКАМЕН ЗАВЕШТАЊА

Подигнута је у селу Горња Битиња које се налази на средњовековном путу који преко села Сушића и превоја Студенице повезује Сиринићку жупу са Метохијом и неродимским престоницама. На темељима старе цркве из XVI века саграђена је нова црква 1920. године. У унутрашњости олтарске апсиде на основу записа из XIX века очувао се, данас нестали, натпис који говори о ктиторици једне фреске госпођи Елени која се уписа као приложник овога светог храма.³⁰⁴ На поду се налазе две мермерне плоче за које се претпоставља да потичу из Манастира Св. Арханђела код Призрена.³⁰⁵ Оваких камених плоча које су остатак Светих Арханђела имамо угађених код цркве Светог Ђорђа- Саборне у Призрену и у цркви Светог Николе у Љубижди. Верује се да је у овој цркви вековима било чувано Призренско јеванђеље из XIII и Поменик из XIV века. Покретни црквени предмети сачувани су захваљујући саобраћајној повезаности великих српских насеља путем који је ишао од Призрена

³⁰¹ Јањић, Јован, *Задужбина Симе Андријевића Игуманова*, Београд, 2008. стр. 31.

³⁰² Група аутора. Исто.стр.351.

³⁰³ Група аутора. Исто.стр.351.

³⁰⁴ Јастребов, Иван. Исто. стр.148.

³⁰⁵ Група аутора. Исто.стр.350.

преко Љубижде, Мушугишта и даље преко Сиринића за Скопље. Недалеко од цркве тик уз малу Битињску речицу налази се велики камен („белегкамен“) о завештању из 1592. године. То је камен са геометријским орнаментом и накнадно уклесаним текстом у виду заветног текста приложника Никодима и Петрашина да цркви поклањају воденицу, шуму, њиву и ливаду.³⁰⁶

4.10.5. ЦРКВА СВЕТОГ ТЕОДОРА ТИРОНА У ДОЊОЈ БИТИЊИ

Црква св. Теодора Тирона налази се покрај села Доња Битиња и вероватно је подигнута у другој половини XVI века кад и већина цркава у овој жупи. Ова црква је занимљива и због свог положаја који је узвишен у односу на село и подсећа на манастирске комплексе из средњег века. Окружена је каменим зидом, а поред цркве у порти се налазе и други објекти, као и старо сеоско гробље. Црква се налази на 3 километра од центра Штрпца. То је једнобродна црква засведена полуцилиндричним сводом, и олтарском апсидом на источној страни, која је само назначена трима полукружним нишама. Средња олтарска апсида споља има тространи облик а две бочне су уграђене у масу. Црква својим архитектонским изгледом понавља облик мале црквене грађевине који је стваран у контексту наше средњовековне традиције на овим просторима.³⁰⁷ У унутрашњој декорацији и обликовању овог светог храма видно место заузимају остаци живописа у фрагментима који је настао шездесетих година XVI века, скромни живопис је дело локалног мајстора, ограничене палете и грубог цртежа.³⁰⁸ Он обухвата приказе светитеља међу којима се истичу композиција Вазнесења Пресвете Богородице. Упечатљива је композиција Успења Богородице која обухвата и њено Вазнесење. У цркви се налази икона са представом Светог пророка Илије са записом да је она од „раба Алексија из Ровци“, 1636. год. Ово је још један материјални доказ који сведочи о миграционим кретањима становништва из Црне Горе и са Приморја према Сиринићким селима.³⁰⁹ Наведена црква, као и многе друге које се налазе на Шар-планини прате континуитет култног места и насељављају га кроз хришћанство до данашњих дана. То се види кроз присуство старог стабла бреста, изузетних димензија који се налази непосредно поредред цркве и који народ поштује као запис.

³⁰⁶ Јастребов, Иван. Исто, стр. 148.

³⁰⁷ Шупут, Марица. Исто. стр. 69.

³⁰⁸ Група аутора. Исто. стр. 350.

³⁰⁹ Цвијић, Јован. Исто. стр. 362.

4.10.6. ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ У СЕВЦУ

Велико Сиринићко село које се налази у изворишном делу реке Лепенца, на око седам километара западно од Штрпца. Помиње се често као најсеверније средачко село и припадао је за време турака Љубинском бајраку (жупи) и имало је крајем XIX века 123 куће и било је својом величином највеће српско насеље у наведеном бајраку.³¹⁰ Село има две цркве које су током турске владавине биле потпуно срушене и које су обновљене трудом мештана која је била потпомогнута новцем великог добротвора Симе Андријевића Игуманова. Црква Светог Николе вероватно је саграђена је после обнове Пећке патријаршије 1557. године. Данашњи облик црква је добила приликом обнове из 1861. године. То је једнобродна грађевина засведена полуобличастим сводом и покривена двосливним кровом. Њене фреске радио је зограф Јосиф Лазаропољац из Радомирског краја.³¹¹ Налази се на великом отвореном простору у центру села који се назива „средсело“ на коме се налази велико, старо стабло бреста са обимом дебла око три метра. Друга црква Светог Атанасија Великог обновљена је на темељима старије цркве, 1921. године. У њој се налази иконостас са неколико, старијих икона које су рађене током турског периода. Иако без нарочитих архитектонских обележја, црква Св. Николе у Севцу настаља концепције присутне у црквеном стваралаштву током средњег века присутне на подручју: Сиринићке, Средачке жупе и Призренског Подгора (Мушутинишки и Коришки крај).

4.10.7. УТВРЂЕЊА ЗИДИНАЦ И ГРАДИШТЕ

На подручју Сиринићке жупе, постоје два утврђења на којима нису извршена археолошка истраживања, а то су утврђење које се налази изнад села Врбештице и Зидовнице³¹² и оно које се налази близу села Готовуше на истоку ове жупе. Утврђење Градиште се у народу ове жупе назива и Грчки град, а налази се на темену једне планинске косе у близини наведеног села са којег се јасно контрилише мала речно планинска котлина која се налази у средишту Сиринићке жупе. На самом локалитету препознају се су трагови некадашњег сточарског насеља чији су оснивачи вероватно

³¹⁰ Јастребов, Иван. Исто. стр. 93.

³¹¹ Дебарски крај у Западној Македонији

³¹² Ђукић, Драган. *Туристичка валоризација природних, етнографских и других културних потенцијала Шар-планине*, СГД, Посебна издања, књ. 55, Београд, 1983. стр. 103.

били Дарданци, и потиче временски из тог периода.³¹³ Утврђење је током средњовековног периода значајно дограђивано и имало је горњи град у коме се налазе две округле куле и доњи део града где се налазило подграђе или градиште.³¹⁴ Ископавања нису вршена али су мештани приликом пољских радова налазили комаде грнчарије, новац и друге предмете. Нажалост на наведеном локалитету остала је само морфологија самог утврђења. На терену није остало ништа од „Градишта“ у виду видљивог материјалног доказа (остатка) на лицу места.³¹⁵ Тврђава Зидовница или Зидинац потиче из периода раног средњег века и обављала је функцију стражарске куле на обезбеђивању караванског пута, а заједно са Градиштем штитила је ову малу жупу од евентуалних војих напада. Ова два утврђења била су у систему утврђења која су штитила пут који је из правца Метохије повезивао Скопље и Теранду (Сува Река и Мушутиште), и други који је повезивао главни град провинције Дарданије-Скопље са палеонемањинском престоницом Словена Превалисом (Превалцем), Призреном и Драчем на обали Јадранског мора.

4.10.8. КУЛТНИ ЛОКАЛИТЕТ РАВНА ГОРА

Археолошки сведок српског присуства на простору Шар-планине удаљен је пар километара од села Врбештице и налази се на њеним падинама, подно врха Островице. Поменути сведок нашег материјалног и духовног присуства потиче из периода пре VI века.³¹⁶ Овај локалитет садржи „игриште“ и пар хумки-громила из претхришћанског периода. Игриште као елемент урбаног или руралног окупљања помиње се још у повељи цара Душана³¹⁷ и прежитак је „средсела“ и његових садржаја који су присутни у шарпланинским селима. На том се простору народ окупљао и приносио је дарове да година буде родна словенским боговима из претхришћанског периода. Наведени култни однос поштовања обредног места настављен је и у периоду примања хришћанства, тако да испод наведеног локалитета постоји пећина Светог Петра и Павла и где се и данас у току лета народ окупља и организује литију.

³¹³ Ђукић, Драган. Исто. стр.101.

³¹⁴ Ђукић, Драган. Исто. стр.103.

³¹⁵ Бабић, Горан. *Трагом прошлости*, Београд, 2011. стр. 69. У теренским скицама професора Зорана Петровића приликом обиласка наведеног утврђења из 1992.године

³¹⁶ Јанковић, Ђорђе. *Равна Гора између Призрена и Штрпца- најстарије познато српско археолошко налазиште на југу Србије*, Старине Косова и Метохије, књ.10, Приштина 1997.

³¹⁷ Богдановић, Димитрије. *Косово у повељама српских владара*, Бесједа, Бања Лука, Београд, 2000, стр.134.

4.11. СПОМЕНИЧКО НАСЛЕЂЕ ЖУПЕ ГОРА

Жупа Гора је високопланинска област која својим положајем захвата крајњи југ шарпланинског масива. Највећи део ове жупе је представљен остацима високе шарске површи која је подељена дубоко усеченим долинама које образују Бродска, Рестеличка и Плавска река. Изолована и изгубљена у оваком простору, Гора је одувек представљала уникатни етно-национални ентитет који је сачувао и неговао многе елементе из давних времена. У њеном формирању као униката уочљиви су бројни трагови, пелазгијског, илирског, хеленског и словенског етничког присуства.³¹⁸ Својом старином, говором и у мраморју уклесаним обичајима најсличнији су православним Сречанима и западно-македонским Мијацима са којима су најсличнији.³¹⁹ Па и сам назив Гора треба тражити у старословенском називу за аутохтоне становнике који живе у планинским областима и који се баве сточарством. Именовање староседелачких становника са називом „горци“ присутно је и на Кавказу од стране Руса.³²⁰ Шарпланински пашњаци који су највећи на Балканском полуострву, и једни од најквалитетнијих на старом континенту, привлачили су још од античког периода бројне сточаре који су долазили овде са разних страна. На простране шарпланинске сувате, око 2500. године старе ере населили су се Хетити у виду Пелазга који су дошли из Мале Азије и наденули планини име „Исхара“ (Ишара) по својој богињи.³²¹ Захваљујући својим природним потенцијалима за развој сточарства и Гора је била насељена од давнина. Њом су крстарили сточари многих народа и на погодним местима оснивали своја насеља. Иако је Гора доста изолована, она је захваљујући бројним превојима добро повезана и преко ње се брзо стизало до Тетовског Полога, Метохије, средишње Албаније и Приморја, а преко Средачке жупе и Сиринићке жупе до Косова. Овакви поприлично стешњени природни услови, као крајњи резултат, донели су појаву и развој само руралних насеља на овом подручју. Први писани трагови о жупи јављају се хрисовулама (даровницама) српских средњовековних краљева и царева који села у Гори дарују својим црквеним властелинствима.³²² Нажалост Гора је била у потпуном окружењу и под снажним физичким и економским притиском који су спроводили

³¹⁸ Влаховић, Петар. *Етнолошке одреднице Косова и Метохије*, у Зборнику радова, Косово и Метохија у светлу етнологије, Етнографски музеј, Београд, 2004. стр. 218.

³¹⁹ Божовић, Григорије. *Слике са Косова и Метохије*, друго издање, НУБ "Иво Андрић", Приштина, 2006 .стр. 67.

³²⁰ Жупанић, Нико. *Трагом за Пелаззима*, Народна старина, Загреб 1922. стр. 226.

³²¹ Жупанић, Нико. Исто. Стр. 215.

³²² Богдановић, Димитрије. *Косово у повељама српских владара*, Бесједа, Бања Лука, Београд, 2000. стр. 138.

полунезависни арбанашки бегови и паше. Крајњи резултат свега тога била је потпуна исламизација овог староседелачког становништва српског језика и српских обичаја. То је и главни разлог зашто се није сачувао ни један објекат сакралног градитељства. Остала су само црквишта, гробља, топоними, легенде и предања на некадашњу хришћанску прошлост ове наше древне средњовековне шарпланинске жупе. Православље као елеменат који доказује присуство српског народа у овим селима нестало је смрћу последње хришћанке Божане у Броду 1856. године.³²³ Гора обухвата 17 сеоских насеља у којима се налазе бројни траговима српског културног наслеђа из средњовековног периода. У свим горанским селима виде се и данас трагови цркава православних предака садашњег становништва. Велика села, а посебно она која су последња и парцијално примала ислам имају највише остатака из српске средњовековне прошлости. Брод, као највеће село у жупи Гора, налази се на десетак километара јужно од центра Драгаша. Село се помиње у Арханђеловској повељи цара Душана из 1347-48. године.³²⁴ У Броду, као константно великом селу које је пред крај XIX имало 470. кућа³²⁵, постојале су три цркве. Постоји предање да се црква Светог Димитрија налазила југоисточно од села, на месту које доминира својим положајем у односу на село. По причању мештана била је митрополија и владичанско седиште, данас нема трагова, на том месту постоји само камен који мештани зову Попов гроб.³²⁶ Друга црква Светог Николе, одржала се до 1861. године када је по наговору арнаутског паше са ње скинута плоча и разрушена за потребе изградње његове стражарске куле.³²⁷ Њене фреске биле су уочљиве до пред други светски рат до 1937. године. Ту су становници овога села палили свеће и делили колаче чиме су евоцирали успомене на своју прошлост и српско порекло. У старом делу Брода, у махали Чучуљовци, на каменој кући дуж целе висине приземља и спрата уграђени су угаони тесаници са разрушене цркве Светог Николе. Тесаници су урађени од локалног камена у димензијама 30 x 40 x 50 сантиметара.³²⁸ Сам начин зидања, начин и величина зидања, упућује нас на сличности и аналогију са средачким црквама. То није случајно јер су Сречани најсличнији Горанима по многим етно-психолошким особинама, и не само то последњи свештеници у Броду, које је литература запамтила, долазили су са простора

³²³ П. Костић, *Црквени живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX веку*, Београд, 1928, 48.

³²⁴ Богдановић, Димитрије. Исто. стр. 138.

³²⁵ Јастребов, Иван. Исто. стр. 129.

³²⁶ Јастребов, Иван. Исто. стр. 134.

³²⁷ Јастребов, Иван. Исто. стр. 134.

³²⁸ Група аутора *Шарпланинске жупе Гора, Опoље и Средска*, САНУ, Посебна издања, књ. 40/II, Београд, 1996.

Средачке жупе, из села Локвице.³²⁹ Али тим путем стизали су зидари и терзије из Средачке жупе³³⁰ који су градили и оправљали бројне сакралне и профане објекте, а касније са верском трансформацијом становништва и њихове нове верске објекте односно џамије. После другог светског рата на њеном месту подигнута је здравствена станица, која је након 2000. године срушена и на њеном месту подигнута нова Горња џамија. Све ово нам говори да континуитет светог места прати постојеће локације и у овом случају верски и просторно их конвертира у нове сакралне и религијске оквире. На брду Пантелејца била је трећа црква Светог Пантелејмона и око ње последње српско гробље, на коме је сахрањена 1857. године последња хришћанка из Брода Божана Лековац.³³¹ Село Зли Поток помиње се у Арханђеловској повељи цара Душана из 1347-48. године. Налази на девет километара западно од Драгаша. У селу на локалитету Збориште, постоје једва видљиви остаци цркве Светог Преображења, са гробљем око ње. Цркву је сазидао неки Петко Топал. Она је пред крај XIX века још била у рушевинама. Од гробља је остала само једна велика надгробна камена плоча са урезаним крстом и ћириличним словима “И Х НИ КА”. То је једини до данас познати епиграфски споменик на подручју горанских села.³³² У Рестелици која је друго село по величини у Гори и која се налази на надморској висини од 1400 метара постојале су две средњовековне цркве. Једна је била и манастир и налазила се на равници коју мештани називају вакуф и на коме се организују сеоске свадбе и борбе пеливана. На том простору постоји табуисано стогодишње стабло јавора,³³³ мноштво старих гробова и муслиманско теће (капела) са гробом неког свеца (светац је у овим крајевима код муслимана онај који је најзаслужнији за његово ширење на тим просторима).³³⁴ На југоисточној страни села на локалитету Крстине постојала је црква посвећена Светој Варвари. Село Радеша налази се на 4 километара источно од Драгаша. Помиње се у Арханђеловској повељи цара Душана из 1347-48. године. Међу међама поменуте су две цркве, Светог Николе која се налазила у Долу и Светог пророка Илија која се налазила на путу по Рудини који води за село Локвицу у Средачкој жупи.³³⁵ Данас се на локалитету Заграјце виде остаци старе цркве, за коју сељани кажу, а и сам положај

³²⁹ Чукаловић, Тодор. Живот је сећање, казивање старих њуди из Средачке жупе и Призрена, Средска- Призрен-Ниш, 1991. стр. 77.

³³⁰ Лутовац, Милисав. *Гора и Опље- антропогеографска проучавања*, СЕЗ, књ. LXIX, Насеља и порекло становништва, књ. 35, САНУ, Београд, 1955. стр. 24.

³³¹ Лутовац, Милисав. Исто. стр. 32.

³³² Лутовац, Милисав. Исто. стр. 33.

³³³ Група аутора. Исто. стр. 477.

³³⁴ Јастребов, Иван. Исто. стр. 132.

³³⁵ Група аутора. Исто. стр. 474.

храма нам говори, да је то вероватно био манастир.³³⁶ У Крушеву селу које се налази на Рестеличкој реци и на око 10 километара јужно од Драгаша на путу према Рестелици, у атару села на месту Кућиште постоје остаци цркве и старог гробља.³³⁷ Изнад села на три километра узводно на узвишењу званом „Хисариште.“ налазе се остаци полукружног зида и квадратне куле.³³⁸ У селима Горња и Доња Рапча која су настала од две махале, помињу се две цркве, једна у Горњој Рапчи на месту Црквине, а друга на Маринцу која је била посвећена Светој Петки и на чијем је месту подигнута данашња цамије. За цркву Чукару, испод пута који води из Рапче за Враниште предање каже да је била манастир и да је по својим димензијама, али и по значају који су имали у народу.³³⁹ У Великом и Малом Крстецу постоје остаци црквишта и старог гробља која се у Великом Крстецу налазе на брду Пантелевац где постоје остаци цркве Светог Пантелејмона. Друга црква била је на брду Ђули и њени остаци су такође видљиви.³⁴⁰ У Малом Крстацу, у делу села који се назива Рудина, а који се помиње и у Арханђеловској повељи и данас постоје остаци цркве и „каурског“ (српског) гробља.³⁴¹ Између ова два села, поред пута, налази се столетни црни бор којег три човека не могу обујмити. Можда је то један од два бора, који су били међа села Рапче и који се помињу још у Арханђеловској повељи из 1347-48. године. У селу Враништу очувани остаци старог каурског гробља и три цркве: под Будев рит, Црквиште, Ђурова црква у Маријном дофу где се данас окупља народ на сабор на Ђурђевдан.³⁴² Међу најинтересантнијим црквиштима је сигурно ово које се налази у Маријном дофу које нам својим положајем, очуваним темељима цркве и помоћних објеката пружа целовитију слику сакралног наслеђа у овој шарпланинској жупи. Црква је зидана каменом са наглашеним угловима, дужине је шест и ширине око пет метара. Апсида је полукружна са ширином апсидалног простора од 2.80 метара. Уочљива је квалитетна обрада угаоних каменова и сводара који су коришћени приликом засвођења храма.³⁴³ Северно од црквишта налазе се улегнућа у оквиру којих се налазе просторије конака, звонаре, трпезарије и других објеката који нам по својим програмским садржајима откривају да је то био манастир. Баћка је село у долини Левог реке, на 6 километара од

³³⁶ Лутовац, Милисав. Исто. стр. 33.

³³⁷ Лутовац, Милисав. Исто. стр. 33.

³³⁸ Група аутора. Исто. стр. 470.

³³⁹ Лутовац, Милисав. Исто. стр. 34.

³⁴⁰ Чемерикић, Михајло. *Призрен и околина 1019-1941*, књ. III, "Прво слово", Београд, 2003. стр. 223.

³⁴¹ Група аутора. Исто. стр. 468.

³⁴² Лутовац, Милисав. Исто. стр. 33.

³⁴³ Група аутора. Исто. стр. 462.

Драгаша, на путу који води према Броду. У селу је постојала црква Свете Варваре. Сада се на том месту простор за дружење и разговор мештана зове се Вакуф.³⁴⁴ У Драгашу који је седиште жупе Гора, недалеко од центра насеља у Кракошта махали на локалитету Цркве, налазе се остаци старе цркве и око ње српско гробље. Црквиште заузима простор од око 50 x 40 метара, док је величина саме цркве 12 x 6 метара и спада у ред већих црквених грађевина.³⁴⁵ Северозападно од центра Драгаша налази се групација камених купи неправилног облика које народ зове Могилишта³⁴⁶ и припада култним објектима из претхришћанског периода попут оних на Равној Гори код Сиринића. Народно предање каже да је у Љубовишту по легенди било 8 кућа, а 9 цркава. Дакле свака задружна кућа је имала своју цркву, а једна је била заједничка и саборна.³⁴⁷ Остаци манастирске цркве у селу Љубовишту налазе се на месту званом Дап које је удаљено неколико километара од села и налази се на једној планинској коси. Друге две цркве налазиле су се у центру села, једна, на укрштању два пута, а друга неколико десетина метара од сеоске чесме. Све ове ситуације говоре нам о сличности и заједничким елементима који се примењују приликом лоцирања сакралног објекта у оквиру шарпланинских сеоског насеља и у њеним жупама без обзира на верску трансформацију културног наслеђа. Када се и она, међутим, деси опет постоји кодекс светог места коме треба наставити трајање упркос верског конвертитизма. Села у Гори су добар пример те верске трансформације, па кроз нову веру поштовања старог култног места. Млике је мало село у долини Бродске реке, на око три километара јужно од Драгаша. Нешто ниже од овог села налазе се остаци темеља омање српске цркве.³⁴⁸ У центру села налази се најстарија горанска цамија из 1751. године која је обновљена на основу натписа 1851. године.³⁴⁹ Село Диканце или Други Брод налази се на око 6 km, јужно од Драгаша на путу ка Кукуљану и селу Бачка. Село је добило име по свештеничкој породици Дикановци која се помиње 1347- 48. године у Душановој повељи манастиру Светих Арханђелима.³⁵⁰ На локалитету Попове Рупе који се налази на путу за Брод налазе се остаци старе српске цркве и сеоског насеља око ње. Глобочица се налази поред саме границе са Републиком Албанијом. Такође, се помиње у хрисовуљи цара Душана из 1347- 48. године. У селу су постојале две цркве: прва је

³⁴⁴ Јастребов, Иван. Исто. стр. 134.

³⁴⁵ Група аутора. Исто. стр. 465.

³⁴⁶ Група аутора. Исто. стр. 465.

³⁴⁷ Лутовац, Милисав. Исто. стр. 34.

³⁴⁸ Јастребов, Иван. Исто. стр. 134.

³⁴⁹ Група аутора. Исто. стр. 472.

³⁵⁰ Чемерикић, Михајло. Исто. стр. 224.

била на месту Заравњу, изнад самог села на локалитету званом Црква. А друга на месту данашње џамије која је подигнута након раскопавања темеља цркве.³⁵¹ На пар метара од џамије налази се и столетно култно стабло Јасенче, импозантног хабитуса око кога се окупља народ на сабору за Ђурђевдан. Нешто даље у оквиру истог села налази се и друго столетно стабло које народ зове Карагач (црно дрво). За њега народ мисли да је једно од три најстарија граба у шарпланинској Гори.³⁵² Кукуљане се налази на два километра јужно од Драгаша. У селу постоји топоним под називом Црква, који указује на хришћанско порекло садашњих житеља овога села.³⁵³ Лештане је старо село које се помиње у повељи цара Душана манастиру Светих Арханђела из 1347- 48. године са међама и црквом Светог Николе који му припадају.³⁵⁴ Орђуша је старо село које се налази на југозападним падинама брда Честак. Насеље се у Арханђеловској повељи 1348. помиње као Орчуша, чију шуму може да користи и да сече село Брод и Глобочица. У центру села налазило се црквиште у близини садашњег турбета.³⁵⁵ Ово село је најближе горанским селима која се данас налазе у Албанији. То су села Кошариште, Запод, Борје, Шиштавец и Пакиша. Све су то стара села која имају своја стара црквишта или топониме који се спомињу Светоарханђелској повељи цара Душана и другим повељама из средњовековног периода. Сакрална архитектура у селима Горанске жупе у свом еволутивном развоју прошла је дуг пут архитектонског материјалног стварања од предхришћанских „могила“ па све до орјенталних џамија које такође прате образац кулног места из хришћанског периода и настављају га даље под архитектонским изразом ислама. Кодекс светог места се итекако поштује када се налази у оквиру руралног места. Деструктивни верски архитектонски конвертитизам је јако био присутан у горанским селима, па нам стога није остао до данас ни један сакрални објект у целости да сведочи о архитектонском стваралаштву њиховог некадашњег хришћанског периода у коме су до 1856. године живела. Гора је пример те верске трансформације, али и кроз нову веру поштовања и односа према старим кулним места из паганског и хришћанског периода.

³⁵¹ Чемерикић, Михајло. Исто. стр. 225.

³⁵² Група аутора. Исто. стр. 464.

³⁵³ Чемерикић, Михајло. Исто. стр. 225.

³⁵⁴ Чемерикић, Михајло. Исто. стр. 223.

³⁵⁵ Група аутора. Исто. стр. 473.

5.ТИПОЛОГИЈА СЕОСКИХ КУЋА НА ШАР-ПЛАНИНИ

5.1. ТРАДИЦИОНАЛНА СЕОСКА АРХИТЕКТУРА СРЕДАЧКЕ ЖУПЕ

У архитектонском обликовању сеоских кућа у селима Средачке жупе изражена је креативност народног мајстора. Клима, теренски услови, грађевински материјал, који имају битну улогу код просторних и конструктивних решења, логично је да су нашли свој одраз и на обликовању сеоских кућа Средачке жупе. Искрени однос мајстора у архитектонској композицији на фасадама резултира једном ненаметљивом, човеку блиском архитектуром. Тако да код кућа у жупи у општој композицији на кући доминира отворени чардак и ајат³⁵⁶ (преткућа).³⁵⁷ Третманом пуно-празно, тамнији делови трема и чардака представљају контраст у односу на пуне зидне површине, још упечатљивије делују малтерисани и у бело окречени зидови на спрату и чине посебан контраст на зидовима зиданим жућкасто-сивкастим ломљеним каменом, израженим у његовој структури и колориту. Новије куће на три спрата покривене су каменим плочама или лимом.³⁵⁸ Оба покривача својом шкриљасто-сивом бојом и патином, представљају живописни завршетак на кућама. Обрада дрвених елемената је рустична (стрехе, стубови, греде), а од дасака су изведене ограде, врата, опшивке, које са својом тамном патином чине контрастни ефекат у односу на зидно платно. У Средачкој жупи због своје планинске климе, кућа је затворена, сведена углавном на камени кубус

³⁵⁶ Влаховић, Митар. *Средачка жупа*, Зборник за етнографију и фолклор Јужне и суседних области, Скопско научно друштво, I, Скопље, 1931. стр. 33.

³⁵⁷ Димић, Душан. *Горње село на Средској*, Народна и универзитетска библиотека, Приштина, 1997. стр. 83.

³⁵⁸ Влаховић, Митар. Исто. стр. 36.

покривен са четвороводним кровом, покривеним каменим плочама или лимом. Куће су углавном грађене од камена и бондрука на спратном делу. Просторна пластика је развијена са чардаковим избацивањем из камене равни зида, он је опшивен са профилисаним даскама (пердама) који са својом природном бојом дрвета формирају контрастни ефекат са жућкасто-сивим каменим зидом. Испуштена стреха и покривач од шкриљаца формирају логичан завршетак куће. Отвори - врата и прозори, учествују у рашчлањивању фасаде. Прозори су различити по величинама, појављују се појединачно или груписани по два или три прозора. У приземљу прозори су мали и постављени у зависности од саме диспозиције просторије без строге синхронизације по вертикали. Код симетрично решених кућа главни акценат симетрије представља централно постављен чардак или трем, али и квалитетно обрађени углови (ћошкови) - "ћушиња" од тесаног камена. Обично се овако обрађени углови јављају код кућа грађених на почетку XX века. Они по својој величини, боји, обради и контрасту представљају једну специфичност архитектуре кућа Средачке жупе. Кућа у Средачкој жупи је, исто као и у Гори и Реци (област у западној Македонији), више прилагођена градском начину живота, што је и разумљиво, јер Сречани исто као и Горани и Реканци, као што је већ речено, живели су као печалбари по градовима наше земље и иностранства.³⁵⁹ Према томе, они су на тај начин достигли већи степен културног живота, што се изразило и на њиховим кућама подигнутим у њиховом крају. Свим овим указаним особеностима ова градитељска традиција Средачке жупе, свакако заслужује изузетну пажњу и поштовање савремених градитеља који би добрим познавањем и истраживањем њених вредности могли да успоставе квалитетну везу са њеним наслеђем и потребом изградње нове сеоске куће у насељима Средачке жупе. На тај начин ће остварити свој логичан и једнако вредан градитељски континуитет на овом простору наше земље. Средачке руралне целине су врло специфична насеља која у великој мери доприносе туристичкој атрактивности села Средачке жупе и Шар-планине. На то посебно утичу њихова специфична и аутохтона архитектура, као и целокупан њихов амбијент и положај. У средачким селима су сачуване куће на основу којих се успешно може пратити развој објеката за становање током више векова. Она у том погледу представљају занимљив етно-парк на овом подручју Балкана.³⁶⁰

³⁵⁹ Лутовац Милисав, *Гора и Опоље*, антропогеографска испитивања, књ. LXIX, Београд 1955, стр. 40.

³⁶⁰ Ђукић Драган, *Туристичка валоризација природних, етнографских и других културних потенцијала Шар - планине*, Београд 1983, стр. 147.

5.1.1. КУЋА ЉАМИЋА-ДУГАЊА - После деведесетих година XIX века почиње јаче продирање капитала који доносе печалбари из Америке. Тада јача и развој сеоске архитектуре, али под снажним утицајем грађанске архитектуре. Под утицајем ове архитектуре подигли су нову кућу браћа Арсо и Митар Љамић. Зграда се налази на главном путу и грађена је као пословно- стамбена зграда. Подигнута је у периоду између 1910-1912. године.³⁶¹ Дуга је 18.32 а широка 8.00 метара. Зграда има подрум, приземље и спрат. Приземље зграде искоришћено је за "Туђар"³⁶²- продавницу и кафану. Зидови зграде у маси фасадног платна зидани су од делимично притесаног камена, док су они на угловима зидани од изузетно квалитетно тесаног камена с блатом као спојивим малтером. Дебљина спољних зидова у подруму износи 75, а спратних 60 сантиметара. Унутрашњи зидови грађени су бондручном конструкцијом и дебљине су 14 центиметара, изузетак чине преградни зидови у подрумским просторијама који су урађени у камену и њихова дебљина износи 60 цм. Зграда је покривена каменим плочама од оловно сивог шкриљца. Кућа Љамића има четири улаза, два су у нивоу подрума и служе за улазак у просторију где се налази огњиште, трећи се налази у нивоу приземља и служи за улазак у продавницу, док се на четврти улази преко спољњег малог мост и дрвених степеница са северне стране. Степенице излазе на мали балкон који је патосиран и са оградом од дрвених летвица. Кућа има шеснаест просторија. Једна је кућа са огњиштем и четири подрумске просторије у нивоу подрума. Друга целина је на приземљу и обухвата продавницу са кухињом која се користи за припрему хране гостима у кафани. Спрат чини трећу целину, чисто стамбену коју чини седам соба. Собе су патосиране боровим подницама, а таванице су од шашоваца. Прозори и врата у приземљу и на спрату су лучни, рађени од тесаног камена у којима су углављени рамови за прозоре и врата, као и гвоздене ролетне за затварање прозора. Кућа Љамића представља јединствен примерак утицаја Америке кроз детаље на архитектонско стварање народа Средачке жупе. Настала из једне овакве класичне основе, са наглашеним улазима и балконима, са северне стране просто зрачи својом монументалношћу. Она ништа не ремети већ остварује снажну везу између далеког простора где се одвија печалба и простора вечитог враћања. Главно обележје и стилска карактеристика ове куће је појава лучних елемената-"шембрана" на фасади, изнад отвора прозора и врата. Овде се поред лучних елемената јавља и пластика на угаоним

³⁶¹ Информатор:Моме Шошевић, стар 83. година (2011)

³⁶²Никачевић, Миладин. Исто. стр. 91.

"Туђар" стари назив за бакалницу-место где се продају туђе ствари па од тога долази и њен назив-Туђар

завршецима зграде-"ћошковима"и на спољној, уличној страни зграде. На месту где се додирују спратови, урађен је једноставни "кордон" венац од плочастог камена. Пластика у камену и кордон венци као и полихрома фасада од "Сретечке брече"³⁶³ сведочи о мешавини далеких печалбарских простора и фолклорне архитектуре дотичног простора.

5.1.2. ЛУКОВА КУЋА - У селу Плањану у маали Стећи налази се стара кућа подигнута у првој половини XIX века. Дугачка је 10, а широка 7 метара. Кућа је чевороделна и састоји се од куће и три собе. Испд соба је подрум који је подељен на три дела. Један део служи за оставу- "благотарче"³⁶⁴ и "клећарче" а други се користи као подрум. Подрум и два зидна платна на приземљу зидана су од ломљеног камена с блатом. Остала кућа зидана је од бондрука и ћерпича у древној техници „јаламката“³⁶⁵ Окречена је споља и изнутра. Кућа је покривена каменим плочама на четири воде. Кров је рађен са просторним столицама које се ослањају на зидну конструкцију. Благог је нагиба и на врху је отвор за бацу кроз коју излази дим из куће. Улаз у кућу је преко камених, краћих степеница са спољне северне стране. Степенице излазе на мањи трем који је ограђен оградом од равних дасака. Богатом и донекле архаичном декорацијом урађени су "Јастеци"³⁶⁶ на трему, са десне стране на делу јастека урезана су имена власника у то време ове куће. Мада је година 1895, моје мишљење је да је ова кућа много старија од датума који је урезан на наведеном јастеку. Разлог је једноставан и у неку руку можемо да га посматрамо као "графит свога времена"....Постао сам писмен и сад ћу оставити свој словни печат на мој дом...Из трема улази се у кућу која заузима половину целе зграде. Кућа је без таванице, са видном кровном конструкцијом. На земљи, у углу куће, је огњиште са дрвеном капом за прихват дима. Остали део основе приземља подељен је на три дела и ту се налазе собе. Преградни зидови соба, северног и источног зида урађени су у бондруку са испуном од ћерпића. Све три собе и кућа имају под од набијеног блата испод кога се налазе мале гредице-"цепанице" које се потом ослањају на масивне међуспратне греде. На собама се налази по један прозор мањих димензија с дрвеним решеткама. Између прозора и зида налази се профилисана дрвена-"перваз" јасна која у многоме утиче на лепоту објекта. Кућа данас нема

³⁶³ „Сретечка бреча" је врста камена-конгломерата има је у појасу од Горњег села до Живињана и од ње су саграђене најлепше куће ове жупе.

³⁶⁴ Танасковић, Војислав. *Средачка жупа*, монографија, Јединство, Приштина, 1992. стр. 82.

³⁶⁵ Танасковић, Војислав. *Средачка жупа*, монографија, Јединство, Приштина, 1992. стр. 81.

³⁶⁶ „Јастек“ или седло изнад дрвеног стуба или још старији назив „надчелник“

ограђеног дворишта, али раније је постојало. Ова кућа је у потпуности сачувала свој некадашњи изглед из нама далеке прошлости, али је доста оронула и склона је паду. Главни архитектонски израз чине трем са својом архаичном декорацијом у дрвету и еркер који доприноси пластичности овог скромног објекта. Кућа је у духу свога времена без икаквих утицаја мајсторских кретања и припада типу „горње-вардарске“³⁶⁷ асиметричне куће или „јенпарватанској“³⁶⁸ кући. Корените промене које се тичу архитектонског израза у наредним годинама пред крај XIX века.

5.1.3. КУЋА СОВТИЋА-ЦАЛЕТОВА, Кућа је грађена 1897³⁶⁹ и састоји се из етаже приземља, спрата и подрума над половином куће. Због нагнутости терена дошло је до формирања подрума над предњим, улазним делом куће', што је условило одицање нивоа коте приземља у односу на прилазни ниво из дворишта, тако да се на ниво приземља улази помоћу једнокраких степеница. Објекат карактерише једноставна организациона шема, у којој доминира трем и чардак, постављен на средини куће. Основа куће је приближно симетрична, а њена функционална диспозиција је карактеристична за стамбену кућу тог времена на подручју Средачке жупе. У кућу се улази из двора, па је трем отворен само према њему. Кућа нема слободне све фасаде, са два своја фронта она допире до суседа. Кућа Совтића има снажну камену ограду и врату, који заједно са самом кућом формирају јединствену архитектонску целину, упечатљиву и привлачну. Улаз у кућу је са северне стране где је формирана главна и најлепша фасада, из наткривеног трема степеницама се пењемо на приземље. На њему се налази пространи чардак који остварује органску везу између унутрашњег дела куће и дворишта. Унутрашња организација је потпуно прилагођена симетричној основи, приметно је повећано коришћење простора на обема етажама за чардак, ходник и "аралак".³⁷⁰ Приметна је делимична асиметрија спрата у односу на вертикалу из приземља, разлог је смештај-скривање скривнице у општој диспозицији објекта. Објекат у приземљу има три просторије и кућу са благодником, док на спрату има седам соба. Улазна северна фасада кући даје снажан, монументални изглед. Кућа Совтића представља један корак ближе савременим архитектонским обележјима, уз

³⁶⁷ Цвијић, Јован. *Балканско полуострво*, Сабрана дела, књ. 2, САНУ, Књижевне новине, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1987. стр. 280.

³⁶⁸ Локални-мајсторски израз којим се дефинише типолошки кућа која има само две просторије на једној етажи.

³⁶⁹ Информатор: Цале Совтић, стар 85. година (2008)

³⁷⁰ „Аралак“ - економски ходник који има излаз према вани. У њему се налазе друга споредна врата

присуство утицаја који доносе зидари печалбари са својих иностраних градилишта било да је то Синаја у Румунији³⁷¹ или Буенос Ајрес у Аргентини. Ова кућа је својевремени белег и симбиоза румунског заласка и радост новог рађања везаног за нове, али сада прекоокеанске, миграције истих народних мајстора. Та симбиоза огледа се у појави такозваног "аргентинског угла"³⁷² на фасади ове куће. Њега има још на пар објеката у селима ове жупе али су сви они из каснијег времена. На овој кући он је први пут примењен на фасади. Његова намена је чисто декоративне примене и представља утрку између појединих зидара... "кој ће поубав угао оз камење да изида"...такође интересантан детаљ на њеној фасади су дрвени детаљи трема, јастека, дистека и рустично урађена дрвена ограда на спољашњој фасади и унутар преткуће и чардака.

5.1.4. КУЋА СОВТИЋА-ДРЦКОВЦИ - У засеоку Милачићи налази се ова кућа. Она је изграђена 1910. године³⁷³ и својина је породице Совтић. Гледано из дворишта, има подрум, приземље и спрат, терен који пада према дворишту омогућава смештај изби и клећа на половини дужине куће. Пад терена довео је до тога да ниво приземља буде на следећој етажи. Преко дрвених степеница остварена је веза са приземљем где се налази чардак, три собе и кућа. Чардак открива контуру трема улазног дела приземља, и са једним својим делом на спрату продире у дубину спрата, омогућавајући преко аралака повезивање увучених просторија. Архитектура куће експонира се углавном само преко две фасаде: северне дворишне и источне према улици. Дворишна фасада је једноставна, и на неки начин је аутохтона. На њој постоје префињени архитектонски елементи који су одлика архитектуре стамбених и јавних објеката Румуније и Америке тога времена, али у томе опстаје и траје нешто што је баштина и наслеђе безвремена и које се преноси градитељима с колена на колена у оквиру својих мајсторских дружина као на пример старог Лашкарца Мате Џинића.³⁷⁴ Архитектонска форма која извире из њене садржинске концепције, конструктивни састав, пластика, детаљи и обрада камених зидова и "аргентински угао" све је јасно и читљиво у свом архитектонском изразу пролази кроз оба чардака и долази до поткровља где се налази сликовити видиковац, отворен ка дворишту и далеким

³⁷¹ Никачевић, Миладин. *Млади гурбеџија*, Срећка, 1994. стр. 55.

³⁷² Локални назив за засечени угао. Известан број Срећана радио је до 1912. године у Уругвају и Аргентини али брзо је напустио и отишао у Северну Америку.

³⁷³ Подак познат на основу белега у камену на којему пише само година зидања "1910"

³⁷⁴ Никачевић, Миладин. Исто. стр. 91.

визурама. У току лета овај простор је коришћен за зборове мештана-"стараца",³⁷⁵ као и за одмор и сушење разних производа од планинског чаја до шарпланинског полутврдог "сирења". На овој кући постигнут је хармоничан однос између полихроних делова фасаде, засеченог угла, прозора и више етажног продора чардака и његовог јединственог кровног завршетка. Ненаметљива стреха и смирујућа оштрина лименог кровног покривача остављају снажан и препознатљив печат архитектонског наслеђа овог простора.

5.1.5. КУЋА ЦИНИЋА - Једна је од највећих кућа у засеоку Милачки. Она припада групи такозваних "задружних кућа", које су понекад у селима Средачке жупе бројале и по 50 чланова.³⁷⁶ Кућа целом својом дужином излази на улични фронт. Овакав положај, који је резултат прилагођавања нагнутости самога терена определио је организацију унутрашњег простора, као и архитектонику слободних фасада. Објект има подрум, приземље и спрат, и то је максимална спратност код старих кућа у Средачкој жупи. Приземље је дефинисано са пространом преткућом, из које се улази у просторије за домаћинство и кућу као централно место свих окупљања, која се налази у дну самог објекта. Степенишне партије, које воде на спрат и подрум, решене су на бочним странама. Први спрат има осам просторија и избачен чардак према улици који захвата трећину фасадног платна. Кућа према улици има нешто виши подрум због нагнутости терена. Сви зидови зидани су притесаним каменом са наглашеним угловима. На фасади је присутна симетрија архитектонске композиције саме куће као оса на којој се појављује моћан испуштени ван равни зида чардак. У суштини народни мајстор настојао је да заједно са зидним платном и чардаком сазда један мотив, као централни параметар архитектонског израза уличне фасаде.³⁷⁷ Архитектонско-естетска компонента самог објекта је његова највећа вредност. Једноставно, а лепо обликована је улична фасада, како у целисти тако у појединим њеним детаљима. Лаки стубови, косе пајанте, гредни систем, дрвена ограда истурени и сам чардак у својој управности на самој фасади и троуглани фронтон као његова завршница по вертикали носе са собом једну ненаметљиву прозирност, човекомерност приликом обликовања овог простора. У

³⁷⁵ Вукановић, Татомир. Село као друштвена заједница код Срба, са нарочитим освртом на Средачку жупу у Аутономној покрајини Косово и Метохија, Гласник Музеја Косова и Метохије IX, Приштина, Београд, 1965.

³⁷⁶ Цвијић, Јован. *Балканско полуострво*, Сабрана дела, књ. 2, САНУ, Књижевне новине, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1987. стр. 281.

³⁷⁷ Идентичан чардак пронашао сам на vila-Codrescu у месту Slanic у Молдавији

њих је уткана вештина већ виђена на безбројним вилама Карпатске Синаје, Брајле³⁷⁸ и других румунских градова, а сад пренесена и уграђена на својој кући и на родном тлу. Континуитет у композицији надовезује се са каменом дворишном оградом, истуреним купатилом и улазним вратима што све заједно чини нераскидиви део куће Џинића.

5.1.6. КАЛИНЧИЋА КУЋА - Велика кућа у селу Плањану и припада старом роду Калинчића,³⁷⁹ датира из средине XIX века, иако власници тврде да је старија. Пред кућом се налази мало двориште, а веза са улицом је остварена преко масивних дворишних улазних врата. Кућа представља неправилан правоугаоник који је благо искошен у делу чардака и својом дужином уједначава и чини баланс између две различите ширине куће. Кућа се развија на три нивоа- подрум, приземље и први спрат, и у својој основи има благо неправилну форму која је резултат различите ширине објекта настале као резултат борбе за простор. Приземна партија делимично се наслања на природни пад терена и састоји се од куће, преткуће и две собе. Једноставни састав приземља задовољава основне економске потребе домаћинства. Висина приземних просторија је око 2,60 метара. Преко једнокраких степеница стиже се на спрат и чардак, који обједињује четири стамбене просторије које се налазе на овој етажи. Чардак је моћан и са својом јужном страном представља отворени део спратне просторне зидне завесе. Организација простора је лака и са прегледним комуникацијама. Посебан квалитет у том смислу нуди пространа преткућа и чардак, који се у делу степеништа увлачи и формира дискретну - прикривену везу преко аралака са помоћним вратима. Подрум и два зидна платна на приземљу зидана су од ломљеног камена с блатом. Остала кућа зидана је од бондрука и ћерпича. Окречена је споља и изнутра. И по својим конструктивним карактеристикама припада заједно са кућом Гаџића и Симе и Луке у групу објеката који су наслеђе из претходног времена. Кућа је покривена каменим плочама на четири воде. Кров је урађен са просторним столицама које се ослањају по ширини на зидну конструкцију. Конструктивни склоп очуван је у изворном облику до данашњих дана и представља интересантан пример статичког решења прилагођеног локалним условима, тако да троугаони носач у неку руку прераста у просторни решеткасти носач са флексибилним косницама. Покривач је од камених плоча, благог нагиба и на врху је отвор за бацу. На собама се налазе по два

³⁷⁸ Никачевић, Миладин. Исто. стр.121.

³⁷⁹ Цвијић, Јован. *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, Сабрана дела, књ. 12, САНУ, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1995. стр. 365.

прозора мањих димензија коју су спојени и чине један прозор са два отвора. Између прозора и зида налази се профилисана дрвена-"перваз" јасна која у многоне утиче на лепоту објекта и даје контраст белини зидног платна. Кућа данас има ограђено двориште према улици и стрмини улаза са горњих страна, док са доње стране није ограђено и својим волуменом уклапа се у зеленило воћњака. Кућа се одликује ванредном фасадном пластиком насталом из контраста између неутрално третираног приземља, просторно коригованог еркера, на тај начин формирана је једна разиграна фасадна опна која се отвара својим визурама ка Шари и њеним врховима. Ова кућа је у потпуности сачувала свој некадашњи изглед и припада „горње вардарском“-шарпланинском типу куће који своје обрасце и идејне узорце црпи из нама далеке прошлости и слична је манастирским конацима.³⁸⁰ Кућа Калинчића остаје да сведочи о времену које као да се окаменило и чека нешто ново што ће стићи за коју деценију касније и почеће да се аутохтоно развија и чини хармонични склад невиђени до тада.

5.1.7. КУЋА БИЛИБАЈКИЋА - Са својом целокупном архитектуром а посебно примењеним детаљима представља градску палату или летњиковац свога времена. Ова кућа се налази у селу Мушникову и представља прави драгуљ архитектонског стварања народног неимара Средачке жупе. Кућа је настала под утицајем печалбарских кретања и непосредном применом већ виђених, а сад примењених детаља у свом родном крају и на својој кући. Грађена је 1893. године и представља прву кућу у селима Средачке жупе која је настала под утицајима архитектуре неког другог, у овом случају балканског простора у питању је Карпатска Синаја, елитни зимско-туристички центар у Румунији који је грађен у том периоду. Сам градитељ мајстор Митар у Синаји је провео тридесетак година градећи на десетине летњиковаца. Ангажовала га је румунска властеле тога времена.³⁸¹ Сама кућа представља напредни развој куће симетричног типа, а њен развој се огледа у висини, дубини и додавању спрата и већег броја просторија. Кућа је смештена поред улице, у правцу исток-запад тако да се њена улазна фасада и сам улаз налазе са северне стране, тако да и сама зграда са својим габаритом излази на регулациону линију уличног фронта кога чине још три објекта и заједно образују један фотогенични амбијент невероватног и динамичног урбаног момента. Димензије објекта су 18 x 10 метара и спада у ред највећих кућа овог села. Зграда

³⁸⁰ Цвијић, Јован. Исто. стр. 280.

³⁸¹ Информатор: Огњен Ђорђевић, стар 60. година (2012)

поседује савршену симетрију у функционалној диспозицији садржаја. Преткућа и чардак захватају трећину укупне површине објекта и орјентисани су ка југу и дворишту унутар дворишта. Објекат има брижљиво измоделовану фасаду у камену са севера, коју краси мноштво прозора са каменим "шембранама". Снажан утисак оставља и моћна "шембранама" изнад улазних врата и почетка пасажа. На самој фасади је присутно толико нових детаља, увезених са Карпата и све се уклапа "транспарентно" на полихрону фасаду од сретечке брече. По среди је невероватни експеримент и уклапање детаља у архитектонски простор где је време стало већ пет векова. Питање повезивања улаза са севера и југа решено је уметањем пасажа који управно пробија уздужну форму објекта и тако повезује улаз и преткућу са југа. У нивоу приземља осим пасажа постоје и четири економске просторије за потребе домаћинства. На спрату изнад пасажа налазе се дневне просторије сеоског стана и то: кућа, благотник, гостинска соба и "тремиче"³⁸² - још једна специфичност архитектуре овог објекта, чија је намена магијска-култна и сеже далеко у прошлост и кроз простор очувана је до данашњих дана. Све ове садржаје обједињује "краљевски" велика преткућа која у једном делу, а преко безбедносног ходника-"аралака" излази на западну страну куће и са њим чини једну јединствено монолитну и флексибилну целину. Основа спратне етаже у целости прати основу приземља. Њу чини шест соба од којих је једна названа попова соба, коју је свештеник користио приликом обиласка своје парохије у овом селу.³⁸³ Собе имају таванице урађене у "шише тавану",³⁸⁴ једноставне и без детаља. Све собе обједињује велики чардак који се користи током лета и својим детаљима обраде: ограде, стубовима оставља снажан печат свога времена утканог у наслеђе овога простора. Спољашњи обимни зидови су дебљине од 75- 60 см и телескопски се смањују идући ка кровном венцу. Грађени су притесаним каменом са наглашеним угловима и шембранама. Кровну конструкцију чине кровне столице које се премошћују читаву ширину објекта и преносе оптерећење на масивне обимне зидове. Као покривач се користи камени плочасти шкриљац из Љубинског мајдана.³⁸⁵ Композиција саме фасаде је симетрична и на њој средишње место заузима голем чардак. У суштини, народни мајстор настојао је да заједно са зидним платном и чардаком сазда један мотив и целину. Том визуелном препознавању доприносе детаљи у дрвету, ограде, греде и стубови у које је уткана вештина већ виђена на безбројним вилама Карпатске Синаје, а сад пренесена овде.

³⁸² Влаховић, Митар. Исто.стр. 36.

³⁸³ Обично су „Попову собу“ имале само појаке (јаке) куће у селу.

³⁸⁴ Или раван-гладак таван.

³⁸⁵ Димић, Душан. Исто. стр. 83.

Кућа Билибајкића поседује изванредну структуру и квалитетно је изграђена. Она је старија од сто година, али је добро очувана. Њене импозантне димензије и сам положај остављају утисак да се ради о дворцу. Такође, њена обрада и волумен дају јој печат романтичне палате новог времена са новопридошлим елементима печалбарског искуства. У односу на старост, очуваност, јединственост и њен тип, ова кућа представља значајан архитектонски споменик стамбене културе у селима Средаче жупе.

5.1.8. КУЋА ВЕЉКОВИЋА (ТЕРЗИНАЦ) - Грађена је 1910. године, очувала је свој аутентични изглед у целини. Њене зидове су клесали мајстори Поповићи из Плањана које се налази у непосредној близини засеока Рачојћи где се наведена кућа налази.³⁸⁶ Она припада групи старих кућа која излази са две своје фасадне стране на улични фронт малих сеоских уличица. Локацијски положај, као и двориште које је у паду одредиле су диспозицију самог објекта. Па и поред тога у организацији куће влада извесна стандардна лежерност, која одаје пријатан кућни простор. Објект има подрум, приземље и спрат. Приземље је дефинисано пространом преткућом, по својој форми правоугаоном, из које се даље улази у остале просторије за дневни боравак. Отворени трем (преткућа) успешно остварује контакт са дворишним амбијентом и његовим осталим садржајима, од којих је један од њих- амбар, у све ово укључено је и ненаметљиво постављено степениште које води ка спратној етажи. По две просторије-клећа чине подрум који се уклапа у нагиб терена. На приземљу се развија стан, околу чардака, који се налази у средини. Око њега се налазе просторије које сачињавају овај животни простор. Подела просторија је по ортогонали. У дну објекта на западној страни се налази кућа са „клаником“³⁸⁷ или огњиште, водоача, судоарник и уграђени плакари за остављање судова. Просторија куће је директно повезана са гостинском собом што је и логична пројектантска поставка имајући у виду функционалну међузависност ових просторија. Сама просторија куће има два улаза, директни који је са севера и јужни који још служи као органска веза са преостале три собе у нивоу приземља. Први спрат има идентични распоред просторија као приземље, с тим што се изнад куће налазе две собе и целом дужином дугачки ходник-аралак који са својим бочним отворима омогућава двосмерно ваздушно струјање чиме се ствара промаја на

³⁸⁶ Информатор: Стеван Симић, стар 83. година (2015)

³⁸⁷ Никачевић, Миладин. Исто. стр. 123.

целом спрату и тиме снижава висока летња температура. Сви обимни зидови су грађени од притесаног камена са блатом као везивним средством, немају "сантраче" као што је случај код кућа у другим областима. Разлог је тај јер је камен доста хрпаве површине, шупљикав и лак и на тај начин еластично се понаша у структури зидног платна, које је додатно ојачано снажним угаоним ћошковима. Сви зидови су истесани од крашког конгломерата званог „бреча“.³⁸⁸ Међуспратна конструкција, кровна конструкција, и степениште од тврде су дрвене грађе (брест и јасен) Под у приземљу је од набијене земље док је на спрату од дасака. Покривач је лимени од -"плека"³⁸⁹ благог нагиба и на врху је отвор за бацу. Стреха је од камена, ширине 30 центиметара и благо је заобљена. Свака соба има по један прозор стандардних димензија тога времена, ширине 77 и висине 137 центиметара, који је подељен на три стаклена окна. Врата су стандардна, ширине 87 и висине 187 сантиметара. У просторно-обликовном смислу, кућу Вељковића карактерише снажна јединственост и сажетост, па тако и њено спољашње обликовање представља успешну мешавину локалне градитељске традиције са увезеним американизмима (класицистичко обликовање залучених прозора и врата, масивност у општем волумену). На тај начин добијен је објект са изузетним просторним и обликовним јединством архитектонског израза.

5.1.9. КУЋА НЕДЕЉКОВИЋА - У селу Мушникову налази се једна од најлепших кућа Средачке жупе, која у себи носи најбитније карактеристике архитектуре овога краја. То је кућа породице Недељковић. То је кућа која се развија кроз своје три етаже. Печат томе даје наглашена ширина и висина која је резултат њеног положаја у односу на уличну мрежу. Томе придоносе и релативно мале димензије околних објеката и њихово скромно обликовање у односу на наглашену креативни замах просторне композиције ове куће. Положај на коме се налази кућа има наглашен пад, тако да се дужа страна фасадног платна налази на северној страни, док се краћа налази са јужне стране. У вези са тим, у кући постоје два улаза на два различита нивоа (један је директан са улице и други, бочно од дворишта). Први се користи за улаз у подрумске просторије, док се други користи као улаз у двориште и кућу. Приземље представља исто као и породична задруга фамилије Терзинац из овога засеока. Кућа као главна просторија целокупног боравка заузима трећину основе

³⁸⁸ Бабић, Горан. *Трагом прошлости*, Београд, 2011. стр. 83.

³⁸⁹ Влаховић, Митар. Исто. стр. 35.

приземља и доста је моћна са својим садржајима тако да се у њој налазе уграђени плакари, шалтер за додавање хране у гостинску собу, водник и судоарник, као стандардни елементи основне хигијене овог радног простора. Кућа према улици има нешто виши подрум због нагнутости терена. Сви зидови зидани су притесаним каменом са наглашеним угловима. На фасади је присутна симетрија архитектонске композиције саме куће као оса на којој се појављује моћан испуштени ван равни зида чардак. У суштини, народни мајстор настојао је да заједно са зидним платном и чардаком сазда један мотив, као централни параметар архитектонског израза уличне фасаде. Том визуелном препознавању доприносе детаљи у дрвету, косе пајанте, греде и стубови и у њима је уткана вештина већ виђена на безбројним вилама Карпатске Синаје а сад пренесена и уграђена на својој кући и родном тлу.

5.1.10. КУЋА МАНДУШИЋА - Налази се у засеоку Пејчики, изграђена је 1908. године. Зидали су је мајстори Савићи и неки Плањанци три године. У њене зидове уграђено је око 400 кубних метара камена.³⁹⁰ Кућа је слободно стојећи објект импозантних димензија лоциран у дубини дворишта са изласком на уличну мрежу овог засеока. Кућа се одликује наглашеном издуженом композицијом. Она има подрум, приземље и спрат. Таквим својим положајем она доминира у околном простору, а својим изгледом који је резултат уклапања наглашеног аксијалног волумена, чардака и благо засеченог "аргентинског угла" излази из стандардних оквира кућа овога краја и заједно са кућом Совтића и Љамића чини јединствени архитектонски израз овога краја. Кућа према двору има нешто већи подрум зато што терен пада у овом правцу, он је грађен притесаним каменом као и цела кућа Мандушића. Приземље има преткућу која је делимично ангажована за "мушку кућу" и „женска кућа“³⁹¹ и дугачки ходник који се аксијално пробија целом дужином објекта. На овој етажи постоје осим куће још пет просторија које се углавном користе за потребе домаћинства овако бројне кућне задруге. И ова кућа је, у периоду када је грађена, бројала преко педесет чланова породичне задруге, па су је Турци пред крај своје владавине прозвалаи "кшла Мандушова"³⁹² што у преводу значи касарна. У преткући се налазе степенице које воде на спрат и подрум, односно клећ, које се затварају дрвеним капком. На овом нивоу, као

³⁹⁰ Информатор: Станислав Мандушић, стар 75. година (2015)

³⁹¹ „Мушка кућа“ или кутња соба-гостинска а „женска“ служи за припремање хране

³⁹² Смиљанић, Тома. *Прилози за познавањ сточарства на нашим високим планинама*, Географско друштво, св.12, Београд,1932. стр. 25.

и на спрату, успешно је омекшан оштар угао код уласка у собе закошењем зидног платна под углом од 45 степени, где се налази врата. Клећ је део подрумских просторија и налази се испод соба и делом испод преткуће приземља. На приземљу преткућа се трансформише у дугачак ходник који иде целом дужином објекта и има своје попречне пробоје који се завршавају терасама ка башти и малом дворчету са северне стране где се налази "мицоо вратиче". Површински преткућа и чардак имају благо издужену форму у облику слова "П" који доминира као простор и чини једну од доминанти у унутрашњој организацији овога простора. Рационално је постављено и степениште које се налази на средини објекта. Сав архитектонски доживљај овог објекта је исказан кроз обраду спољних фасада; било оне према башти или према главном улазу, које су изузетно обрађене. Дугачак фасадни фронт није представљао препреку да се достигне чист и привлачни архитектонски мотив. Акценат је дат на детаљима фасадне обраде угла између две фасадне равни-"аргентински угао", улазна врата, балкон, прозори. Овој богатој архитектонској садржини детаља треба додати и пар исклесаних белега о времену градње овога објекта. Ова скромна камена пластика је бледи отисак оног златног средњег века сада срушеног и поклопљеног вишевековним забором на темељима Светих Архангела. Да ли су печалбари освежили своја сећања на својим радним путовањима који су постали иницијална каписла једног новог националног и архитектонског буђења? Сви ови белези су резултат помодних кретња које је архитектура градова и бројних европских метропола имала на архитектуру овог краја.

5.1.11. КУЋА ГАЦИЋА - До краја XIX века у селима Средачке жупе куће се подижу по селима у оквиру већ постојећих родовских "кабиљских" (група сродничких кућа)³⁹³ маала, куће у маалама јако збијене, са омањим окућницама и двориштима и појединим помоћним зградама. Улазећи кроз двокрилну дрвену капију улазимо у двор (двориште), у чијем се углу по ивици парцеле налазе: соба за разбој, кочина, дрваљник, кокошарник и нужник. Ова економска зграда је озидана каменом и покривена плочама од шкриљца, а јако ретко сламом. Остале економске зграде су: плевња, кошаре, амбар, казначе и бачило (мандра). Оне се налазе на њивама изван дворишта. Врло брзо се кућа у селима Средачке жупе почела развијати у вертикалном правцу. Сама кућа има у

³⁹³ Лутовац, Милисав. *Гора и Опоље- антропогеографска проучавања*, Српски етнографски зборник, књ. LXIX, Насеља и порекло становништва, књ. 35, САНУ, Београд, 1955. стр. 251.

приземљу дубоку "преткућу" (трем), који се такође јавља и на спрату али се сада зове "чардак". Из "преткуће" се директно улази у "кућу" (просторију где се налази огњиште) и уздигнути на платформи кревет који се назива "троњ".³⁹⁴ Да ли је то карика која недостаје у сеоској архитектури нашега краја. Кућа, као просторија за боравак, припрему хране, спавање (по мишљењу аутора овог рада) није подразумевала спавање чланова породице у нивоу тла као што се то данас мисли, већ се спавало на платформи која се назива "троњ" и симболично и метафорично указује на то да смо тамо сви исти и краљ и цар и обични сиромашни сељак. То је достојно место за све, па отуда и толика симболика у његовом називу. Још један податак је јако битан, прастари назив за "кућу" је "мата" што само говори по себи да се ради о матици, мајци па отуда идем...."домма" од до мате. Са бочних страна до "преткуће" са леве и десне стране налазе одељења за оставу покућства и хране. Једна просторија се назива "благодник" и служи за чување сира, млека, ракије и остале хране. Друга просторија служи за остављање разних справа и алата које се користе у домаћинству и назива се "клећарће". Споља уз степенице, а некада из "куће" где се налази огњиште улазило се "слубицама" (степеницама) на горњи спрат - "бој" и то прво на чардак па кроз "преткућу" која је отворена према чардаку. Лево и десно од ње се налазе собе, а некада цео простор је био отворен и називао се "голем чардак". У првој соби је један, а у другој два прозора, они су застакљени и двокрилни. На спрату се налази још једна велика соба која служи за примање гостију и зове се "кућна соба". У њој се налази "иконлук". У свим собама под је од набијене земље испод које су "платице" - цепљене дрвене гредице, а таван је од рендисаних дасака које су постављене изнад греда. Оне се називају "шиндра". У једном углу "куће" налази се за око невидљива и вешто визуелно сакривена "скривница"- која је у тешким временима турског ропства и арнаутске анархије служила за скривање људи и најосновнијих ствари. У њу би се улазило или из приземља или са спрата. Спољашни зидови приземља су дебљине од 60-80 см, и изграђени су од камена. Унутрашњи преградни и поједини спратни зидови су изграђени у бондруку ("ћерпић-дрво") и називају се „прениз“³⁹⁵ или "јаламкат". То су зидови сложене грађе: састављени од дрвених греда које носе и укрућују зид и "ћерпића" (цигли направљених од блата и сламе), који даје зиду његову испуну. Куће су у то време већином биле покривене сламом, а касније каменим плочама од шкриљаца. Најстарија и до дан данас

³⁹⁴ Влаховић, Митар. Исто.стр.36.

³⁹⁵ Влаховић, Митар. Исто. стр. 36.

очувана кућа налази се у селу Средска, односно у њеном засеоку Пејчки. Прављена је, по казивању њених власника, одмах након завршетка аустријско-турског рата из 1689. године, кад су се због рата и доселили преци данашњих власника куће из Западне Македоније. Моја је претпоставка да је кућа изграђена око 1735. године. Овакву кућу у то време могла је да подигне само изузетно богата задружна породица која је имала велики број радно способних чланова и стадо оваца које је могло бројати између 3.000 и 5.000. оваца. Срећани су до средине XIX века били главни сточари „Баш-Шаре“ од тог периода постепено их потискују Арбанаси.³⁹⁶ Пред кућом је мало двориште које се назива "двор" и које повезује стамбени и животни простор у јединствену целину. Оно је ограђено високим каменим сувозидом на чијем се улазу налази дрвена капија. Главни архитектонски израз чине трем са својом архаичном декорацијом у дрвету и еркер који доприноси пластичности овог скромног објекта. Кућа је у духу свога времена без икаквих утицаја мајсторских кретања који тек предстоје у наредним годинама средином XIX века. Кућа Гацића остварује чврсту везу са архитектуром Призрена тога времена и ни по чему се не разликује од његових кућа. Пример је стара кућа угледне властелинске породице Граждића (Гражда) која се сматрала за најстарију кућу у Призрену. Поставља се питање ко је утицао на архитектуру у овом случају града Призрена и ове куће. Одговор је једноставан на њу је утицао њен градитељ, гурбеџија у прво време, па печалбар, зидар без премца из села Средачке жупе који је својом вештином градио призренским спахијама³⁹⁷ нове куће био је увек у стању да и себи сагради исто такву кућу у оквиру свог сеоског простора.

5.1.12. ОГАРОВА ПЛЕВЊА - Плевња је саставни део руралног амбијента сваког села и засеока Средачке жупе и еволутивна је претходница савремене куће. Користи се за смештај стоке, хране за стоку, то је такође објект у коме се чува алат за обраду земље. Плевње су лоциране ван кућног дворишта, у селу, или његовој непосредној близини. Разлог оваквог њиховог положаја у односу на село и кућу треба тражити у безбедоносним разлозима, јер су села Средачке жупе била често на мети пљачкашких банди из области Љума у Албанији. Стока је била главни разлог у њиховим пљачкашким походима и похарама ове али и суседних жупа. Поставља се

³⁹⁶ Цвијић, Јован. Исто. стр. 354.

³⁹⁷ Вукановић, Татомир. *Село као друштвена заједница код Срба, са нарочитим освртом на Средачку жупу у Аутономној покрајини Косово и Метохија*, Гласник Музеја Косова и Метохије IX, Приштина, Београд, 1965. стр. 59.

питање, па зашто плевња није у склопу куће. Разлог је неулазак у обрачун чланова породице са науружаним бандитима јер би се сукоб завршио фатално и по људство и стоку, страдали би сви. Други разлог је заштита од пожара,³⁹⁸ а који је тесно повезан са првим горе наведеном разлогом и трећи је хигијена стоке али и житеља села јер је стока често била носиоц бројних заразних болести. Али постоји још један економски разлог који је можда најбитнији приликом њиховог груписања, а то је спахијски феудални систем убирања и контроле производа од стране феудалаца који су власници земљишта у селима. У засеоку Паличојки налази се једна од најлепших плевњи Средачке жупе, која у свом архитектонском изразу носи најбитније карактеристике архитектуре овога краја. То је плевња породице Огаревић. То је економски објекат који се развија кроз три етаже. Печат томе даје наглашена ширина и висина која је резултат њеног положаја у односу на конфигурацију терена. Томе придонесе и релативно мале димензије околних плевњи и њихово скромно обликовање у односу на наглашену креативни замах просторне композиције ове плевње. Положај на коме се она налази има наглашен пад, тако да се дужа страна фасадног платна налази на источној и западној страни објекта и подужно је постављена у односу на нагиб терена, док је краћа са северне и јужне стране. У вези са тим, на плевњи постоје три улаза на различитим нивоима (два су директано са улице и други, бочно са "гумна"-дворишта). Први се користи за улаз у подрумске просторије где је смештена крупна стока, волови и краве, други се користи као улаз за ситнију стоку: овце и јагњад. Тећи приступ је улаз са улице и користи се за убацивање сена у подкровни простор плевње. Сви зидови зидани су притесаним каменом са наглашеним угловима. На фасади је присутна симетрија архитектонске композиције саме плевње као оса на којој се појављује моћан и јако нагнут кров који својом препознатљивом силуетом "динарске брвнаре" повезује ову архитектуру са својим коренима. То је траг у времену- меморија једног дела српског народа. Народни неимар Средачке жупе настојао је да заједно са зидним платном и кровом сазда један мотив, као централни параметар архитектонског израза фасаде. Том визуелном препознавању доприносе детаљи у дрвету, хоризонталне греде и стубови у које је уткана вештина већ виђена на безбројним објектима које су градили зидари овога краја.

5.1.13. АМБАРЧЕ ЉАМИЋА - Представља самостојећи објекат који поседује интересно конструктивно и архитектонско решење. Налази се у засеоку Паличојки и власништво је породице Љамић. Сам амбар је објекат који је изведен у

³⁹⁸ Лутовац, Милисав. Исто.стр.39.

бондручном конструктивном систему са зидовима од ћерпића и дрвених греда. На каменом постаменту, који је у висини приземља, поставља се конструкција амбара, која се покрива заједничком кровном конструкцијом изнад целог објекта. Ово увећање и уклапање: амбара, коша, терасе, разбојаче и подрума за смештај алатки и дрва примењено је из разлога функционалног обједињавања простора у једну целину, разлог томе је немогућност њиховог смештаја у оквиру постојеће куће. Амбар је јединствен пример објекта са укључењем више садржаја у јединствену целину, под један кров. Иако је објекат скромних димензија, он, такође, поседује изузетни архитектонски израз; у неку руку то је кућа у малом са свим елементима народног неимарства Средачке жупе. Амбари су грађени по угледу на спахијске амбаре за прикупљање жита.

5.2. ТРАДИЦИОНАЛНА СЕОСКА АРХИТЕКТУРА ГОРЕ

Стара сеока кућа у селима Брод, Драгаш која се налазе у Горанској жупи као и кућа у селима Опољске жупе била је по својим типолошким карактеристикама блиска у неким случајевима и идентична типу куће у Средачкој жупи. Овакву пожељну „мустру“ Гора је пронашла у блиској Средакој жупи која се налази на десетину километара од ње и са којом је у прошлости остваривала богату и узајамну зидарску комуникацију.³⁹⁹ Бројне породице из Горе су своје ново животно станиште нашле у Средској и у њеним бројним селима, а заузврат те родбинске везе су им касније омогућиле добру препоруку да врсни зидари из Средске граде куће код њихових рођака у Гори.⁴⁰⁰ Најинтензивнији процес изградње у Броду и осталим горанским селима одвијао се током XIX века када су и били најприсутнији Сречани као градитељи а самим тим и њихови обрасци који су примењивани приликом изградње кућа у Гори. На терену током мојих истраживања дошао сам до закључка да је највећи број старих кућа лоциран у највећем, а некад и најбогатијем, селу Брод који је пред крај XIX века бројао 470 кућа.⁴⁰¹ Ово село врло специфично не само по томе што је велико и што се налази на највећој надморској висини на шари и делује са својом руралном структуром на птичије гнездо већ и по томе што је било последње које је доживело процес исламизације током средине XIX века. У њему је до 1856. године живело јако пуно српско-православних породица, па је и то је један од пресудних елемената зашто је кућа била грађена од стране неимара из

³⁹⁹ Лутовац, Милисав. Исто. стр. 24.

⁴⁰⁰ Димић, Душан. Исто. стр. 31.

⁴⁰¹ Јастребов, Иван. *Стара Србија и Албанија*, НИП "Нови свет" и Народна и универзитетска библиотека, Приштина, 1904 и 1995. стр. 129.

суседне православне жупе. У литератури се наводи и пример да је и последњи свештеник долазио из села Локвице.⁴⁰² Верска трансформација комплетног становништва је јако битан моменат јер се на тај начин мења и сама кућа у Гори. Временом, нека друга кућа, са неких других простора, постаје пожељан образац приликом градње у Броду и осталим селима. Како? Горани, који су некад били једва присутни у градском животу бројних градова северне Грчке као на пример: Солуна, Верије, Бруса, Серез⁴⁰³ и других након извршеног „преверавања“ постаће његови пуноправни учесници и постаће посластичари, ашчије и бозације. Самим тим и елементи архитектуре тих градова наћи ће своје место и у руралној средини њиховог краја. Средачке мајсторе замењиваће полако мијачки мајстори са којима ће горански печалбари бити у блиском контакту. Мијаци су вековима радили као градитељи Орјента од Охрида преко Солуна па све до Мале Азије и Анкаре (Ангоре). Кућа породице Пупе (Попић) је најлепши примерак архитектуре са елементима орјента која се јавља почетком двадесеток века у селу Брод и која постаје доминантни архитектонски образац у наведеном периоду у овом горанском селу. Прве куће у Гори, биле су, дводелне састављене од собе и „куће“, приземне, зидане у техници „сувозида“ са четвороводним кровом који је био покривен сламом или каменом плочом. Ово је основни облик најједноставнијег сеоског стана на који сам наишао приликом теренских истраживања на Шар-планини у периоду од 2004-2014. године. Наведени начин градње са каменим сувозидом у промењљивој висини која је код објеката за становање присутна у пуној спратној висини а док код привремених сточарских станова као што су „бачила“ и „кошаришта“ у висини до два аршина била је присутна све до почетка 20. века. Тако да и данас на простору Шар-планине у делу Шутманског језера и данас постоји комплекс бачила која су у потпуности сачувала свој аутентични изглед и која сведоче о примењеној техници грађења и коришћеним обрасцима при њиховој изградњи. На овакву кућу кућу у Гори директни утицај има кућа из Средачке жупе која се ослања у свом развоју на византијску профану архитектуру која је коришћења приликом градње манастирских конака.⁴⁰⁴ Док ће овај основни облик куће у Средачкој жупи типолошки еволуирати и прећи развојни пут од „једноћелијског“ стана па све до „двапарватанске“ двоспратне куће. За то време ће

⁴⁰² Чукаловић, Тодор. *Живот је сећање, казивање старих људи из Средачке жупе и Призрена*, Средска-Призрен-Ниш, 1991. стр. 77.

⁴⁰³ Лутовац, Милисав. Исто .стр. 24.

⁴⁰⁴ Цвијић, Јован. Исто. стр. 280.

горанска кућа остати на „јенпарватанском“ решењу типолошке основе сеоског стана. Разлози за то леже у наглашеној индивидуалности горанских породица и одсуству заједничког живота у кућним заједницама које је уско повезано са проблемом безбедности самог становништва у овим двома жупама, јер је муслиманско становништво било много безбедније у односу на православно. Овакво „јенпарватанско“ решење срео сам на јединој сачуваној кући у Броду (Шољинци) и у Драгашу (Драгашевци).

Под утицајем „горанских Турака“ и мајстора са југа, пре свих Мијака почиње да се гради кућа од „бондрука“ са испуном од ћерпића. Орјентални утицај на лицу куће неће бити потпун и он ће се огледати у појави дрвених решеткастих капака такозваних „мушарабија“ које су имале улогу да заштите жену од сувишних погледа са улице. Исламски културни утицај имаће одраза и на појаву бројних турских израза за поједине архитектонске елементе у кући. Као што су: доклат (еркер), одаја (соба), мутвак (кухиња), ајат (трем), басмак (степенице) и други. Ипак је, и поред тога, јако пуно и врло ретких старосрпских назива остало и даље у употреби.

Под утицајем градитеља са југа чији је утицај резултат утицаја и закона ислама, врши се и трансформација унутрашњег намештаја и опреме куће. Енеријер куће насупрот екстеријеру има у себи доста орјенталних елемената који се пре свега огледа у уграђеним елементима покућстава кога чине плакери и амамџици, по један у свакој соби. Под прозорским отворима целом својом дужином налазе се ниска седишта такозвани „миндерлуци“, на којима може да се седи али и да се прате дешавања на улици или у свом сокаку. Код овог типа куће немамо отворено огњиште које се налази на средини куће већ је оно у овом случају зидано уза зид и назива се „оџаклија“ и представља напреднији тип огњишта јер не оставља пуно дима у просторијама.

Сада намештај у овом типу куће постаје много битнији и функционалну шему некада јединствена куће дели из религијских разлога на два дела: женски део или „харемлук“ и мушки део или „мусафирлук“. Нису све куће у Гори у својој концепцији имале поделу на мушки и женски део што би се код муслиманске куће очекивало разлог за одустајање од тога треба тражити у каснијој исламизацији појединих породица, спором прихватању наметнутих образаца културе станова али и самим градитељима који су били из Средачке жупе и који су и даље неговали традиционални однос према функционалним елементима куће наслеђен из претходног периода.

Утицај орјенталне архитектуре најбоље можемо да видимо кроз пример куће Царо и њене обликовне и естетске вредности које су исказане на њеној главној фасади и донекле

се стиче утисак да ова кућа поседује елементе архитектуре које има и градска кућа Призрена или било ког другог орјенталног града. Тај источни утицај посебно се види у детаљима око прозора и угаоним опшивкама перваз лајснама. Њена јужна и западна фасада са тремом, чардакот, еркерним и њиховим тамним пробојим чине ову фасаду моћном и визуелно флуидном у секвенцама и детаљу. Кућа у Гори је више прилагођена градском начину живота из горе наведених разлога а пре свега као резултат⁴⁰⁵ печалбарења. Подигнута на почетку XX века на самом крају Турског царстава наведена кућа Царо, спада у најлепше куће Горе и Шар-планине. Она је једна од ретких која је преостала у Гори и прави је архитектонски бисер, који у себи има елементе орјенталне архитектуре прилагођене локалним условима и битна је за целовито сагледавање материјалне културе и утицаја којег су имали разни фактори на архитектонско стваралаштва у овој шарпланинској жупи.

5.2.1. КУЋА ПУПЕ - Налази се у селу Брод које се налази у Гори, саграђена је 1908. године. Скромних је димензија лоцирана на уличној мрежи са две своје стране и ослоњена на суседни објект са једне стране и има минимално двориште са слободне стране. Специфични локацијски услови определили су и концептуално решење овог сеоског стана који је у својој суштини више градска кућа него сеоска. Разлози за овако решавање, боље рећи прихватање оваквих образаца код инвеститора, у овом случају породице Пупе, леже пре свега у њиховом печалбарењу и животу у кућама областима где су и радили као што су градови северне Грчке Воден, Кукуш, Сер и Солун. Типолошки ова сеоска кућа припада новијем типу сеоског стана у Горској жупи и ослања се на новоприхваћене обрасце и замењује средњовековне обрасце. Наведени тип присутан је од средине XIX века, па траје све до краја турске владавине на овим просторима. Приземље има само две просторије, од којих је једна „кућа“ са огњиштем, друга кућна соба и “ајатница”⁴⁰⁶ у којој се налази мијалник, нужник и степенишни крак који води на спрат. На спратној етажи се развија стан. Она има велики чардак у облику издуженог трапеза неједнаких страница који је у кући центарални простор из кога се улази у две собе. Спратне просторије окренуте су ка улици, и преко еркерског испуста препуштене су преко основе приземља. Кућа Пупе у својој концепцији нема поделу на мушки и женски део што би се код муслиманске куће очекивало. Разлог за одустајање од

⁴⁰⁵ Лутовац, Милисав. Исто. стр. 40.

⁴⁰⁶ Лутовац, Милисав. Исто. стр. 39.

тога треба тражити у касној исламизацији овог подручја, спором прихватању наметнутих образаца културе станова, али и самим градитељима који су били из Средачке жупе и који су и даље неговали традиционални однос према функционалним елементима куће. Орјентални утицај више се огледа у минималистичким примењеним детаљима на прозорима као што су дрвени застори такозване “мушарабије” које штите од сувишних погледа и пружају потребну верску интиму. Енеријер куће насупрот екстеријеру има у себи доста орјенталних елемената који се пре свега огледа у уграђеним елементима покућстава кога чине плакари и амамџици, по један у свакој соби. Под прозорским отворима целом својом дужином налазе се ниска седишта такозвани “миндерлуци”, на којима може да се седи, али и да се прате дешавања на улици или у свом сокаку.

Подрум или „клећ“⁴⁰⁷ (који се налази у равни испод пода) и сва зидна платна на приземљу зидана су од ломљеног камена са блатом као везивом. Остали делови куће зидани су од бондрука и ћерпича. Окречена је споља и изнутра. И по својим конструктивним карактеристикама припада групи објеката који се ослањају, што се тиче конструктивног склопа, на наслеђе из средњовековног периода. Кућа је покривена каменим лименим плехом или „ламарина“⁴⁰⁸ на четири воде. Кров је благог нагиба и урађен са просторним столицама које се ослањају по ширини на зидну конструкцију. На собама се налазе по два прозора који се ослањају на минимални парпет од 60 см. Између прозора и зида, и на угловима објекта налази се профилисана дрвена-“перваз” лајсна која у многоне утиче на лепоту објекта и даје контраст „медитеранско бљештавој“ белини зидног платна. Обликовне и ликовне вредности куће Пупе долазе до изражаја на југозападној фасади где долази до изражаја њена фасадна пластика која је настала из контраста између неутрално третираног приземља и просторно коригованог спрата, на тај начин формирано је живо фасадно платно која се отвара својим визурама ка Шари и њеним врховима.

Кућа је у целости сачувала свој првобитни изглед и остаје да сведочи о времену кад је грађена, печалбарским кретањима њених власника и градитељима који су у њу уградили своју вештину, али и жеље наручиоца на почетку XX века.

5.2.2. КУЋА ЦАРО - Стара кућа у једној од главних улица у Броду некада је била власништво Рушит ефендије у народу позната под називом „Царо“ који је понела по родовском презимену њеног првог власника. По причању садашњих наследника

⁴⁰⁷ Лутовац, Милисав. Исто. стр. 39.

⁴⁰⁸ Локални назив за плех

куће наведени ефендија (господин-учени човек) био је међу последњим Горанима који су били у служби турске власти у Призрену, то је и временски оквир за одређивање времена њене изградње.⁴⁰⁹ Кућа Царо представља традиционални тип који је присутан у разним варијантним решењима на простору Шар-планине. Објекат излази једним својим делом на уличну линију, али са улазом који је из дворишта. Основа која је у приземљу асиметрична на спрату је коригована и доведена у симетрију. Објекат је састављен од приземља и спрата, карактерише га примењена једноставна функционална шема, у којој доминира "ајатница" и „чардак“. Из "ајатнице" се директно улази у "кућу" где се налази огњиште и кухиња. Основа спрата прати основу приземља, осим чардака, садржи две собе које имају по једну мању просторију-„оџаклију“ (бањицу).

У овој кући доминатни утисак на посетиоца остаља њен ентеријер који је исказан кроз изванредно урађен уградни намештај, врата, ограду, таваницу и бањице. Мајсторство мијачких градитеља у ентеријеру ове куће донело је разноликост орјенталних декоративних мотивива и префињеност њене обраде. Конструкцију саме куће радили су локални мајстори из села Локвице које се налази у близини и припада суседној Средачкој жупи.⁴¹⁰ Спољашњи зидови приземља су дебљине од 60 см, и грађени су од ломљеног камена са дрвеним појасним гредама постављеним на сваких 80 см. Унутрашњи преградни и сви спратни зидови су урађени у бондруку ("ћерпић-дрво") и називају се "јаламкат". То су зидови сложене грађе: састављени од дрвених греда које носе и укрупљују зид и "ћерпића", који чини његову испуну. Међуспратана и кровна конструкција урађене су од храстовог дрвета које је донесено из околине Драгаша, пошто је сам Брод давно остао без шуме која је посечена због проширења пашњака. Кров је урађен са дрвеним столицама које се ослањају на зидну конструкцију, благог је нагиба и износи око 22 степена, на врху се налази отвор за бацу. Куће у овом селу су у време њихове изградње већином биле покривене каменим плочама, а касније турском ћерамидом или „ламарином“ (поцинковани плех). Архитектура куће Царо и њене обликовне и естетске вредности исказане су на њеној главној фасади. Стиче се утисак да кућа поседује детаље које има градска кућа Призрена, посебно у детаљима око прозора и угаоним опшивкама перваз лајснама. Њена јужна и западна фасада са тремом, чардакот, еркерним и њиховим тамним пробојим чине ову фасаду моћном и визуелно флуидном у

⁴⁰⁹ Информатор: Исмаил Царо, стар 58. година (2015)

⁴¹⁰ Информатор: Исмаил Царо, стар 58. година (2015)

секвенцама и детаљу.

Подигнута на почетку XX века наведена кућа Рушит ефендије, спада у најлепше куће Горе и Шар-планине. Она је једна од ретких која је преостала у Гори и прави је архитектонски бисер, који до данас чува историјске и уметничке вредности битне за сагледавање материјалне културе и стваралаштва горанског етникума на овим просторима али и његове везе са осталим српским корпусом пре свега са Срећанима и њиховог утицаја на архитектонско стваралаштво у овој жупи.

5.2.3. КУЋА ШОЉО - На крају „Аврамовог“ сокачета у истоименој махали налази се ова кућа која представља интересно архитектонско остварење и спада у најстарије куће које су очуване до данашњих дана у Броду и околини. Припада старој горанској фамилији муслиманске вероисповести, али у програмској шеми и даље нема поделе на мушки и женски део што би се код таквих кућа и очекивало. То је једна и од специфичности куће у Гори, да она и даље одржава тај стари начин присутан вековима у народу који гради али и градитељима који и даље граде по тим давно прихваћеним обрасцима становања. Разлози за то су истоветни као и код куће „Пупе“, касна исламизација, али и споро прихватање нове-орјенталне културе становања на овим просторима. Временско одређење када је кућа саграђена можемо одредити на основу типолошких карактеристика по којима је наведена кућа ближа средњовековним узорима. Кућа је симетричне основе са аксијално наглашеном „ајатницом“ која иде целом ширином објекта и даје јој то препознатљиво отварање које је присутно код свих кућа из периода пре 1856. године. Зашто помињемо овај датум? Па због тога што је до тада је Гора била православана, а од тада полако почиње да на стамбени живот утиче и новоприхваћена вера. То је истовремено и период када све већи број Брођана, који су сада прихватањем нове вере постали релативно слободни одлази трбухом за крухом да печалбари као сластичар или бурекција у бројне градове Отоманске империје и на тај начин долази у теснији однос са источним утицајима. Иако програмски није богата, ова кућа има горе нведене квалитете који је сврставају у изузетно занимљива архитектонска остварења на овом простору и чине га ретким зато што су наведени архитектонски обрасци већ давно нестали и у самој Гори, Призрену и Средској. Мало тога остало је на подручју Скопске Црне Горе, у њеним селима.⁴¹¹

Кућа се налази у великом дворишту са пуно зеленила и текуће воде. Своју архитектонску изражајност кућа Палош експонира у целисти преко јужне фасаде, има приземље и спрат

⁴¹¹ На основу теренских истраживања од 2012-2015. године.

који су окренути ка дворишту и улазној капији.

Објекат, је строго симетричан што се архитектонике тиче док је композициона шема основе асиметрично постављена. „Преткућа“ је у целости отворена у приземљу док је чардак затворен и смештен у првој трећини спратне етаже тако да не ремети спратну симетрију. Празан део „преткуће“ у приземљу захвата половину наведене површине. То је условило да се у једину просторију ове етаже „кућу“ улази директно из њега. Спрат, међутим, делује импозантно. Па, и „ангуларно“ постављено степениште у аксијалним простором има парадни карактер који је и те како потребан када су свечаности у кући. Две спратне собе међусобно комуницирају преко степеништа са доњим деловима куће, а истовремено пружају проточну сигурност са циљем да се обезбеди сигурна евакуација из куће у небезбедним временима.

Зидови, северног, источног и западног фасадног зидног платна урађени су ломљеним каменом са дрвеним хоризонталним асеизмичним гредама. Квалитет камена, његова порозност и величина пресудни су фактори за коју варијанту зида ће се градитељи одлучити. На простору Горе, нема квалитетног камена па се за зидање користи доста речни облутак или лиснати шкриљац. Спратни-фасадни и преградни зидови рађени су у бондруку специфичним начином који се састоји од обострано закованих летвица у које се убацује набијено блато. Разлози за овакво решење су: брзина њихове израде, побољшана термика и немогућност сушења „ћерпића“ у овом селу које се налази на надморској висини од 1695 метра. Све собе на спрату и „кућа“ имају под од набијеног блата испод кога се налазе мале гредице-"цепанице" које се потом ослањају на масивне међуспратне греде од храстовог дрвета.

Неки елемент унутрашњег уређења саслужују пажњу. То су, пре свега складно моделоване дрвене степенице, таванице и уграђени плакари у собама. Симетрична композиција обogaћена системом стубова и профилисаног архитрава заједно са ритмички постављеним прозорима формира лепу и пропорционалну фасаду. Иако мања по сацајима, кућа Паљош у Броду, са својим једноставним мотивима, складном игром маса између трема и спрата, одаје нам утисак успеле архитектонске концепције уткане у вишевековно трајање и стварање народне архитектура Шар-планине.

5.3. ТРАДИЦИОНАЛНА СЕОСКА АРХИТЕКТУРА СИРИНИЋКЕ ЖУПЕ

У опширном турском катастарском попису из 1455. године области Бранковића, поменута су, такође, у данашњем називу већина села у Сиринићкој жупи.

Из пописа сазнајемо да је уместо српске уведена турска административна подела, по којој је Сиринић припадао нахији Морава, и да су села подељена турским феудалним поседницима. У другој половини 16. века приметан је градитељски полет, бар кад је подизање цркава у питању и њихово живописање, што свакако има везе са обновом Пећке патријаршије која је духовном мисијом утицала на очување српског народног бића и државне идеје. Преломни моменат у историјском развоју овог простора као и целе Србије десио се пред крај 17. века. Аустротурски, Велики рат захватио је и простор жупа. Преко њих води најкраћа веза између Призрена и Скопља. Народно градитељство овога простора, формирано је у протекла три столећа на снажном наслеђу српског средњег века. Некадашња брвнара која је била покривена сламом и некада као тип куће била је распрострањен на простору Шар-планине.⁴¹² У оквиру руралних целина Сиринићке жупе приметна је заступљеност камена, дрвета и камених плоча као кровног покривача. У вишим деловима Сиринићке жупе, преовлађује камен као грађевински материјал док су ћерпић и блато приметнији у нижим пределима ове жупе. Некада су старије куће биле грађене у бондруку са испуном од ћерпића док су куће новијег датума с почетка овога века грађене у потпуности каменом. Чифчијски друштвено-економски систем остаће да функционише до краја турске владавине. Он ће бити тај који ће омогућити српској задрузи да се прилагоди и снађе у датим околностима кроз архитектонске обрасце примењених кућа. На простору Сиринићке жупе очувао се и еволутивно се надоградио тип двоспратне куће, великих димензија такозване „двапарватанске“ грађене од чврстог материјала са три стране. На овакав избор решења свакако је утицало снажно занатско струјање из Средачке жупе, јер се она налази у непосредном њеном суседству. Огроман је утицај и печалбара из наведене жупе.

Очувани градитељски фонд на простору ове жупе настао је од средине XIX века, па све до почетка XX века. Дефинисање старости народног градитељства изведено је на основу уписаних година градње као што је случај са бројним кућама у селу Врбештица. Навешћу пример куће Бонтића из 1909. године.⁴¹³

Народно градитељства Сиринићке жупе има јасно исказану униформност која је најприсутнија у варијантама подужних тремова и чардака, који даље могу да буду редуковани и да добијамо њихове подваријанте у виду угаоног чардака и централног трема, односно чардака на спрату. Материзализација је резултат локалних ресурса које

⁴¹² Влаховић, Митар. Исто. стр. 35.

⁴¹³ Евидентирано приликом теренских истраживања које сам обавио у два наврата 2012 и 2014. године

дато подручје поседује, а Сиринићка жупа је та која има свега у довољним количинама. Куће у селима ове жупе имају приземље и спрат окренуте према дворишту. Дворишна фасада је рашчлањена тремом у приземљу и чардаком. Кровови код старих кућа били су изразито препуштени ван стреха и били су покривени ћерамидом.⁴¹⁴ Данас је слама као кровни покривач заборављена а преовлађује фалцован цреп. На новим печалбарским кућама стрехе су редуковане и замењене каменим плочама које су ту због заштите од пожара. У новије време као покривач присутан је лим или „плех“ који су доносили печалбари у прво време из Солуна.⁴¹⁵ Сви обимни зидови приземља и спрата грађени су ломњеним каменом, са ојачањем од „кушака“ или сантрача. У унутрашњи простору приземља централна просторија је „кућа“, док се остали мали делови користе као остава. Куће су најчешће симетричне поделе. Кућа Сиринићке жупе блиска је типу „косовске приземљуше“⁴¹⁶ из које је настала и у хоризонталном и вертикалном плану се додатно развила и еволуирала. Куће у Сиринићкој жупи су градили локални мајстори или понеки мајстор и његова дружина из Средачке жупе

5.3.1. КУЋА КЕЦИЋА - У центру старог дела Штрпца налази се ова кућа која је подигнута 1913. године и власништво је породице Крстић из овог села. Ова кућа поседује типичну шему и архитектонски израз који се јавља у великом броју случајева на терену Сиринићке жупе. Можемо је сврстати у „јенпарватански“ развијени спратни тип. Њега карактерише максимални развој функционалних садржаја али и архитектонског израза који је достигнут на почетку XX века. У овом временском периоду имамо прожимање различитих типолошких варијетета и на простору ове жупе али ће овај остати и опстати као њен препознатљиви „идентификациони“ образац. Гледано из дворишта објект, има приземље и спрат. Пад терена довео је до тога да спратни ниво буде на следећој етажи. Преко косе рампе остварена је веза са горњом етажом где се налази чардак, три собе и амбар. Чардак открива контуру трема улазног дела приземља, који је делимично заклоњен нагнутошћу терена, а једним својим делом продире у дубину спрата, омогућавајући преко уског ходника излаз у немирним временима. У левом делу приземног дела објекта налази се „кућа“, која, осим везе са двориштем (тремот), има везу и са преосталом просторијом ове етаже-„клећом“. На

⁴¹⁴ У Сиринићкој жупи постоји дуга традиција производње покривача од ћерамиде за разлику од Средачке жупе где тога нема.

⁴¹⁵ Податак добијен приликом теренских истраживања.

⁴¹⁶ Бабић, Горан. Трагом прошлости, Београд, 2011. стр. 140.

спрату се појаљује једноставна програмска шема: кућна соба, две собе за спавање и чардак. Чардакот се протеже целом дужином куће, а у собе се улази преко њега. Кућна соба опремљена је узиданим огњиштем око кога се са леве и десне стране налазе нише зване „камарице“, и саставни су део уградног покућстава. Од покретних елемената унутрашње опреме стамбеног простора срећемо дрвене „шкринице“ које служе за чување одеће, а за хлеб имамо исте такве зване „наћви“. Приземље и два спратна зидна платна зидана су од ломљеног камена с блатом. Остали делови куће зидани су у комбинацији дрвеног бондрука и са испуном од ћерпича. Међуспратни конструктивни склоп очуван је у изворном облику, и представља интересантан пример статичког решења прилагођеног локалним условима. Њега формирају правоугаони рамовски носачи, висине 250 цм, који су спојени подужним гредама на растојању од 300 цм и на тај начин образују флексибилни просторни систем који пружа мноштво могућности. Обрада конструктивних елемената као што су: греде, стубови, јастеци и таваница која је урађена од „шашваца“ стандардне је израде која је присутна у сваком сегменту ове куће. Кров је благог нагиба од око 25 степени, наглашен кровном „бацом“ и испуштеном стрехом у ширини од око 80 см. На главној фасади присутна је симетрија архитектонске композиције на којој доминира аксијално издужени чардак. У основи народни неимар настојао да са наглашеним чардаком сазда један ударни мотив који постаје репер архитектонског израза главне фасаде куће Крстића и даје јој препознатљив идентитет. У њега је уткана вештина неимара из Сиринићких села која је преношена с колена на колена вековима и показана и на овој кући у центру Штрпца. Компаративном анализом облици сличне архитектуре могу да се нађу на обронцима Скопске Црне Горе.

5.3.2. КУЋА БОНТИНИ - У селу Врбештица које се налази 5 километара источно од Штрпца у њеној горњој махали налази се стара кућа породице Бонтића(Бонтини) подигнута на почетку XX века. Дугачка је 18, а широка 6 метара. Кућа је чевороделна и састоји се у приземљу од „куће“и „клећа“ и две спратне собе. Типолошки припада „јенпарватанским“ кућама које су у почетним стадијумима свога развоја, дводелне и имају спрат, али и даље немају преткућу и чардак по дубини објекта. Наведена кућа је редак примерак народног неимарства који је произашао из меморије старих средњовековних образаца њених градитеља који су у непосредној близини, на око 15 километра, пре више векова, градили и одржавали велелепне конаке у манастирском комплексу Св. Арханђела. Те вештине грађења истим техникама и

„мустрада“ преношене су генерацијама и након више векова и пред крај XIX века уткане и у ову стару кућу у селу Врбештица. Тако, можемо констатовати да се ова кућа ослања на наведени утицај, а не на град Призрен који је донекле поклекао под архитектуру орјента. Овакви архитектонски обрасци на подручју су доста ретки и ова кућа је једини преостали материјални доказ да су они некад били и те како присутни и коришћени на овим просторима. Компаративна паралела са сличним кућама одвешће нас до села у Скопској Црној Гори где и данас има трагова архитектуре са наведеним облицима. То је и доказ кретања архитектуре, уметности па и народа између те две древне наше области.

Објекат је идужене правоугаоне основе, чије су странице у пропорцијском односу 3 : 1. Наведени пропорцијски однос резултираће симетричним третирањем главне фасаде, што ће доћи до изражаја на избаченом чардаку, испуњеном правилном ритмичком његових стубова и дрвених јастека. Архаична притесана дрвена ограда без детаља, која се протеже целом страном pročелја, даје пуноћу обликовним вредностима овог малог сеоског стана, али даје му виртуозни баланс између статичког приземља и лепршавог спрата. Кућа има мало двориште, у којем се по ивици парцеле налазе: кочина, дрваљник, амбар и нужник. Економске зградице су озидане каменом и покривена ћерамидом, а ретко сламом. Остале економске зграде као што су плевња и кошара, налазе се ван села и обично су груписане због заштите насеља од пожара. Приземни зидови изведени су у масивном систему грађења са зидом зиданим у камену док за спратне зидове примењује се лака бондручна конструкција која својом флексибилношћу омогућава појаву овако виртуозне архитектуре. Међуспратна конструкција је, такође, дрвена и обично се користи „дубова“ грађа, јер је трајнија и није подложна црвоточини као на пример букова или борова. Над њом се даље надовезује кровна конструкција која је изведена системом столице са дрвеним роговима изнад који се ређају дрвене гредице „цепанице“ и слој блата. Покривач на овој кући није од камених плоча већ од ћерамиде, зато што у близини нема тако квалитетног камена за који би се морало ићи чак 15 километара по јако неприступачном планинском терену. Иако је, скоро потпуно отворен трем у приземљу он прихвата одређене функције које су намењене „преткући“ које овде нема и остварује везу са просторијама у приземљу где се налази кућа и огњиште, а преко бочно постављеног степеништа и са чардаком и спратаом. Чардак у овој ситуацији прихвата део утилитарних функција али има и протоколарни карактер и служи за пријем гостију. Кућа породице Бонтини преноси нам матрицу могућих типова кућа које се својим

функционалним и архитектонски решењима ослањају на наше средњовековно наслеђе. Оно нам у својим решењима нуди то отварање и везу стамбеног простора са широким визурама од Светих Арханђела па све до врхова „Скардуса“ и пружа обичном човеку уживање у динамици простора и духовну везу са коренима.

5.3.3. ПЕТРОВА КУЋА - На крају доње маале (махале) у селу Врбештица у једном њеном сокачету налази се кућа породице Поповић, која представља интересно архитектонско остварење и спада у старије куће које су очуване до данашњих дана у Штрпцу. Припада старој породици из које потиче велики број свештеника који су служили у овом селу у периоду турске окупације. Када је кућа саграђена можемо одредити и то је сами крај XIX века. На основу типолошких карактеристика, наведена кућа ближа је средњовековним идејним матрицама, али је развијеније просторне форме која је у њеном случају „двапарватанска“ и дефинисана је са четири собе на спрату. То је развијенији облик у односу на „јенпарватански“ у организационом и обликовном смислу. Кућа је симетричне основе са наглашеном „преткућом“ која је у једној половини објекта. Иако програмски није богата, ова кућа спада у изузетно занимљива архитектонска остварења на овом простору. Кућа се налази у великом дворишту, са пуно зеленила и текуће воде. Своју архитектонску изражајност Петрова кућа експонира у целости преко јужне фасаде која поседује архитектонски графизам, исказан наглашеном аксијалом чардакног испуста без наглашеног фронтоне. Овако избалансирана архитектура приземља и спрата, у свим својим секвенцама, окреће се према дворишту и улазној капији и даље остварује интензивни визуелни контакт са врховима Шар-планине. Објекат, је строго симетричан, што се архитектонике и композиционе шема основе тиче. „Преткућа“ је у целости отворена ка приземљу и просторијама које га организују док је чардак смештен у оси спратне етаже и не ремети задату симетрију. Спрат, међутим, делује ненаметљиво и смирујуће. Па, и „ангуларно“ постављено степениште има парадни карактер који је и те како потребан када су свечаности у кући. Четири спратне собе међусобно комуницирају преко степеништа, ходника са доњим деловима куће а истовремено преко „аралака“⁴¹⁷ пружају проточну сигурност са циљем да се обезбеди сигурна евакуација из куће у небезбедним временима. Зидови, северног и источног и западног фасадног зидног платна урађени су тесаним каменом без дрвених хоризонталних асейзмичких греда. Квалитет камена, његова порозност и величина пресудни су фактори за коју варијанту зида ће се градитељи

⁴¹⁷ Аралак, долази од речи Ар-вани ваздух, други део куће и лак да се лако дође до њега, нека врста комуникациске пречице јако је присутна у стамбеној архитектури у селима Средачке жупе

одлучити. На простору Штрпца, има изузетно квалитетног камена, па се он користи за зидање свих конструктивних делова објекта. Спратни-фасадни и преградни зидови рађени су у бондруку са испуном од напеченог ћерпића који је добар термоизолатор а сама бондручна конструкција понаша се асеизмички и стабилна је приликом потреса. Све собе на спрату и „кућа“ имају под од набијеног блата испод кога се налазе мале гредице-"цепанице" које се потом ослањају на масивне међуспратне греде од храстовог дрвета. Неки елемент унутрашњег уређења саслужују пажњу. То су, пре свега складно моделоване дрвене степенице, таванице и уграђени плакари у собама. Симетична композиција обogaћена системом стубова и профилисаног архитрава заједно са ритмички постављеним прозорима формира лепу и пропорционалну фасадну. Иако мања по садржајима, кућа породице Поповић, са својим једноставним мотивима, складном игром маса између трема и спрата, одаје нам утисак успеле архитектонске концепције уткане у вишевековно трајање и стварање народне архитектура Шар-планине.

5.4. ТИПОЛОШКИ РАЗВОЈ

Становништво у селима Средачке жупе под изразом "кућа" подразумева одвојену стамбену и привредну јединицу без обзира у каквим условима укућани живе. Ако се води посебно домаћинство и станује у најпримитивнијој згради, то се назива кућа. Осим тога, кућа је просторија у којој гори огањ или ватра и у коју се улази или непосредно споља из трема или "преткуће".⁴¹⁸ И на крају кућа је читаво имање једног домаћинства. Данас је тешко установити каква су била најстарија људска станишта у овој области. О томе немамо ни писаних ни материјалних података. Међутим, неке примитивне грађевине, попут бачила или колиба које се подижу на брзу руку, а у којима се понекад станује из нужде (после неке елементарне непогоде, пожара или деобе породице), упућују на тај примитивни облик људског стана. Тај стан је у народу познат под именом колиба. Колибе су данас, сем ретких изузетака, помоћне привредне зграде у којима се чува стока, а у њима се станује само из нужде. Колиба је једноделна зграда четвороугаоног облика и четворосливног крова, покривена је раженом сламом, почиње од сухозидине високе до метар и по, колика је и висина улаза. Врата су обично једна, прозора нема, огњиште се у њој налази на средини и отворено је према кровној

⁴¹⁸ Рибар Милорад, *Сеоско становање централне Србије*, Архитектонски факултет у Београду 1995. стр. 44.

конструкцији.⁴¹⁹ Предање старијих мештана зна да је у неким селима и у новије време било колиба за становање; на пример после паљења куће што се дешавало често за време ратова. Иза паљења становници би у први мах подизали колибе, док временом не подигну боље куће.

5.5. КУЋА СТАРИЈЕГ ВРЕМЕНА

До краја XIX века у селима Средачке жупе кућа је изгледала овако, она се подиже по селима у оквиру већ постојећих родовских "кабиљских" маала, куће у маалама су јако збијене, са омањим окућницама и двориштима и појединим помоћним зградама. Улазећи кроз двокрилну дрвену капију улазимо у двор (двориште), у чијем се углу по ивици парцеле налазе: соба за разбој, кочина, дрваљник, кокошарник и нужник. Ова економска зграда је озидаана каменом и покривена плочама од шкриљца, а јако ретко сламом. Остале економске зграде су: плевња, кошаре, амбар, казанача и бачило (мандра).⁴²⁰ Оне се налазе на њивама изван дворишта. Врло брзо се кућа у селима Средачке жупе почела развијати у вертикалном правцу. Сама кућа има у приземљу дубоку "преткућу" (трем), који се такође јавља и на спрату али се сада зове "чардак".⁴²¹ Из "преткуће" се директно улази у "кућу" (просторију где се налази огњиште), а стране до "преткуће" са леве и десне стране јесу одељења за оставу покућства и хране. Једна просторија се назива "благодник" и служи за чување сира, млека, ракије и остале хране. Друга просторија служи за остављање разних справа и алата које се користе у домаћинству и назива се "клећарће". Споља уз степенице, а некада из "куће" где се налази огњиште улазило се "слубицама" (степеницама) на горњи спрат - "бој" и то прво на чардак па кроз "преткућу" која је отворена према чардаку. Лево и десно од ње се налазе собе. У првој соби је један, а у другој два прозора, они су застакљени и двокрилни. На спрату се налази још једна велика соба која служи за примање гостију и зове се "кућна соба". У њој се налази "иконлук". У свим собама под је од набијене земље испод које су "платице" - цепљене дрвене гредице, а таван је од рендисаних дасака које су постављене изнад греда. Оне се називају "шиндра". У једном углу "куће" налази се за око невидљива и вешто визуелно сакривена "скривница"-која је у тешким

⁴¹⁹ Кривокапић Душан, *Шар планина*, Туристички приказ предела и народа, Београд 1969. стр. 212. У делу где описује привремене сточарске објекте, он је дао опис једне бачије, која је по мени претеча кућа Средачке жупе.

⁴²⁰ Мандра, - Летњи сточарски станови у планини исто што и катун. Локални назив за бачије, присутан на подручју Шар планине, Западне Македоније и Бугарске. *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Књ. 12, Београд 1984. стр

⁴²¹ Упореди са: Влаховић Митром и његовим описом, али исто тако и са Трифуновски Јованом и његовим описом куће у Скопском Дервену. Сличност је у томе што су куће у Скопском Дервену зидали мајстори из села Средачке жупе а самим тим и преносили тип куће. Видети у горе наведеном делу на стр. 61.

временима турског ропства и арнаутске анархије служила за скривање људи и најосновнијих ствари. У њу би се улазило или из приземља или са спрата. Спољашни зидови приземља су дебљине од 60-80 цм, и изграђени су од камена. Унутрашњи преградни и поједини спратни зидови су изграђени у бондруку ("ћерпић-дрво") и називају се "јаламкат". То су зидови сложене грађе: састављени од дрвених греда које носе и укрућују зид и "ћерпића" (цигли направљених од блата и сламе), који даје зиду његову испуну. Куће су у то време већином биле покривене сламом, а касније каменим плочама од шкриљаца. Најстарија и до данас очувана кућа налази се у селу Средска, односно у њеном засеоку Пејчики. Прављена је, по казивању њених власника, одмах након завршетка другог аустријско-турског рата из 1736. године, кад су се због последица рата доселили преци данашњих власника куће из Западне Македоније.⁴²² Моја је претпоставка да је кућа изграђена пре 1800. године. Овакву кућу у то време могла је да подигне само изузетно богата задружна породица која је имала велики број радно способних чланова и стадо оваца које је могло бројати између 3.000 и 5.000. Пред кућом је мало двориште које се назива "двор" и које повезује стамбени и животни простор у јединствену целину. Оно је ограђено високим каменим сувозидом на чијем се улазу налази дрвена капија.

Кроз просторију која се налази на спрату, а у којој је излаз из скривнице и излаз из куће у "аралак"⁴²³, улази се на таван, који се користи за сушење и остављање: одеће и обуће, алата и понеких пољопривредних производа. Изнад тавана су рогови, а преко њих су постављене "платице", блато и камене плоче од шкриљаца.

5.6. КУЋА НОВИЈЕГ ВРЕМЕНА

На почетку XX века сеоска кућа се брзо мења, посебно код српског становништва Средачке жупе, јер у том времену велики број Срећана се налази на печалби у Северној и Јужној Америци. Они шаљу новац својима, те ови почињу да граде нове, проширују постојеће куће и купују имања. У то време међу људима Средске настала је трка, такмичење ко ће лепшу кућу направити, без обзира колико ће она бити функционална.⁴²⁴ На ово су, како смо видели, утицали историјски догађаји и друге промене. Брзо су се прошириле такозване куће "чардаклије", па су уместо приземља и

⁴²² Кућа је власништво породице Гацић, која се досељава на подручје Средачке жупе у том наведеном периоду. А долази из области Деборца која се налази између Струге и Дебра.

⁴²³ "аралак"- назив за спољни простор између суседних кућа, нека врста капицика (коришћен за бег у случају опасности

⁴²⁴ Танасковић Војислав, *Средска*, Библиотека"Хронике села", књ. 90. Београд 2000. стр. 83.

спрата добиле и по који спрат више. Сада је свака кућа озидана од подрума до крова квалитетно озиданим каменом, нема више "јаламкат" зидова. Кровни покривач од камених плоча замењује се лименим "плек" покривачем, који доносе печалбари чак из Америке.⁴²⁵ У то време у Средској граде се најлепше сеоске куће тога времена на простору Балкана. Ова нова здања се и даље ослањају на традицију, својеврсну просторну организацију. То се посебно уочава када се посматра сама кућа за становање и њена традиционална материјализација, која је зависна од поднебља и услова које пружају непосредна околина сеоских насеља у градитељским материјалима (дрво, земља, камен). Просторни облици и сама унутрашња организација новијих стамбених зграда не одликује се великим и различитим типовима и решењима. Присутна је једна веома рационална шема распореда просторија намењених животу сеоске породице и то веома скромна, али и врло функционална. Може се тврдити да је у стварању ове градитељске традиције веома присутна смишљена и упорно спроведена "типизација", како просторне организације, тако и начина конструисања и грађења, па и ликовно-естетска, која је из просторне и конструктивне организације логично и проистекла. Ова нова спратна кућа сеоских насеља Средачке жупе, присутна је у свим селима. Она је настала постављањем још једне истоветне етаже над приземљем или у појединим случајевима и над спратом. Овде треба да истакнемо још један елемент који је битан у њиховом стварању, а то је да су најстарије куће, зидане у Средачкој жупи, градили мајстори из те жупе.⁴²⁶ Нови и нужни елемент овакве просторне организације је вертикална комуникација у виду стрмог дрвеног степеништа, једнокраког или двокраког. Степениште је постављено у оквиру подужне "преткуће", а у нивоу пода горњег спрата "чардака". Затвара се током ноћи дрвеним капком ради сигурности. У оваквој спратној кући богатијој по броју одељења од куће старијег времена, "кућа" (просторија са огњиштем) најчешће остаје у приземној етажи, док су остале етаже (једна или две) намењене спавању. Једна од мањих просторија у приземљу поред "куће" исто као у старој кући задржава и назив и функцију, остаје остава "благотник" или "бабино клећ". То је обично млекар⁴²⁷, док је друга намењена спавању најстаријих укућана или је пак нека врста радне собе или магаче. Све нове сеоске куће, нарочито чардаклије, зову се и "куће на три боја". А сви некадашњи тремови који су били по

⁴²⁵ Влаховић Митар, *Средачка жупа*, наведено дело, стр. 35.

⁴²⁶ Вукановић Татомир, *Срби на Косову и Метохији*, књ. II, Врање 1986. стр. 13.

⁴²⁷ Вукановић Татомир, *Наведено дело*, стр. 16. У тој просторији чува се и доброта; послатице, шећер, мед и со.

дужини куће су порушени.⁴²⁸ Чардак се одликује поред истоветно обрађених стубова и "јастека" и својеврсно обрађеном оградом, које у "преткући" нема. Та ограда чардака је, посебно код старијих грађевина, изведена пуним, ручно тесаним, буковим или дубовим талпама нанизаним једна поред друге у смишљено предвиђеним дрвеним вођицама или дрвеним жљебовима на дрвеним стубовима чардака. На овај начин, демонтирањем дела ограде између два стуба, могуће је неки гломазни терет дићи на ниво спрата не користећи стрмо и уско степениште. Новији типови ограде на чардаку се изводе карактеристичном профилацијом танких дашчица, чиме се постиже својеврстан естетски и ликовни квалитет ових стамбених кућа. За кућну грађу најбоље је брати букова дрва у јесен, кад лишће опада, док не "оживи дрво", док не пусти лист. Тако се то ради због "црвоточине", да не нагриза уграђено дрво у изградњи куће.⁴²⁹

5.7. МАТЕРИЈАЛИ И КОНСТРУКЦИЈА

Обимни зид (са три или четири стране) изграђен је каменом. На тај начин се образује правоугаона основа куће, она је у облику плитког ћириличног слова "п", који је на четвртој подужној стани на уласку и отворен и затворен већ раније напоменутим "чардаком" и "преткућом". Ваља истаћи да је тај обимни зид са доста малим прозорима, а у својој унутрашњости у себи има доста ниша, "долапа", који служе за остављање ствари. Исто тако треба указати на мајсторство којим је сложен камен у тим зидовима. Камен се иначе прво грубо обрађивао у мајданима, у непосредној близини села, а повезан је чешће везивом од блата него малтером. Његова стабилност проистиче из приличне дебљине зидова (60-80 цм). Не може се порећи лепота ових камених зидова. Сам материјал својом посебно жућкасто-мрком бојом, а пре свега својим зналачким и мајсторски изведеним слогом доприноси чудесној лепоти скромних архитектонских здања. Унутрашњи преградни зидови, између појединих одељења, изведени су од дрвоног "јаламката".⁴³⁰ Карактеристика овог система су: дрвени вертикални стубови

⁴²⁸ Вукановић Татомир, Наведено дело, стр. 16. Некадашњи тремови су порушени, и уместо њих појавили су се чардаци. Разлози за то су недостатак квалитетне дрвене грађе (јер су борове шуме уништене на планини Ошљак), а букова грађа није била довољно квалитетна. Још један разлог су масивна зидна платна, која не остављају велики простор за тремове.

⁴²⁹ Вукановић Татомир, наведено дело, стр. 19. Посебно је важан квалитет дрвета када се оно уграђује на оним деловима куће који су изложени јаким атмосферским утицајима, као што је то случај са чардаком.

⁴³⁰ "ЈАЛАМКАТ"- Локални назив за бондручни систем градње зидова. У слободном преводу означава зид или конструкцију која је лака и брзо направљена.

међусобно повезани хоризонталним гредама и укрућени косницима, пајантама и другим везивним елементима, а испуњени непеченом опеком, плетаром од прућа или накованим летвицама са лепком од блата или плевце. Унутрашњи зидови одељења (било камени или бондручни) су малтерисани најчешће малтером од земље и кречени у бело.⁴³¹ Таванице постоје над свим просторијама и често изведене од профилисаних дашчица, "шиндри", ширине до 20 цм., које се нижу једна уз другу и постављају се у посебан жљеб таванских греда. Будући да је код свих зграда у просторији "куће" огњиште делимично уграђено у дебљину обимног каменог зида и да је наткриљено наглашеном и истуреном димохватницом и да се и дим са огњишта одводи зиданим димњаком, над "кућом" је увек постављена дрвена таваница као и у свим осталим просторијама.⁴³² Кровови су четвороводни са испуштеним стрехама (до 50 цм) и ефикасно штите зидове од влажења. Олуци се не употребљавају. Сама кровна конструкција представља једну рационалну дрвену конструкцију састављену од тавањача, косника, и греда. Она се углавном гради од буковог, храстовог или боровог дрвета, односно оног дрвета које се налази у непосредној околини села.⁴³³ Кровне површине се покривају на неколико начина, зависно од материјала који се могу наћи у непосредној близини села. То су најчешће танке камене плоче, плитка (руком прављена) ћерамида или ражена слама. Овај последњи материјал захтева велике нагибе кровних равни, што је у овом планинском поднебљу веома добар и логичан покривач. Данас је овај покривач на старим стајским грађевинама и то на већим висинама. Код новијих кућа у селима Средачке жупе од почетка XX века, почиње да се користи сасвим нови материјал а то је лимени плех. Он је по мом мишљењу дошао из два разлога: први је помодни печалбарски дух и жеља за усвајањем нечег новог, а још непознатог у њиховом родном крају, други је лакоћа самог лима као покривача, у односу на претходни камени. Трећи разлог за његово постављање је да би се спречила паљевина.⁴³⁴

⁴³¹ Чемерикић Михајло, *Призрен и околина од 1019-1941*, Београд 2003. стр. 229.

⁴³² Док су отворена огњишта још била у функцији од дима на таваници би се формирао слој црне боје - чађи који је штитио дрвену конструкцију од дејства "црвоточине" на порозну структуру не тако трајног и квалитетног буковог дрвета.

⁴³³ У прву групу спада дрвена грађа од тврдых лишћара и то: храста, бреста, јавора и јасена. У другу групу спадају следеће врсте лишћара: буква, багрем, дивља трешња и дуд. Овде су набројене само оне врсте дрвета којих има у жупи.

⁴³⁴ Кривокапић Душан, *Шар планина, туристичко-географски приказ предела и народа*, Београд 1969. стр. 192.

5.8. ЕЛЕМЕНТИ ФУНКЦИОНАЛНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ

Основни елемент који дефинише просторно, функционално и естетското обликовање је преткућа на приземној етажи и чардак на спрату. Преткућа, (Ајат или трем) је отворен простор у приземљу и представља главни изражајни елемент при обликовању фасадне партије приземља и спрата. Некада у прошлости преткућа је била у целости отворена и захватала је половину површине основе куће, док је друга половина била затворена и у њој се налазила „кућа“. Временом су ајати смањивани и преграђивани, тако да су до почетка XX века скоро нестали.⁴³⁵ Куће које имају велику површину под преткућом су старије и резултат су економских могућности самог сељака, који је у сваком тренутку рационално приступао изградњи и проширењу куће. У прво време у овом отвореном, а од кише заклоњеном простору, обављали би се различите радне активности тако да посао никад није чекао временске прилике и неприлике а осим тога у њему су се налазили бочно кошеви за кукуруз и жито. Касније са нарастањем породице, поједини одељени чланови добијали би могућност да добију по једну нову собу једноставним дељењем и трансформацијом овог некада депонованог простора.

Шар-планинске куће поседују и специфична решења када је кућа лоцирана на уличну линију, тада је простор преткуће сада пролазни трем и ти случајеви су резултат уплива и утицаја који је збијена сеоска структура имала на решавање „преткуће“ и ту до изражаја долази мајсторска вештина неимарско умећа зидара из Средачке жупе. Сва села ове жупе карактерише јако, јако збијена рурална структура самог насеља па и објеката унутар њега. Не може да се прихвати мишљење да су нека решења резултат утицаја градске средине на сеоску из тог разлога зато што је сама структура унутар овог села толико збијена да и збијенија него у Призрену. Према томе свако решење је резултат стваралачког решавања проблема и креативности самог сеоског градитеља, а не копирање и примењивање већ савладаних решења из градске средине на сеоску. На спратној етажи доминира отворен трем или чардак. То је обједињујући отворени простор који повезује све просторије и истовремено отвара сам стамбени простор куће према широким видицима као и према непосредном окружењу, према селу или улици. Чардак регулише елементе као што су: осунчаност, и проветравање. Као резултат укључивања свих ових фактора добија се разноликост могућих форми решења за чардак

⁴³⁵ Вукановић, Татомир. *Срби на Косову*, књ. I, II, III, изд. "Нова Југославија", Врање, 1986.

од једноставних-подужних који се налазе са предње стране улазне фасаде као што је случај са кућом Јанковић, Бонтини и другим, чије се решење ослања на узор из средњевековне архитектуре па све до много сложенијих које сусрећемо у Душковој, Мандушића, Љамића или на Билибајкића кући, које је ближе неким формама које су резултат утицаја печалбарских кретања. Основни повезујући елемент чардака и петкуће су дрвене степенице. Оне су по свом решењу једнокраке или двокраке и често су спољашне, али ипак постављене унутар чардака. Постоје примери да се у том делу, код појединих кућа, налази скривница која је повезана са чардаком а сакривена је у визуелно неприметној дебљини зида. На чардаку као остали функционални елементи могу да се нађу и амбари за кукуруз. Они су најчешће бочно постављени тако да не ремете визуелну изражајност саме фасаде на којој су чардак и преткућа њени доминантни и најизражајнији функционални елементи. Сеоска кућа у Шар планинским селима своју функционалну везу са двориштем остварује преко „преткуће“ и чардака. Ова веза остварује се визуелно и физички тако да се ови архитектонски елементи активно и динамично укључени у свеопштем повезивању околине са објектом и доприносе ликовности самог објекта.

У једном делу централне просторије "куће", насупрот вратима, налази се огњиште, озидано са две стране избаченим каменим зидом. Над огњиштем је "оцак" у виду широко зарубљене пирамиде, зидане од камена и блата. Некада стара огњишта налазила су се на средини „куће“ касније су померена на средину зидног платна на коме нема прозорских отвора. Такво једно огњиште с почетка XIX века налазило се у старој Симовој и Луковој кући у Плаћану. Уз зидове, у просторији се налазе комади намештаја у којим се чува брашно "наћфи" и понека велика каца за прикупљање шљива. У једном делу "куће" на мало уздигнутој полици се налазе поређане канте за воду, изнад њих је чивилук са разним убрусима за руке. До њих се налази обешена кофа са водом и славином. Под испод ње је урађен од камених плоча и излазне цеви којом се одводи вода. Овај простор се назива "мијалник" или умиваоник. Поред огњишта су мале и ниске треножне столице, док се сто за ручавање налази окачен на зиду и назива се "совра". Он се поставља на под само кад се обедује. Под код старије „куће“ је од набијена земље, она нема таванске греде, тако да је кровна конструкција видљива и кроз бацу излази дим.

На горњем "боју" - спрату у свим собама се налази по један кревет за спавање који се

назива "троњ".⁴³⁶ За покривање на кревету служи "поњава" од конопље или вуне, и у свакој соби постоји по неки ковчег, трножац, столица ("коклица") и по који комад намештаја. Мало специфичније је опремљена "кућна соба", која служи за пријем гостију приликом прослављања различитих светковина. Унутар ње се налазе дрвене клупе на којима седе гости на једној ниши у зиду, налази се иконлук са иконом светитеља заштитника породице и куће.⁴³⁷ Кроз просторију која се налази на спрату, а у којој је излаз из скривнице и излаз из куће у "аралак", улази се на таван, који се користи за сушење и остављање: одеће и обуће, алата и неких пољопривредних производа. Изнад тавана су рогови, а преко њих су постављене "платице", блато и камене плоче од шкриљаца.

5.9. ОБЛИКОВНО КОМПОЗИЦИЈСКА СВОЈСТВА

У архитектонском обликовању сеоских кућа у селима Средачке, Сиринићке и Горанске жупе изражена је креативност народног мајстора. Клима, теренски услови, грађевински материјал, који имају битну улогу код просторних и конструктивних решења, логично је да су нашли свој одраз и на обликовању сеоских кућа Шарских жупа. Искрени однос мајстора у архитектонској композицији на фасадама резултира једном ненаметљивом, човеку блиском архитектуром. Тако да код кућа у жупи у општој композицији резултат комбинације неколико основних геометријских форми: квадрата, правоугаоника и троугла у делу фронтоне улазне партије pročеља. Основно, архитектонско организовање фасаде и њених волумена последица су усвојене концепције куће и у случају плањанских кућа оно је отворено, јер на свим кућама доминира отворени чардак и трем (преткућа). Третманом пуно-празно, тамнији делови трема и чардака представљају контраст у односу на пуне зидне површине, још упечатљивије делују малтерисани и у бело окречени зидови на спрату и чине посебан контраст на зидовима зиданим са жућкасто-сивкастим тесаним каменом, израженим у његовој структури и колориту. Плоче и лим као покривач, са својом шкриљасто-сивом бојом и патином, представљају живописни завршетак на кућама. Обрада дрвених елемената је рустична (стрехе, стубови, греде) а од дасака су изведене ограде, врате, опшивке, које са својом тамном патином и у геометријском облику чине контрастни

⁴³⁶ Влаховић Митар, *Средачка жупа*, наведено дело, стр.36.

⁴³⁷ Упореди са: Кривокапић Душаном, *Шар планина*, наведено дело на стр. 192. Дат је опис куће у Горње Речком селу Бродцу. У овим кућама постоји просторија "икона", за смештај иконе, док у кућама жупе она се смешта у зиду.

ефекат у односу на зидно платно које је квадратно код мањих објеката а правоугаоно код већих. На Шари због своје планинске климе, кућа новијег датума је затворена, сведена углавном на аксијални камени кубус покривен са четвороводним кровом, покривеним каменим плочама или лимом. Куће су углавном грађене од камена и бондрука на спратном делу. Просторна пластика је развијена са чардаковим избацивањем из камене равни зида, он је опшивен са профилисаним даскама (пердама) који са својом природном бојом дрвета формирају контрастни ефекат са жућкастосивим каменим зидом. Испуштена стреха и покривач од шкриљаца формирају логичан завршетак куће који може да буде пресечен тимпанонским завршетком дела изнад чардака и трема. Отвори - врате и прозори, учествују у рашчлањивању фасаде. Прозори су различити по величинама, појављују се појединачно или груписани по два или три прозора. У приземљу прозори су мали и постављени у зависности од саме диспозиције просторије без строге синхронизације по вертикали. Код симетрично решених кућа главни акценат симетрије представља централно постављен чардак или трем, али и квалитетно обрађени углови (ћошкови) - "ћушиња" од тесаног камена. Обично се овако обрађени углови јављају код кућа грађених на почетку XX века. Они по својој величини, боји, обради и контрасту представљају једну специфичност архитектуре кућа посебно у селима Средачке жупе одакле су и долазили најбољи неимари .

Кућа у Плаћану је, исто као и у осталим селима Средачке жупе, више прилагођена градском начину живота, што је и разумљиво, јер Сречани били ти који су вековима градили градске куће и на тај начин достигли већи степен стамбеног живота, што се изразило и на њиховим кућама подигнутим у њиховом крају.

6.0. ПЕЧАЛБАРСТВО

6.1. ГУРБЕТЛУК И ПЕЧАЛБАРСТВО У СЕЛИМА СРЕДАЧКЕ ЖУПЕ

Печалбарство, је специфичан облик кретања радне снаге у оквиру региона, државе или ван ње. Ово је карактеристично за пасивне крајеве, који не дају довољно средстава за задовољавање животних потреба становништва. То су, у првом реду, планински пасивни крајеви у нашој земљи и на читавом подручју југоисточне Европе (Албанија, Бугарска, Грчка, Македонија и Турска) где је мало обрадиве земље, а природни прираштај становништва изразито висок. Поред економских, на његову појаву утицали су: и верски, политички и етнички фактори на простору југоисточне Европе.

6. 2. ПЕЧАЛБАРСТВО У СРЕДАЧКОЈ ЖУПИ

Печалбарство у Средачкој жупи се појавило још у средњом веку, да би трајало вековима, а своју кулминацију достигло крајем XIX и почетком XX века. Оно је било знатно израженије после балканских ратова и после Првог светског рата. У периоду након завршетка Првог светског рата оно је имало тенденцију стагнације, да би средином двадесетог века у периоду такозване "социјалистичке изградње" достигло своју кулминацију, али у другом облику, у виду кретања сезонске и сталне радне снаге у оквиру наше земље или у иностранство.

Основни фактори који су утицали на распадање патријархалних сеоских задруга и појаву печалбарства у Средачкој жупи били су економске и демографске природе,

односно пораст броја становника и недостатак обрадиве земље за њихову исхрану.

Изградња манастира, тврђава, градова и других црквених и јавних објеката, условила је појаву и кретање сеоске радне снаге према тим објектима. Иако је то била обична, ратарско-сточарска радна снага, делимично и занатлијска, она се брзо уклопила у процес рада. Радећи дуже времена по градовима, они су се одвикли од пољопривредних и сточарских делатности.

У периоду турске окупације сељаци на подручју Средачке жупе се ослобађају црквених обавеза, али сада добијају друге господаре и други облик експлоатације. Турски феудалци намећу десетак и истовремено од сељака и сточара одузимају бољу земљу и пашњаке и намећу се као нови господари (спахије, аге, бегови, и сахибије). На подручју Средачке жупе постојала су два читлука и то: у Средској и Плањану.

Одузимањем земље и пашњака од стране Турака и повећањем броја становника, у XIX веку се појављује оскудица у прехранбеним производима, сиромаштво и бедан живот већине становника ове жупе. Поред тога, и родност земљишта је била слаба, услед слабог ђубрења и опадања сточарске производње и смањења броја стоке. Тај се период карактерисао и такозваним безвлашћем и пљачкашким насртајима на сеоска бачила, па је становништво Средачких села било принуђено да се оријентише на нове делатности, а пре свега на печалбарење и гурбетлук.

У другој половини XIX века у Средачкој жупи се у масама појављује печалбарски покрет, који јењава тек после завршетка Другог светског рата. Разлог за то лежи пре свега у недостатку хране, због слабе родности земљишта или због мале његове површине. Како земља није могла да подмири ни најпрече потребе, исхрану становништва, а сточарство је опало због небезбедности и честих пљачки од стране Арбанаса, то се народ Средачке жупе одао масовном "гурбетлуку"- печалбарењу. Сваког пролећа из Средачке жупе одлазиле би печалбари по читавом простору Балканског полуострва, радећи своје занате или друге пољопривредне послове. "стални"- печалбари би одлазили у свет радећи годинама у Румунији, Бугарској, Грчкој, Америци, Аргентини, Уругвају, Чилеу, као разнородне занатлије, пре свега као вешти зидари. У свет би одлазили у групама или организованим "тајфама."⁴³⁸ У том периоду скоро да није било породице у Средачкој жупи која није имала бар по једног свог члана на печалби. Посебно је печалбарење било присутно међу српским становништвом жупе, па је из села Средске, Мушникове, Плањана из сваке куће одлазило на печалбу по више чланова задруге. Све до 1878. године, односно до завршетка Српско-турског рата

⁴³⁸ Вукановић, Татомир. *Срби на Косову*, књига II, Врање 1986, стр. 85-87.

печалбари су одлазили у земље непосредног окружења: Румунија, Бугарска. Радили су у земљама које су биле тада већ ослобођене од турског ропства и у којима је дошло до нагле стамбене и инфраструктурне изградње, у том периоду "воздижења"- обнове. Али касније висина зараде печалбарима није одговарала па су се они оријентисали према Америци. После балканских и Првог светског рата, услед пустошења балканских и европских земаља, Америка им је пружала најбоље услове па су печалбари најчешће одлазили у Америку, Канаду, Аргентину, Уругвај и Чиле.

6. 3. ПЕЧАЛБАРСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ

Зидари из Средачке жупе од давнина су познати под називом „гурбетџије“ а у касније време након одласка у америчке земље у народу се за њих усталио назив печалбари. Они су од давнина познати под ова два назива која уствари одређују грађевинског мајстора. Они су се делили на друштвене групе према богатству на: "домаћине", "фукару" и "сиротињу". На измаку средњег и почетком новог века, сеоки печалбари из Средачке жупе имали су добро уређене еснафе у којима су били укључене занатлије различитих специјалности.⁴³⁹ Такав начин организације задржао се до Другог светског рата. Овакав начин организације печалбара у то време био је присутан на подручју суседних жупа: Сиринић, Гора и Опоље и на подручју Македоније.

Одлажење и рад у печалби организовано је у групама, према специфичностима занатске делатности. Групе занатлија печалбара су се звале "тајфе" на чијем је челу био главни мајстор "устабаша". По времену трајања рада печалбари су се делили у две врсте: "гурбетџије" или домаћи и "печалбари" или спољни сезонски радници.

6. 4. ГУРБЕТЦИЈЕ

То су грађевински радници-зидари из Средачких села који су све до средине XIX века радили у суседним регионима Средачке жупе и то: у Призрену и Тетову у њиховим селима и у другим местима. Највише је међу њима било: зидара и тесара, затим терзија и кројача. Већина од њих је своје послове обављала само у току летње половине године и они су називани "гурбетџије" или сезонци, зато што им је посао

⁴³⁹ Вукановић, Татомир. *Село као социјална заједница код Срба, са посебним освртом на Средачку жупу*, Приштина, 1965, стр.

трајао само једну сезону. Они су радили и ван простора наше земље. Тако су терзије радиле у Гори, Опољу, Љуми, Метохији, Малесији, Тетову и у косовским градовима и селима. Овчари из Манастирице и Стружја, у летњој сезони изгонили би овце и говеда на пространим пашњацима Шар-планине, а у току зиме напасали би стада оваца по утринама и пољима: Метохијске, Полошке и Тесалске котлине. Мајстори "гурбеџије" из села Средачке жупе посебно зидари и тесари, посебно су били цењени и тражени приликом изградње кућа Арбанасима из полошких села у западној Македонији.⁴⁴⁰

6. 5. ПЕЧАЛБАРИ

Печалбари (спољни) одлазили би у свет, радећи годинама по земљама: Европе, Америке, Африке и Аустралије. Печалбари Американци радили су разне послове у грађевинарству, прехрамбеној индустрији, железници, услужним делатностима, радили су како рече стари печалбар Симијан Џинић....за само један долар дневно..⁴⁴¹ Било је и оних који су имали своје: пекаре, месаре, радње и тамо у свету стекли велико богатство. Интересантно је да су печалбари тежили томе да изнајмљују станове и станују у једном кварту. На тај начин би освежавали успомене на свој завичај и једноставно лакше би функционисали у далеком свету.⁴⁴² Новац су сами доносили у специјалним за то припремљеним појасевима или би га слали преко својих мајстора старешина тајфе. У свет би одлазили најчешће преко Превалца и Сиринићке жупе за Качаник и Скопље и даље преко Ниша, Софије, Видина за Букурешт. За Америку се одлазило преко Солуна и путовало бродом двадесетак дана. На таквом једном путовању трагично је настрадао Маринко Гацић из засеока Пејчићи (Средска) 1912. године кад се утопио на броду "Титаник".⁴⁴³ Било је чувених и цењених мајстора зидара међу Сречанима посебно се истиче примр Стојана Уштевића из Стајковца који је својим познавањем и зналачким умећем задивио и инжењере на неком градилишту у Румунији, где је отишо на печалбу пред крај деветнаестог века.⁴⁴⁴

У печалбу би дечаци одлазили са напуњених петнаест година, и то у друштву својих рођака. То прво бављење занатом називало се "шегртовање". Они би за свој рад добијали по 3 наполеона, рад је трајао од Ђуђевдана до Митровдана. Када би ступили

⁴⁴⁰ Трифуновски, Јован. *Скопски Дервен*, САНУ, књига LXVII, Београд 1954, стр. 61.

⁴⁴¹ Дневни лист «ЈЕДИНСТВО», - Одисеја старог печалбара, Приштина 1983. стр. 16.

⁴⁴² Танасковић, Војислав, - *Монографија о селу Средска*, Београд 2000, стр. 37.

⁴⁴³ Чукаловић, Тодор. *Сречки родослов*, Ниш 1989.

⁴⁴⁴ Вукановић, Татомир. *Срби на Косову*, књига II, Врање 1986 стр. 85- 87.

на занат са својих 17 или 18 година они би били "цењети" мајстори и за свој рад би добијали по 7 наполеона. Друге године када би се "шегрт" истакао у послу он би добијао 15 наполеона, а после тога ступао би у "друштво" као "последњи мајстор", тада би он зарађивао по 20 наполеона годишње. Тако би то његово мајсторство трајало три до четири године када би он након тога постајао "ортак."⁴⁴⁵ Печалбарство, као врста почетног исељавања, због економских и политичких разлога, убрзо се одразило на бројно стање становника у селима Средачке жупе. То је био први знак опасности опстанка насеља и становништва, посебно у оним селима жупе где су живели Срби.

На ту појаву први су обратили пажњу свештеници и учитељи. О томе имамо података које нам је оставио Митар Вучковић, учитељ у Средској. Поред осталог он у свом раду наводи да се народ у Средачкој жупи, услед слабог материјалног стања (мало стоке и обрадиве земље) осећа изнемоглим и несигурним за опстанак. "Час по час избија глас како по неки печалбар зове жену да са децом пређе у Америку. У зиму 1911-1912. године су једног печалбара једва задржали да са породицом не оде у САД."⁴⁴⁶

Међутим, ни ослобођење 1912. године и стварање државе Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године није донело неке значајне промене. Печалба је на неки начин у том периоду стагнирала, али није престала. Иако се мање ишло у прекоморске земље, "трбухом за крухом" се и даље ишло у све крајеве наше земље. Многи су, радећи дуже времена по индустријским центрима Краљевине Југославије, повлачили и своје породице и сроднике. У вези с тим, тадашња интелигенција из жупе и Призрена је покушала да преко државне власти обузда миграцију и помогне сиротињи. Митар Вучковић је изнео мишљење, по коме је требало да се сељацима помогне куповином земље у равничарским крајевима. Да би се то остварило, он је предложио да се у Призрену оснује јак новчани завод за кредитирање сељака.⁴⁴⁷

6. 6. КАРАКТЕРНЕ ОСОБИНЕ ПЕЧАЛБАРА ИЗ СРЕДАЧКЕ ЖУПЕ

Васпитавани у старом, патријархалном духу, печалбари су тешко прихватили другачије погледе на живот и свет, али, ипак су морали да прихвате позитивне промене које је амерички свет наметао. Иако их је вукла неодољива чежња за богаћењем (ради

⁴⁴⁵ Танасковић, Војислав. *Монографија о селу Средска*, Београд 2000, стр. 37.

⁴⁴⁶ Микић, Ђорђе. *Привредно имовинске прилике и становништво Средачке жупе крајем Турске владавине*, Архив А.П.К, Приштина 1986. стр. 302.

⁴⁴⁷ Микић, Ђорђе. Исто. стр. 309.

опстанка када се врате у пасивни крај), они су у датом моменту показивали солидарност према својој: породици, рођацима, пријатељима и према свом завичају.

Сви су чезнули за својом породицом, за својим завичајем. Маштали су о добром и лепом животу када се врате у своја села, вукла их је жеља (носталгија). Размишљали су о свом селу, о томе како да уложи своју уштеђевину у изградњу нових кућа у селима Средачке жупе, које с правом можемо назвати " печалбарским кућама", и да на тај начин оставе свој траг у времену и завичају. Те куће изграђене на подручју Средачке жупе на почетку двадесетог века представљају најлепше примерке сеоске архитектуре на овом делу Балканског полуострва. Сви су они остављали свој печат у времену на тај начин што би подиigli кућу бољу и лепшу од својих сељана. На тај начин донели би и свој архитектонски доживљај свог печалбарења који је стечен преко океана у Америци и другим земљама.

6.7. ДРУШТВО СВЕТОГ ВАСИЛИЈА-ИНДИЈАНОПОЛИС

Нарочито је познат њихов ентузијазам на пољу културно-забавног рада. У том циљу су организовали културно аматерско друштво. Оно је основано 23 септембра 1906. године у граду Индијанополису (држава Индијана САД). Друштво је носило назив: "Сретечко - Американско друштво " СВЕТИ ВАСИЛИЈЕ"- Индијанополис, Индијана, САД. У друштву су биле заступљене ове секције: гусларска, хорска, музичка, фрулашка, гајдашка, драмска, соколска и народне игре. На приредбама су долазили жупљани који су радили у суседним градовима око Индијанополиса. Тако се чувао дух Средачке жупе у туђини.

Друштво се одржавало добровољним прилозима, чланарином чланова друштва и приходима стеченим на успешним приредбама.

Печалбарство је имало позитиван утицај на развој Средачке жупе. Оно је омогућило да се врше корените промене у свести младих генерација. У жупу су продирале многе новине и оне су разарале старе патријархалне сретечке породице. У вези тога младе генерације усвајају лепе манире у понашању и уносе се новине у облачењу, исхрани па чак и у промени личних имена и презимена која попримају "амерички" облик. Тако Симијан Џинић постаје- Sam Jinich, а док Љубомир Филиповић постаје- Lois Philips и тако даље.⁴⁴⁸Негативне последице које је оставило печалбарство

⁴⁴⁸ Ја сам као дете био сведок разговора које су Симијан и Љубомир водили у Призрену 1980 године у хладу столетног дуда у дворишту куће, и на тај начин кроз разговор на Енглеском језику евоцирали своје успомене из њиховог Печалбарског живота у Америци.

су велике. Нарочито су су се одразиле на појаву миграција становништва. У ствари, печалбарство је дало почетни импулс миграционом процесу.

6.8. БОШКАЧКИ ЈЕЗИК ТАЈНИ ЈЕЗИК ЗИДАРА СРЕДАЧКЕ ЖУПЕ

Постанак бошкачкој језика везан је за сезонске раднике, такозване "гурбетције" они су ти који су први почели да стварају и користе овај тајни језик као вид својеврсног-интерног комуницирања. Верујем да је овај тајни језик настао још у време градње манастира Светих Арханђела, задужбине српског цара Душана. На његовој изградњи били су ангажовани становници ове жупе било као зидари или помоћни радници. Бошкачки језик и његова тајност је резултат потребе за комуницирањем међу зидарима а кроз њега скривају се мисли, разна запажања и осећања у односу на газду као наручиоца и саму средину у којој они бораве и раде.

Простор града Призрена, његово непосредно окружење Метохијска равница и Полог су области у којима су радили гурбетије из Средачке жупе. То је самим тим и простор где је тајни језик настао и развијао се у једном вишевековном трајању. Његова практична употребна вредност нашла је примену и у периоду потпадања ових области под Турску власт. Разлог томе је српско властелинско порекло бројних призренских патрицијских породица. Симболично мењају се само спољашна обележја и вера, док језик апсолутне већине остаје исти. Зидари православне вере из ове жупе и даље су пожељни као градитељи бројних "турских" кућа у Призрену и Тетову али са трајањем турске окупације појачавао се и процес исламизације, појави се услов "или или", па шта је један гурбетција могао да учини у свом отпору при малтретирању од стране већине... у прво време да прихвати моду облачења као својеврсну мимикрију уклапања у градско становништво, а касније када је тај процес био још интензивнији био је принуђен да решење за свој опстанак пронађе у сезонском одласку на печалбу у земље Балкана. Једина ствар која му је највише помогла и била кључни елемент његовог економског опстанка у тако сложеним условима био је тајни језик зидара. Сам његов назив проистиче из Средачке речи "бошкин", што значи потајен, прикривен, сналажљив у скривању. Бошкачким језиком говори више хиљада радника, а знају га и чланови њихових породица, као и радници из области Река у Западној Македонији, Сиринићкој жупи па чак и у Бугарском Брацкову. Одласком сретечких зидара у Румунију на печалбу у једну нову средину у којој се говори другим језиком губи се потреба за

језичком мимикријом тако да бошкачи језик губи на свом значају. Тајни језик зидара Средачке жупе представља део њиховог вишевековног наслеђа и представља својеврсни трг у времену који је сачуван до данашњих дана и сведочи о величини народног неимарстава овог нашег краја.

7. УПОРЕДНА АНАЛИЗА УТИЦАЈА КАО РЕЗУЛТАТ ПЕЧАЛБАРСКИХ КРЕТАЊА

Неимари из Средачке жупе су научили вештину зидања у камену од приморско-млетачких мајстора-каменорезаца почетком XIV столећа.⁴⁴⁹ У то време они су заједно са приморским водећим мајсторима изградили своје прво ремек дело манастирски трпезарију у склопу Високих Дечана. Из Дечанске хрисовуље краља Стефана Дечанског из 1330. године види се да је село Манастириц-а с међама поклонио протомајстору Ђорђију и његовој браћи за учешће у зидању наведене трпезарије и великог пирга над улазном капијом.⁴⁵⁰ Потпору развоју грађевинско печалбарства у селима Средачке жупе донела је одредба у члану 127 Душановог законика која се односи као обавеза на жупу да када затреба учествују у обнови града коме је најближа а то је у овом случају Призрен.⁴⁵¹ Ова одредба ће доћи до изражаја приликом изградње комплекс Св. Арханђела у клисури Призренске Бистрице, на око три километра узводно од Призрена и десетак од Средске налазе се остаци некада велелепног манастирског града. Био је то комплекс грађевина подигнутих у средњем веку у времену највећег процвата српске државе, задужбина српског цара Душана и дело средачких зидара на чијој су изградњи радили од 1346-1352. године. За род Репића из села Локвица у Средачкој жупи постоји предање да су дошли из Зете и да су били вешти зидари и каменоресци који су учествовали у зидању Душанове задужбине и то је још једна потврда интензивног кретања неимара са приморја ка унутрашњости Балканског полуострва.⁴⁵² Након тога, средачки зидари прелазе преко Шар-планине у Полог, Радомир, Македонију и Епир где раде неколико година, разносећи вештину

⁴⁴⁹ На основу казивања старог печалбара Ибрахима Мујовија, који потиче од старе српске свештеничке породице Русић из Доњег Љубиња која је дала и владику манастира Високи Дечани у XVIII веку

⁴⁵⁰ Богдановић, Димитрије: *Косово у повељама српских владара*, Бесједа и Арс либри, Бања Лука, Београд, 2000, 115.

⁴⁵¹ Манастир Хиландар, Света Гора Атонска и Православно удружење "Свети Сава", *Законик цара Стефана Душана*, Форум, Нови Сад, 2012, 25.

⁴⁵² Информација прикупљена приликом теренских истраживања на трену у селу Локвица 2010. године

свога зидарског заната. Може се рећи да у Мијаци своју градитељску вештину научили од Сречана а индиректно од Млечана са том разликом што је то познавање вештине и градитељског умећа долазило са севера из тадашње престонице Призрена а не из Солуна са реке Галик као што постоји мишљење појединих аутора а везано је за ову проблематику.⁴⁵³ Након пада Призрена под турску власт 1455. године опет креће интензивна изградња али и верска конвертизација бројних сакралних објеката и врши се њихово прилагођавање новој доминантној религији - исламу. У те прве трансформације, односно рушења црквених објеката Срби, зидари из Средачке жупе не учествују и своју занатску вештину нуде Млечанима, Скендер-бегу и потомцима последњих српских владара који су у различитим временским интервалима управљали градовима: Скадар, Љеш, Драч и Бар док коначно нису пали под Турке.⁴⁵⁴ Овде се враћам опет на почетак и на прву изнету констатацију старог печалбара Мујовија да су Сречани изучили вештину зидања у камену од Млечана али сада присутну у инвертном контексту који је резултат потребе Млечана да ангажују зидаре из унутрашњости Балкана да би се одбранили у утврђеним градовима од најезде Турака. И то није само тај моменат који је можда најбитнији већ код традиционално поморских народа и држава као што је била Венеција постоји још један моменат а то је трговина, а у овом случају-трговина грађевинског камена из околине старог Бара.⁴⁵⁵ На основу овог предања које је изнео стари печалбар из Доњег Љубиња можемо да пратимо временски и просторно њихов зидарски рад у једном сложенем временском тренутку у коме српска средњевековна држава престаје а Отоманска царевина постаје доминантна сила у сваком погледу на простору Балкана. Сречани, Мијаци и Маћани (Белобрђани и Либраждани) пронашли су своје место да се и даље баве својим грађевинским занатом и таквим економско-политичким и верским околностима. Многи аутори износе претпоставке о етнолошки, језичким и професионалним сличностима Сречана, Горана и Мијака од којих је најбитније „печалбарство“ и убрајају их у јединствен српски ентитет са палеобалканским коренима.⁴⁵⁶ Сречани су паралелно у то време, на почетку XV века путем обавезног кулука за хришћане били ангажовани на изградњи бројних објеката у најближем граду Призрену. На основу Сузијеве⁴⁵⁷ вакуфнаме (даровни

⁴⁵³ Брезовски, Славко. *Реканска кућа*, „Бигос“, Скопље, 1993.

⁴⁵⁴ Прво је под турке потпао Скадар 1479. након њега Љеш и Драч, 1501. и на крају Бар, 1571. године

⁴⁵⁵ Јиречек, Константин. *Историја Срба, I и II*, "Невен" Београд, 2006, 193.

⁴⁵⁶ Божовић, Григорије. *Слике са Косова и Метохије, путописи и репортаже*, друго издање, НУБ "Иво Андрић", Приштина, 2006, 67.

⁴⁵⁷ Сузи Челеби, Призренски песник и верски мистик, пореклом Србин 1465-1522

тестамент) из 1513. године, која представља први писани документ о Призрену и градитељским активностима у турском периоду, видимо предстојећи велики замах активности на изградњи и урбанизацији града Призрена. Он је саградио прву градску џамију, мост, школу и јаз за наводњавање башти у граду и Призренском пољу.⁴⁵⁸ Те активности ће довести до ангажовања средачких зидара, али на бази обавезе, док ће зараду даље моћи да остварају само радећи на простору шарпланинских села или приморских утврђених градова. О великим грађевинским активностима на изградњи града Призрена и његових верских, трговачки и стамбених објеката пружа нам податке Кукли-бегова вакуфнама из 1538. године. У њој су побројани изграђени објекти, њихов број, намена, положај и архитектура што је јако битан елемент за сагледавање обима активности „гурбеџија“ и градитељске вештине: да могу над подрумом да подигну двоспратне куће са чардаком.⁴⁵⁹ Према турском попису Призренског санџака из 1571. године у граду Призрену наведени су градски мајстори- „дунђери“ који се баве овим пословима и сви су мухамеданци.⁴⁶⁰ То је период великог рушења православних цркава или њиховог верског конвертовања. Порушена је на главном тргу-форуму велика црква Св. Стефана, задужбина краља Милутина. Од њеног камена и опеке сазидан је градски хамам и Бајракли џамија у периоду од 1561-1573. године.⁴⁶¹ Зидари из Средачке жупе у овим рушењима неће учествовати, већ ће ту улогу архитектонске трансформације материјала са православног наслеђа преузети горе наведени градски „дунђери“- мухамеданци или новопечене потурице из града Призрена и његове околине, а самим тим и са подручја Средачке жупе. На основу наведеног пописа Призрена и његове околине из 1571. године, можемо да видимо да се процес исламизације већ појавио у појединим селима ове жупе пре свих у Манастирици. Могуће је да су потомци градитеља Дечанске трпезарије били ти први који су се прихватили нове вере и грађења у њено име.⁴⁶² У то тешко време средачки зидари ће обнављати и подизати бројне нове цркве на простору од Црног Дрима и Љуме па све преко Горе и Опоља и Сиринићке жупе. Нема ниједнога села, у коме није било градитељских активности неимара, а које су биле посебно интензивне у периоду обнове Пећке патријашнице од 1557. па све до

⁴⁵⁸ Хаскука, Есад. Историјско-географска анализа урбаних функција Призрена, Ђаковица, 1985,119.

⁴⁵⁹ Хасан Калеш и Исмаил Реџеп, *Призренац Кукли-бег и његове задужбине*, Прилози за оријенталну филологију, св.VIII-IX, 1958-9, Сарајево, 1960, 147.

⁴⁶⁰ Катић, Татјана: *Опширни попис Призренског санџака из 1571. године*, Историјски институт, Посебна издања, књига 58. Београд, 2010.

⁴⁶¹ Николић, Серафим. Призрен од средњег века до савременог доба: (Урбанистичко архитектонски развој), "Графика", Призрен, 1998,188.

⁴⁶² Катић, Татјана: *Опширни попис Призренског санџака из 1571. године*, Историјски институт, Посебна издања, књига 58. Београд, 2010.

1579. године односно до смрти Мехмед паше Соколовића Ктитори бројних нових и обновљених цркава су мештани и сами локални градитељи. Такође, некадашње италокритске мајсторе замењују домаћи неимари и сликари, који своје идејне узор налазе у средњовековним остварењима.⁴⁶³ То је тренутак када ће доћи до изражаја дужни низ година акумулирана и мимикријом сакривена занатска снага и вештина њених зидара. Она ће бити усмерена и артикулисана кроз специфичан облик печалбарења такозвани- „гурбетлук“.⁴⁶⁴ Оај облик занатске делатности становништва у селима Средачке жупе тада је спадао у допунске видове и делатности поред сточарстава које је било основно и кога је турски порески систем није препознавао и од кога није потраживао годишње порезе. Овај специфичан облик сезонског печалбарења за српско становништво представљао је прихватљив економски модел помоћу кога је могао успешно да се одржи у таквом окружењу као што је било Отоманско царство. Доласком на власт великог везира Коџа Синан паше за српски народ у Средачкој жупи почели су велики проблеми и велика искушења.⁴⁶⁵ По легенди која се преноси вековима, он је тај који је поткупио породицу Вујић да агитује по жупи и прикупи сагласност становништва да се манастирски комплекс Св. Арханђела струши из разлога што се у њему крију разбојници.⁴⁶⁶ Он је у томе успео и добио султанову сагласност односно ферман да може да поруши манастир али народ Призрена и Средачке жупе је устао против Синан паше у одбрану ове наше царске светиње и том је приликом у Златном потоку (Карапотоку) страдало неколико хиљада људи а остали су потурчени.⁴⁶⁷ Манастир је почео да се руши након 1571. године јер по попису Призренског санџака још га има евидетираног са износом годишњег пореза који је јако мали и износи 80 ока.⁴⁶⁸ Из овога податка видимо да је манастир јако опустео и да није имао скоро никаквих прихода од оног великог Арханђелског властелинства које му је припадалао у средњовековној српској држави. Након рушења Св. Арханђела у наведеном периоду пред крај XV века велики број православних Срба је прихватио милом или силом „исламизацију“ као

⁴⁶³ Гацић, Небојша: *Цркве Средачке жупе-први део*, Изградња, 65, Београд, 2011, 7–8, 386–390;

⁴⁶⁴ „гурбетлук“ је назив који долази од мајсторске(бошкачке) речи гурати која означава ногу и кантексту самог назива речи означава одлазак на рад у близак град или село.

⁴⁶⁵ Јастребов, Иван. *Стара Србија и Албанија*, НИП "Нови свет" и Народна и универзитетска библиотека, Приштина, 1904 и 1995. 51 и 113. Синадин или Симијандин Паша-Ромуловић који је пореклом Србин из некада горанског села Топољане, живео и владао у периоду од 1507-1596. године

⁴⁶⁶ Костић, Петар. Црквени живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX веку, Београд, 1928.

⁴⁶⁷ Чукаловић, Тодор. Живот је сећање, казивање старих људи из Средачке жупе и Призрена, Средак-Призрен-Ниш, 1991, 6.

⁴⁶⁸ Катић, Тајана: *Опширни попис Призренског санџака из 1571. године*, Историјски институт, Посебна издања, књига 58. Београд, 2010.

једну од варијанти одрживости на наведеном простору који се налази тако близу Призрена који је постао снажан исламски центар на Балкану, а и шире.⁴⁶⁹ Један део становништва само прихвата новонаметнуту веру, док професионално опредељење да се бави зидарством и даље остаје и опстаје. Тако да опет имамо ангажовање мајстора из Средаке жупе али сада из исламизираних села пре свега из: Локвице, Манастирице, Плањана, Јабланице и Горњег и Доњег Љубиња на изградњи Синан пашине џамије. Они су генетски потомци оних првих зидара који су градили манастирски комплекс Св. Арханђела у време цара Душана, а сада су у новонасталим верски и политичким околностима били приморани да постану својеврсни „архитектонски конвертити“ који ће физички и архитектонски преобратили своје ремек дело само ради физичког опстанка на наведеном терену. Стари Синан паша је џамију започео а његов имењак Софи Синан паша завршио изградњу исте тек 1615. године, користећи материјал са главне цркве Св. Арханђела. Ова импозантна грађевина поседује неке посебности које је сврставају у посебну групу и чине је јединственом за разлику од осталих призренских џамија које су много скромније и једноставније архитектуре.⁴⁷⁰ За зидање овако монументалне сакралне грађевине нису били довољни само пожељни зидари који су свакако били мухамеданци већ је путем „кулука“ (наметнуте обавезе) било ангажовано и бројно православно становништво Призрена, његове околине и свакако Средачке жупе. Мајсторство и професионални такозвани „бошкачки“⁴⁷¹ однос доћи ће први пут до изражаја у овако сложеним ситуацијама, у којима ће се и даље одржавати братски и коректан однос између, сада верски различитих, мајсторских дружина са истог терена. На терену где су они радили било је безброј потенцијалних ситуација које су могле да угрозе, пре свих, православне мајсторе. Забележио сам једну интересантну анегдоду а која је везана за једну овакву ситуацију када је мешовиту групу мајстора из Средачке жупе питао турски грађевински надзорник да ли на градилишту „сараја“⁴⁷² има „каура“⁴⁷³ они су му одговорили да нема и да су сви „торбеши“⁴⁷⁴ односно мухамеданци.⁴⁷⁵ Некако у исто време када је грађена Синан пашина џамија у центру Призрена на православном гробљу биће подигнута нова црква Св. Ђорђа која је по

⁴⁶⁹ Чемерикић, Михајло. *Призрен и околина 1019-1941*, књ. II, "Прво слово", Београд, 2003, 75.

⁴⁷⁰ Николић, Серафим. *Призрен од средњег века до савременог доба: (Урбанистичко архитектонски развој), "Графика", Призрен, 1998, 190.*

⁴⁷¹ Мајсторски, има мало шири кинтекст а повезан је мајсторским-„еснафским“ нормама понашања а истовремено наведени појам означава и тајни језик зидара којим су се они користили

⁴⁷² „сарај“ обично означава кућу-дворац на три спрата

⁴⁷³ „каур“, православац-хришћанин

⁴⁷⁴ „торбеши“ локални назив за потурице из Средачке жупе али присутан је и у Западној Македонији

⁴⁷⁵ Забележено приликом теренских истраживања у селу Горње Љубиње 2012. године

својим ктиторима браћи Руновић добила назив. Она је једина црква која је подигнута у XVI веку у централном градском језгру. Због свог положаја, важности и величини добила је назив „митрополитска“, ту титулу ће заджати све до средине XIX.⁴⁷⁶ Постоји предање да је за њену изградњу делимично коришћен камен-сига са порушених Св. Арханђела и да је сагласност за то дао Синан паша.⁴⁷⁷ По својој концепцији наведена црква припада типу једнобродних црквених грађевина са полуобичастим сводом, наглашеном апсидом и некадашњом великом припратом која је била грађена од лаког материјала односно од „бондрука“ и блиска је типолошки црквама које су грађене на простору Шар-планине. Ова црква као и Синан пашина џамија су у неку руку архитектонски међаш стваралаштва средњих зидара што се тиче сакралне архитектуре током средњег века. Након ових објеката наилази период аустријско-турских ратова којима ће регион шарпланинских села и Призрена бити захваћен у више наврата. Први пут 1689. године, у првом аустријско-турском рату, наведено подручје наћиће се у епицентру ратних збивања. Рат ће донети велика страдања становништва и архитектонског наслеђа, а велики део становништва биће потурчен. Наведени процес биће и те како присутан и у селима на читавом простору Шар-планине. О томе сведочи и податак старог печалбара Ибрахима Мујовија, који потиче од старе поповске породице Русић или Русачевић из Доњег Љубиња, која је дала и владику или игумана у манастира Високи Дечани у том тешком времену. Владика из овог рода често би долазио код својих рођака, који су већ били исламизирани, и помагао би им у пољским пословима на прикупљању летине, а за узврат би у манастир повео веће групе мајстора из свог села који би му зидали и оправљали цркву и остале објекте у склопу манастира Високи Дечани. Они би тамо имали толико посла у самом манастиру али и у селу Дечану и Јунику где су зидали камене куће касније назване „куле“ да нису могли доћи кући до Светог Николе.⁴⁷⁸ Наведени простор Метохије, Призренског поља и Тетовског Полога где су обично радили на „гуретлуку“ зидари из Средачке али и Сиринићке жупе биће до 1737. године Након ове године доћи ће до масовног насељавања исламизираних Арнаута из Северне Албаније који ће нагло променити слику овог дела Старе Србије. Али и у таквим околностима и даље ће неимари из шарпланинских села успевати да опстану и у тако сложеним економским и политичким условима.

⁴⁷⁶ Николић, Серафим. *Призрен од средњег века до савременог доба*: (Урбанистичко архитектонски развој), "Графика", Призрен, 1998, 190.

⁴⁷⁷ Забележено предање у породици Младеновић из Плањана

⁴⁷⁸ На основу казивања старог печалбара Ибрахима Мујовија, који потиче од старе српске свештеничке породице Русић из Доњег Љубиња која је дала и владику манастира Високи Дечани у XVIII веку

Гурбетџије ће и даље радити у суседним регионима Средачке жупе и то пре свега: у Призрену, и Тетову, Скопљу и другим местима. Највише је међу њима било: зидара и тесара, затим терзија и кројача. Већина од њих је своје послове обављала само у току летње половине године. Радили су и у горанским и ополским селима као и у албанској Љуми.⁴⁷⁹ Као што су се овчари из горанских села, у летњој сезони кретали по Шар-планини, а током зиме по пољима: Полога, Тесалије и Солунске кампање, тако би мајстори "гурбеџије" из села Средачке жупе посебно зидари и тесари ишли истим путевима и радили по градовима у наведеним областима. То професионално кретање ће доћи до изражаја приликом изградње кућа богатим сточарима у горанским селима. Колико су били богати сточари крајем XVIII века говори један податак који се односи за село Рестелица у коме је тада било 62 куће а имало је скоро 100 хиљада оваца.⁴⁸⁰ Наведени број оваца сигурно је пружао извесну економску аутономију и богатство које је свака породица исказала кроз градњу породичне куће. Тако да имамо паралелно два вида кретања, једно које је резултат економских потреба, и друго које је везано за архитектонски и естетски доживљај саме архитектуре чије вредности ће бити уграђене у високопланински амбијент горанских села. Средачки зидари или, како их често називају, „мајстори од Призрен“ на раду по македонским и егејским варошицама неће бити сами, они ће радити заједно са дебарским мајсторима- Мијацима.⁴⁸¹ Та сарадња успостављена у овако тешким временима, као једини могући модус опстанка, имаће своју вишевековну успешну сарадњу која ће се касније током прве половине XIX века остварити кроз „дуалну архитектонску“ сарадњу ова два мајсторска ентитета која ће се реализовати кроз изградњу бројних призренских палата, при чему ће Сречани бити ти који ће издати „карајапије“⁴⁸² куће, док ће Дебрани реализовати њено унутрашње-декоративно уређење. Њихову вештину, и једних и других, сналажљивост и градитељско умеће красиће само њихов „бошкачки“⁴⁸³, тајни језик зидара. Он ће постати њихова својеврсна алатка за сналажење, мимикрију и избегавање свих непријатних ситуација и према радницима, инвеститорима, турској власти и непријатељски настројеном становништву кога је било све више. Стваралаштво ових самоуких неимара доћиће до изражаја при формирању архитектонске и урбанистичке

⁴⁷⁹ Лутовац, Милисав. *Гора и Ополе- антропогеографска проучавања*, Српски етнографски зборник, књ. LXIX, Насеља и порекло становништва, књ.35, САНУ, Београд, 1955, 24.

⁴⁸⁰ Лутовац, Милисав. Наведено дело, 15.

⁴⁸¹ Томоски, Сотир. *Македонска народна архитектура*, Скопје, 1960, 7.

⁴⁸² „Карајапија“-од речи зјапи и односи се на отворену-незавршену кућу

⁴⁸³ Бован, Владимир. *Тајни језици зидара Средачке и Сиринишке жупе*, Гласник музеја Косова и Метохије, Приштина, 1972.

физиономије града Призрена коју данас препознајемо. Велики утицај на њега оставило је наше средњовековно наслеђе, које је свакако било исказано кроз стваралаштво појединих мајсторских дружина из његове непосредне околине. У вишевековном сталном развоју током турске владавине, град Призрен ће задржати своје урбане карактеристике и још више ће их развити у делу профане архитектуре. У то време, по мишљењу првих путописаца, Призрен је варош која има најдивнији положај на Балканском полуострву са морем кућа из кога се уздижу бројна минарета, цркве, касарне и разне приватне палате.⁴⁸⁴ Метохијска равница, Полог а између њих шарпланинско било су области у којима су радили неимари из Средачке жупе током XVIII века. То је самим тим и дефинисан простор где се њихов „архитектонски језик“ развијао у једном вековном трајању. Његова практична употребна вредност нашла је примену и у код турске власти, разлог томе је српско порекло бројних призренских градских породица.⁴⁸⁵ Симболично, у живот се уграђују спољашна обележја и вера, док архитектура куће остаје иста. Зидари из села „Клисуре реке Бистрице“⁴⁸⁶, православне вере или „торбеша“ и даље су пожељни као градитељи бројних беговских, агинских и шеховских кућа у Призрену и околини. Куће би градили од пролећа па све до Св. Димитрија, а радне дневнице биле би им исплаћиване свакодневно.⁴⁸⁷ Архитектонски садржај Призрена са ендемима нашег средњовековног наслеђа делимично можемо данас да сагледамо у његовој „Радомир“ махали⁴⁸⁸ или из турског периода остао је назив „махала е Сарајит“⁴⁸⁹ што би у преводу значило дворска махала. Наведена махала лоцирана је у равничарском делу Призрена и обухвата простор између реке Призренске Бистрице, Атик (Старе) махале и Љевишког поља. На том простору налазе се најлепше призренске палате, али и значајни сакрални објекте попут катедралне епископске цркве Богородице Љевишке и Епископске палате.⁴⁹⁰ Сliku о стамбеној архитектури града Призрена с краја XVIII века можемо да стекнемо кроз архитектуру

⁴⁸⁴ Гопчевић, Спиридон. *Стара Србија и Македонија*, Београд, 1890, 212.

⁴⁸⁵ Чемерић, Михајло. *Призрен и околина 1019-1941*, књ. I, "Прво слово", Београд, 2003, 67. а у наведеном контексту набрајам пример породице Кору (Корго), која своје порекло води од богате српске породице Корачевића и породице Гражда (Grazdha) која води порекло од старе породице Грждића из радомирске (дебарске) области.

⁴⁸⁶ "Gyke te Lumbardhit", како се у Албанској литератури након 1999. године назива регион Средачке жупе

⁴⁸⁷ Siqeca, Shprese. *Arkitektura folklorike e Prizrenit dhe e Malisheves*, "Shkrola", Prizren, 2011, 65.

⁴⁸⁸ Катић, Татјана: *Опширни попис Призренског санџака из 1571. године*, Историјски институт, Посебна издања, књига 58. Београд, 2010.

⁴⁸⁹ Siqeca, Shprese. наведено дело, 13.

⁴⁹⁰ Данас се на месту епископске палате налази турски хамам и сат-кула из XVII века

три њене најстарије куће: Шех-Хасанове,⁴⁹¹ Шех-Задине⁴⁹² и старе кућа Гражда⁴⁹³ које временски припадају наведеном периоду. Архитектонски припадају симетричном или асиметричном плану основе, са одређеним карактеристикама просторне организације по спратовима. Обично, у највећем броју случајева, то буде централни план основе око које се даље организују остале просторије.⁴⁹⁴ Наведена техничка систематизација је новијег датума и резултат је утврђених стандарда да би се што квалитетније извршила анализа архитектонских објеката. Међутим, на терену је од самих мајстора типолошка подела дефинисана само у два могућа облика и то: „јенпарватане“⁴⁹⁵ и „двапарватане“⁴⁹⁶ куће. Ова типолошка подела је настала у Средачкој жупи, по којој је први тип старији и њему типолошки припада стара кућа Гражда. Зашто? Зато што је стара кућа породице Гражда та која остварује директну везу са нашом средњовековном стамбеном архитектуром и слична је конацима православних манастира, а можда је, по Јовану Цијићу, и типолошки остатак властелинске куће средњег века па стога она припада горњо-вардарској кући и њеним варијететима.⁴⁹⁷ Наведену кућу карактерише велики „чардак“ на спрату и пространа „преткуће“ у приземљу. Наведени облик је током XVIII века функционално и естетски еволуирао и добио карактеристичне елементе које можемо да видимо на примеру куће „Шех-Заде“. За разлику од претходне куће, на овој је присутан орјентални утицај који се огледа кроз присуство неких функционалних детаља којих до тада није било у градској архитектури. Утицај Леванта или Цариграда огледа се кроз појаву санитарних чворова, „бањица“ и постепено редуковање отвореног чардака на сажети централни хол. Декорација, која је присутна у обради дрвета и ентеријера код призренских беговских кућа биће још више под источњачким утицајима кога ће углавном преносити дебарски мајстори.^{498 499} Наведени градитељи и њихов утицај биће присутни у континуитету током целог XIX века на архитектонско

⁴⁹¹ Миленковић, Б. и Петровић З. *Кућа „Шеху“ у Призрену*, часопис „Архитектура-Урбанизам“, бр.31., Београд, 1963, стр. 55. Мада многи аутори изградњу ове куће смештају у XIX век, на терену постоји мишљење да је она много старија и да је део некадашњег конака порушене цркве Св. Стефана

⁴⁹² Doli ,Flamur. *Arkitektura tradicionale popullore e Kosoves*, „Dukagjini“, Prishtine, 2001, 84-85.

⁴⁹³ Најстарија забележена кућа у Призрену, срушена 1979. године, стара по предању око 250 година.

⁴⁹⁴ Николић, Серафим. *Призрен од средњег века до савременог доба*: (Урбанистичко архитектонски развој), „Графика“, Призрен, 1998, 278-281.

⁴⁹⁵ Са једним паром соба на свакој етажи

⁴⁹⁶ Са по два пара соба, односно четири собе на једној етажи

⁴⁹⁷ Цијић, Јован. *Балканско полуострво*, САНУ, Београд, 1987, 280-281.

⁴⁹⁸ Светиева, Анета. *Резбарени тавани, долапи и врати во Македонија*, Институт за фолклор, Скопље, 1992, 86.

⁴⁹⁹ Или „Дибрани“ како их често називају албански аутори који се баве изучавањем традиционалне сеоске и градске архитектуре. Овим називом покушавају да мајсторе који су скоро сви словенског порекла сврстају у албанске, приписујући им ову географску одредницу

стваралаштво у Призрену. Градски архитектонски репери постаће следеће сарај-куће или палате: Адем аге Ђона,⁵⁰⁰ Феим паше Гражде, кућа Цељина⁵⁰¹ и Шаип паше⁵⁰². По предању које је забележено у кући вође Албанске лиге - Шаип паше његову кућу је сазидао мајстор Тома из Призрена, док декоративну опрему саме куће радили су дебарски мајстори.⁵⁰³ Као потврду овом податку изнећу још један податак који је такође везан за градитеље куће Цељина и Феим Гражде. Од Бедрита Цељине сазнао сам да је њихова кућа старија од Граждине, да су је градили „овија ваши“ (ови-ваши) „вишеградски“ мајстори иначе ова одредница је често присутна код „грађана“ Призрена и односи се на све становништво које живи изнад Душановог града, односно изнад његове тврђаве Вишеград, и односи се пре свега на Средачку жупу. Ово је још један доказ да је међу становништвом Призрена и даље у његовој меморији остало сећање на цара Душана и његове зидаре који долазе са простора Шар-планинских села. У тим казивањима име српског цара се не помиње јер је то кодекс понашања потурченог а касније и поарбанашеног некада старог српског градског становништва. Одредница за дефинисање неког процеса или лица увек се пронађе у некој географској одредници као што је у овом случају „Вишеград“ али и само презиме власника по коме је кућа добила назив Цељина је такође одредница и односи се на село у околини Ораховца. Од наведеног господина Бедрита сазнао сам још неке детаље који су везани за саму изградњу куће, а који се односе на количину и врсте уграђеног материјала али и на статичку вештину самих градитеља од којих су интересантни следећи подаци. За поуну темеља и сокле доведено је преко двестотине колских запрега речног камена-облутка. Зашто? Зато што облутак успрешно спречава капиларно пењање влаге и воде и успешно дренира темеље и соклу и то није све. Тај фундамент који се ослања на земљиште има и своју хигијенско-биолошку заштиту у слоју који износи око двадесет центиметара а који је састављен од кестенове коре. Наведени слој, по мишљењу старих мајстора, добра је баријера против инсеката, буба и мишева. Призрен се некад налазио у јако шумовитом окружењу, тако да је храстова грађа такође сечена у делу града који је данас Терзи махала и који спада у централно градско језгро.⁵⁰⁴ Почетком XIX века

⁵⁰⁰ Николић, Серафим, наведено дело, 282-285. Наведена кућа налази се у „Атик“ махали у близини цркве Богородице Љевишке и подигнута је око 1830. године

⁵⁰¹ Куће Гражда и Цељина налазе се „сарај“(дворској) махали и подигнуте су око 1856. године

⁵⁰² Николић, Серафим, наведено дело, 288. Кућа једног од вође Албанске конгре-лиге, подигнута је пре 1878. године.

⁵⁰³ На основу казивања Емасале Буљурдаги, потомка Шаип паше

⁵⁰⁴ Наведене податке прикупио сам из разговора вођеног 2014. године са Бедритом Целином, прецизним механичарем, старим 75. година

призренски мутесариф⁵⁰⁵ Рустем паша-Ротули, уз ангажовање зидара и народа кулуком, обновиће призренску тврђаву-Каљају.⁵⁰⁶ Утврђење је подигнуто на брду са којег доминира својим положајем над градом Призреном. Подигнуто је још у преднемањићком периоду и заједно са: Вишеградом, Дрвењградом и Превалисом чинило је јединствен систем утврђених градова у том периоду на простору Шар-планине. Призренски град- Каљаја је у својој основи неправилног облика и састоји се из два дела: горњи који је мањи и припада временском периоду до XIV века и доњи који је знатно већи и који су изградили мутесарифи и валије из породице Ротула (Ротуловић).

У том периоду од 1798. до 1813. биће подигнути не само нови зидови већ и објекти за смештај посаде, магацини, хамам, џамија и сат кула.⁵⁰⁷ У то време дешаваће се на простору Балкана један миграторни процес који ће довести до насељавања у подножју тврђаве око шестотина цинцарских кућа из области Москопоља.⁵⁰⁸ Наведени град ће, у више махова, страдати од полунезависног господара Епирске области Али-паше Јањинског. Он ће Цинцаре раселити а цркве, куће и трговине порушити и спалити. Многи албански аутори, који се баве проучавањем традиционалне архитектуре, њима приписују обнову тврђаве Каљаје у XIX веку, а на основу албанског назива за Цинцаре који је Гога. Гог на албанском језику значи зидар и више је, као што и сами аутори наводе, везано за пређашње њихово занимање. Они су се већ у Москопољу почели да баве другим занимањима, превасходно трговином.⁵⁰⁹ Наведено тумачење је резултат званичне албанске историографије која на Цинцаре и Албанце гледа као на остатке палеобалканских прастановника који своје порекло воде од делимично романизованих Илира. Наметнута теорија је резултат XX века, док у то време имамо присутно мишљење и сећање бројних призренских, опољских, љуманских (радомирских) турских породица на своје православно - српско порекло. Па и саме паше и валије из рода Ротули (Ротуловићи) знали су да порекло воде од Срба из Љумске области и да су у родбинским везама са Синан пашама. Наведене етничке процесе, кроз које се преламају и сви остали, детаљно су описали руски конзул у Призрену Иван Степанович - Јастребов и Петар Костић. Јастребов је у Призрену

⁵⁰⁵ Управитељ града- градоначелник

⁵⁰⁶ Хаскука, Есад. Историјско-географска анализа урбаних функција Призрена, Ђаковица, 1985,177.

⁵⁰⁷ Јастребов, Иван. *Стара Србија и Албанија*, НИП "Нови свет"и Народна и универзитетска библиотека, Приштина,1904 и 1995, 39.

⁵⁰⁸ Хаскука, Есад. Исто. стр. 178.

⁵⁰⁹ Хаскука, Есад. Исто. стр. 177.

обављао функцију конзула од 1870. па све до 1880. године. Он ће у том периоду прикупити невероватне и обавештајно прецизне податке о свим релевантним факторима и процесима који ће се одвијати на простору Шар-планине. Прикупиће податке који ће открити наведене процесе верске и националне трансформације српског становништва у свим шарпланинским жупама од: Сиринићке преко Средачке до Горе и Опоља. Некада доминантно српско становништво ће се временом верски конвертовати и прихватити мухамеданство као спасоносно решење да би избегло тешке намете и бројне притиске турске администрације. Тај процес ће касније добити и националну трансформацију у виду „арбанашења“. Јастребов ће бити сведок тих процеса и оставиће нам живописан опис истих, али препознаће и оне заједничке везе и елементе који спајају Сречане са Горанима и Опољцима. То су пре свега: култура становања, печалбарење, сточарство, сеоска социјална заједница и други елементи који су битни за сагледавање свих процеса у наведеним шарпланинским жупама.⁵¹⁰

⁵¹⁰ Јастребов, Иван. Исто. стр. 92-158.

8. ОСНОВНЕ КАРАКТРЕИСТИКЕ СТВАРАЛАШТВА СРЕДАЧКИХ ЗИДАРА У ПРИЗЕНУ

8.1. АРХИТЕКТОНСКО НАСЛЕЂЕ ГРАДА ПРИЗРЕНА

За Призрен се обично каже да је „царски град“ или „царска престоница“, град музеј старе „српске архитектуре“. Прави је драгуљ и ризница архитектонског наслеђа, један је од ретких градова на Балкану који је до данашњих дана очувао своју стару урбану матрицу. То је економски, културни, административни центар и највећи град у подножју Шар-планине. Град је насељен још у античко време и помиње се под именом Теранда. У време византијске владавине на овом простору, Призрен је био седиште епископије и значајан црквени центар у овом делу Метохије.⁵¹¹ Почетком XIII века улази у састав српске средњовековне државе. По угледу на своје претке из династије Немањића, краљ Милутин, цар Душан као и њихова властела подигли су читав низ сакралних објеката – од Богородице Љевишке и Светих Арханђела, па све до малих породичних црквених задужбина.⁵¹² Призрен, Турци освајају 1455. године и под њиховом влашћу ће остати све до 1912. године. Од мноштва објеката из отоманског периода посебно се својом архитектуром истичу Синан-пашина џамија, хамам Мехмед паше, камени мост, сат кула и бројне приватне палате⁵¹³ призренских паша и бегова, које спадају у ред најлепших не само у Србији, већ и на Балкану.

8.2. ЦРКВА БОГОРОДИЦЕ ЉЕВИШКЕ

Међу призренским светињама својом непролазном лепотом и монументалношћу издваја се црква Богородице Љевишке. То је катедрални храм призренске епископије,

⁵¹¹ Призрен царски град, (*хрестоматија*), НУБ „Иво Андрић“, Приштина, 2005, стр. 218.

⁵¹² Богдановић, Димитрије. *Косово у повељама Српских владара*, Бесједа, Бања Лука, Београд, 2000, стр. 132.

⁵¹³ Гопчевић, Спиридон. *Стара Србија и Македонија*, Београд, 1890, стр. 212.

саграђен у XIV веку на остацима тробродне византијске базилике, највероватније из X века, која је била подигнута на култном месту из претхришћанског периода. Ово место, наиме, било је посвећено богу Велесу и од њега је касније настао и назив Велишан – Љевишан – Љевиша – Љевишка.⁵¹⁴ Краљ Милутин је 1307. године, у ствари, сазидао нову цркву која припада трећем периоду у њеном архитектонском развоју.⁵¹⁵ Постојећу тробродну базилику је проширио са два нова брода са северне и јужне стране, и тако је црква постала петобродна. Црква Богородице Љевишке је петокуполни храм. Од тога је једна велика – централна купола и четири мање. Црква је обновом из доба краља Милутина добила и спољну припрату, “егзонартекс“, са наглашеним звоником на средини улазне фасаде. Фасаде цркве су живе и зидане су у комбинацији камена и опеке, који се смењују у хоризонталним појасевима. У опеци и малтеру изведени су бројни геометријски орнаменти, од печене глине, који се јављају у различитим облицима, најчешће у виду крстастих лончића утопљених у малтер. Главни градитељи цркве били су протомајстор Никола и живописац Астрапа из Солуна. Постоји претпоставка да је Никола један од браће из села Манастирице у Средачкој жупи, који су у време краља Милутина сазидали и украсили многе цркве: од Богородице Љевишке, па све до манастира Грачанице, Бањске и Дечана.⁵¹⁶ Карактеристично је да се у живопису ове цркве налазе све одлике раскошног дворског сликарства цариградских мајстора на размеђу између XIII и XIV века. Посебно су значајни портрети Светог Саве и Симеона Немањића, Богородице (из периода пре обнове 1307. године) и Христа Призренског („Чувар призренски“). Црква се помиње у турском попису Призренског санџака из 1571. године као „митрополитска“, која се налази у махали Придворица,⁵¹⁷ . Та махала је за време Турака добила нови назив, „Атик“, што значи стара. Црква је између 1750-1756. године⁵¹⁸ претворена у џамију и на звонику је дозидано минаре, а унутрашњи живопис цркве заједно је оштећен и омалтерисан. Богородица Љевишка била је џамија све до ослобођења од Турака 1912. године, да би 1955. године била комплетно реконструисана и доведена у првобитно стање.⁵¹⁹ Историја страдања поновила се 17. марта 2004. године и црква Богородица Љевишка је тешко оштећена од

⁵¹⁴ Утврђено на основу разговора са староседеоцима Призрена који живе у Љевиша махали (2012).

⁵¹⁵ Панић, Д. И Бабић, Г. *Богородица Љевишка*, „Панорама“ и СКЗ, Приштина-Београд, 2007, стр. 30.

⁵¹⁶ Јиречек, Константин. *Историја Срба, I и II*, "Невен" Београд, 2006, стр. 223.

⁵¹⁷ Катић, Татјана. *Опширни попис Призренског санџака из 1571.године*, Историјски институт, Београд, 2010.

⁵¹⁸ Николић, Серафим. *Призрен од средњег века до савременог доба: (Урбанистичко архитектонски развој)*, "Графика", Призрен, 1998, стр. 96.

⁵¹⁹ Ненадовић, Слободан. *Богородица Љевишка, њен настанак и место у архитектури Милутиновог времена*, Народна књига, Београд, 1963.

стране косовских Албанаца. 2006. године стављена је на Унескову листу светске културне баштине.

8.3. ЦРКВА СВЕТОГ СПАСА

Налази се испод Призренске тврђаве, у делу града који се назива Поткаљаја. На природној тераси са које доминира својом лепотом и архитектуром, постала је препознатљиво обележје овог царског града. Некада је ова Варош махала била јако мало насељена, па се око цркве Светог Спаса налазила шума.⁵²⁰ Црква се помиње у повељи цара Душана из 1348. године. Њен ктитор је властелин Младен Владојевић и његова мајка.⁵²¹ Црква Светог Спаса је малих димензија, али изванредно архитектонски решена.⁵²² То је једнокуполна црква, основе сажетог уписаног крста са апсидом и припратом. Њене фасаде су декоративно обрађене комбинацијом наизменичног ређања камена (сиге), опеке и керамопластичних украса, попут фасада на Богородици Љевишкој.⁵²³ Црква Св. Спаса спада у једну од најлепших цркава из нашег средњовековног градитељства. Најстарији слој живописа припада првој трећини XI века, док млађи слој потиче из средине XIV века. Цркву је од XVIII века користила цинцарска заједница у Призрену као своју богомољу, да би се 1836. године кренуло са изградњом велике цркве Св. Тројице која се једним својим делом ослањала на малу средњовековну цркву.⁵²⁴ Тако је властелинска црква Св. Спаса постала део северног брода цркве Св. Тројице.

7.4. ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ – ТУТИЋЕВА

У центру Призрена, у „Папас“ (Поповој) чаршији налази се мала црква Св. Николе, коју су подигли супружници Драгослав и жена му Бела Тутић (Шутић) 1332. године. Подаци о ктитору били су уклесани у каменом натпису, који је био узидан у источни зид цркве.⁵²⁵ Ова црква има правоугаону основу сажетог уписаног крста са осмостраном куполом на конзолама, која је на источној страни завршена полукружном

⁵²⁰ Јастребов, Иван. *Стара Србија и Албанија*, НИП "Нови свет" и Народна и универзитетска библиотека, Приштина, 1904 и 1995, стр. 39.

⁵²¹ Богдановић, Димитрије. Исто, стр. 132.

⁵²² Николић, Серафим. Исто, стр. 101.

⁵²³ Тимотијевић, Роксанда. *Црква Светог Спаса у Призрену*, „Нови свет“, Приштина, 1995, стр. 10.

⁵²⁴ Тимотијевић, Роксанда. Исто, стр. 8.

⁵²⁵ Јастребов, Иван. Исто, стр. 37.

апсидом. Зидана је у „српско-византијском“ слогу, уз слојевиту употребу камена и опеке. На остацима који су били сачувани до нивоа основе куполе, професор Слободан Ненадовић извршио је обнову порушених делова храма.⁵²⁶ Црква Св. Николе је по свом архитектонском склопу и пропорцијским односима слична црквама Св. Спаса и Св. Недеље. То се такође односи и на фрагменте живописа који је, по композицији и стилу, сличан оном из прве фазе у цркви Св. Спаса, па стога припада истој сликарској радионици која је стварала на подручју Призрена и његове околине током XIV века.

8.5. ЦРКВА СВЕТОГ ЂОРЂА – РУНОВИЋА

Црква Св. Ђорђа подигнута је крајем XV или почетком XVI века, а фрескописана је у XVII веку⁵²⁷ и припада типу породичне цркве. Задужбина је браће Руновић. Налази се у дворишту велике саборне цркве Св. Ђорђа која је подигнута у XIX веку. Основа цркве лежи на темељима много старије и веће цркве из раног средњег века. Црква Св. Ђорђа је једнобродна грађевина правоугаоне основе, са изнутра полукружном и споља троделном апсидом. Брод цркве је засвођен полуобличастим сводовима, а изнад олтарске апсиде је полукалота. Црква је зидана притесаним ломљеним каменом, а сводови и лукови су од тесане сиге. Фасадно pročелје са северне стране поседује лучне отворе и некадашњи трем који је био са спољне стране и у коме су се налазила гробна места призренских митополита током XVII и XVIII века.⁵²⁸ Црква је позната по томе да се у њој чувала икона Богородице Одигитрије која је припадала иконостасу Богородице Љевишке. Добро су сачувани фрагменти фресака насталих у четвртој деценији XVI века.

8.6. ЦРКВА СВЕТОГ ЂОРЂА – САБОРНА

Цркву је подигао Српски православни народ Призрена и околине. Грађење је трајало од 1856. до 1887. године. Главни пројектант храма са још неколико мајстора био је из Дебра.⁵²⁹ „Дебралије“ су углавном радили више декорацију, док су главнину зидарских радова на цркви извели мајстори из Средачке жупе.⁵³⁰ За њену изградњу

⁵²⁶ Николић, Серафим. Исто, стр. 105.

⁵²⁷ Николић, Серафим. Исто, стр. 200.

⁵²⁸ Николић, Серафим. Исто, стр. 200-201.

⁵²⁹ Николић, Серафим. Исто, стр. 321.

⁵³⁰ Казивао мајстор – зидар Зоран Симић из Плањана, стар 83. година, који је дуго година радио у

коришћен је камен из клисуре Призренске Бистрице. У питању је исти онај камен који је коришћен и приликом зидања Светих Арханђела. Камен са падина Шар-планине коришћен је чак и приликом зидања манастира Дечана.⁵³¹ Сви ови подаци битни су у контексту сагледавања вештине бављења каменом присутне код становништва села Средачке жупе. Срећани су, према овим подацима, радили све: од вађења камена из шарпланинских мајдана, па све до његове уградње и финог клесања. Унутрашњост цркве и иконостас радили су такође „Дебралије“. Својим димензијама и архитектуром након завршетка радова, црква је добила прворазредни верски и градски значај за становништво Призрена. Временом је постала саборна и седиште рашко-призренског епископа.

Основа цркве је у облику уписаног крста са једном великом централном куполом. Унутрашњи простор цркве подељен је са два реда стубова који простор деле на три брода. На источној страни бродови се завршавају апсидалним испадима, споља полигоним, изнутра полукружним, у којима је у средини смештен олтарски простор, а у бочним проскомидија и ђаконикон. Изнад централног брода на западној страни налази се галерија, која служи као певнички простор.⁵³² Црква је 17. марта 2004. године потпуно уништена од стране Албанаца. Обновљена је у лето 2011. године.

8.7. ЦРКВА ВАВЕДЕЊА ПРЕСВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ⁵³³

Налази се у делу града који се назива Поткаљаја. Још је Јастребов пред крај XIX века описао њене рушевине које су се налазиле у кући Јанка Чауша.⁵³⁴ Остаци цркве су откопани и археолошки истражени 1968. године.⁵³⁵ Дуго времена, све до њене обнове, до 1995. године, била је у рушевинама. Црква је задужбина краља Марка Мрњавчевића и подигнута је 1370/71. године. У њој су пронађена два натписа која се односе на ктитора, младог краља Марка и временски период изградње храма. Црква је једнобродна, решење основе је у облику уписаног крста са централном куполом на пандантифима, која је са унутрашње стране ослоњена на четири пиластра.⁵³⁶ Маркова задужбина, по својим архитектонским облицима, фасадном обрадом и фрагментарно

призренском заводу за заштиту споменика (2015).

⁵³¹ Јиречек, Константин. Исто, стр. 228.

⁵³² Николић, Серафим. Исто, стр. 321.

⁵³³ Црква је позната и као црква младог краља Марка.

⁵³⁴ Јастребов, Иван. Исто, стр. 39.

⁵³⁵ Николић, Серафим. Исто, стр.107.

⁵³⁶ Николић, Серафим. Исто, стр. 110.

очуваним деловима живописа – једна је од значајних средњовековних задужбина на заласку Српског царства.

8.8. СИНАН- ПАШИНА ЦАМИЈА

Налази се у центру града Призрена и задужбина је Коца Синан паше, великог везира Отоманског царства који је рођен у селу Топољане у радомирској (љумској) области.⁵³⁷ Велики Саздрам Отоманског царства почео је да зида џамију у центру Призрена у периоду између 1571. и 1594. године. Ову монументалну џамију завршио је 1615. године његов саплеменик Софи Синан паша Ротуловић.⁵³⁸ За градњу џамије њен ктитор је ангажовао чувеног цариградског архитекту свога времена, мимара Синана – Јерменина који је за њену изградњу искористио камен са порушених Светих Арханђела, задужбине цара Душана. Својом величином и архитектуром ова џамија спада у ред великих и најлепших у нашој земљи. Одликује се богатом сликаном оријенталном декорацијом која је дело дебарских мајстора. Основа је квадратна, са наглашеном нишом за михраб. Џамија привлачи пажњу својим смелим конструктивним решењима: купола је висока 23 метра, а минаре досеже висину од 50 метара. Током 2012. године са улазне стране реконструисан је улазни трем који је пре сто година био порушен.

8.9. ГАЗИ МЕХМЕД-ПАШИН ХАМАМ

Хамам се налази у централној градској зони и заједно са остацима Кукли-бег џамије и Евренос-бег џамије чини значајни оријентални архитектонски мотив у урбаној агломерацији града Призрена. Хамам је подигао 1573/74. гази-Мехмед (Михаил-оглу)⁵³⁹ паша од материјала неког другог порушеног објекта.⁵⁴⁰ На основу употребљене количине материјала вероватно се ради о порушеној монументалној задужбини краља Милутина, цркви Светог Стефана, која се налазила у непосредној близини. Хамам је коришћен као јавно купатило за градско становништво, али исто тако и за трговце који су долазили у Призрен са разних страна. По типу он је двојни „чифте“-амам, који је се састоји од дела за жене и дела за мушкарце. То је објекат савршене симетрије, складна

⁵³⁷ „Радомирска“ област или дебарски крај је јако битан за сагледавање архитектуре Призрена, јер ће велики број утицајних појединаца током турског периода долазити са овог подручја.

⁵³⁸ Јастребов, Иван. Исто, стр. 113-114.

⁵³⁹ Shukriu, Muhamed. *Prizreni i lashte, morfologjia e ecurive per ruajtjen e kultures materiale*, Prizren, 2001, стр. 322.

⁵⁴⁰ Николић, Серафим. Исто, стр. 207.

грађевина са мноштвом полукупола које му дају препознатљив орјентални изглед и спада у ред најлепших хамама на Балкану.

8.10. ПРИЗРЕНСКА ТВРЂАВА – КАЉАЈА

Утврђење је подигнуто на брду са којег доминира својим положајем над градом Призреном. Подигнуто је још у преднемањићком периоду и заједно са Вишеградом, Дрвењградом и Превалисом чини јединствен систем утврђених градова у том периоду на простору Шар-планине. Призренски град-Каљаја је у својој основи неправилног облика и састоји се из два дела: горњи, који је мањи и припада временском периоду до XIV века и доњи, који је знатно већи и припада турском периоду. У „Горњем граду“ су најочуванији њени делови из наведеног средњовековног периода.⁵⁴¹ Утврђење се у време немањићке државе обнавља и утврђује. У њему је у том периоду саграђена и црква Светог Атанасија Великог. Средњовековни део града је за време Турака изгубио на значају и постао је само део фортификације, док се нови део тврђаве развио у XVIII веку западно од постојећег града са којим је и даље чинио јединствену одбрамбену структуру. Тврђава је зидана ломљеним каменом са наглашеним и квалитетно тесаним угловима, какве у идентичном конструктивном облику сусрећемо код кућа у Средачкој жупи. Вероватно је становништво на основу Душановог законика и одредбе о „градозидању“, али и путем обавезног кулука – било у обавези да обнавља и зида средњовековна утврђења. Та обавеза довела је до преношења умећа и техничких решења на кућу овога краја. У периоду почетком XIX века, господар Призрена Махмут паша Ротул обновио је не само зидове, већ и објекте за смештај посаде, магацине, хамам, лагум, џамију и сат кулу на којој се налазило црквено звоно из Смедерева.⁵⁴² Тврђава је коришћена до краја турске владавине 1912. године.

8.11. ПРОФАНО АРХИТЕКТОНСКО НАСЛЕЂЕ ГРАДА ПРИЗРЕНА

Као што је већ речено, Призрен је један од ретких градова на Балкану који је до данашњих дана очувао своју традиционалну градску архитектуру. Ова архитектура достиже свој врхунац на размеђу XVIII и XIX века. Тематски осврт обухвата

⁵⁴¹ Николић, Серафим. Исто, стр. 122.

⁵⁴² Shukriu, Muhamed. Исто, стр. 270.

архитектонску анализу више призренских кућа из наведеног периода које припадају породицама: Гражда, Шехзада, Шећерџија, као и других које поседују изузетну обраду и аутохтоност архитектонског облика који нас типолошки води до облика призренске куће из средњовековног периода. Наведени стамбени објекти, такозване „призренске палате“, представљају целовите стамбене садржаје од више различитих, али узајамно повезаних функција у склопу сваке појединачне призренске куће.

При формирању архитектонске и урбанистичке физиономије града Призрена, велики утицај имала је наша средњовековна српска држава и наслеђе које је она оставила на простору овога града. У вишевековном сталном развоју, укључујући и период турске владавине, град Призрен ће задржати своје карактеристике и још више ће их развити у области профане архитектуре. Призрен сачињавају махале са кућама које поседују високе вредности из домена архитектонског стваралаштва овог подручја које се ослања на наше средњовековно наслеђе. Ово истраживање износи претпоставку да је архитектура града резултат аутохтоних карактеристика саме средине где је настала, њене традиције, економских односа и делатности којима се бавило становништво Призрена, али и јаког утицаја градитеља – Средачких зидара.⁵⁴³ Постоји један податак који је забележио велики познавалац и истраживач средачких села, Татомир Вукановић. Он, наиме, у свом раду везаном за село као социјалну заједницу код Срба каже и ово: *„Код Срба у Средачкој жупи, постоји народна традиција о извесним дажбинама и кулуку из средњег века, као што је градозиданье и пренос луча. У турско феудално доба, Сречани су морали радити по неколико дана у години на спахијским имањима у околини Призрена, код оних спахија којима су припадала села у Средачкој жупи. Уколико је спахија кућу зидао, они су учествовали са својом радном снагом у томе“*.⁵⁴⁴ Простор града Призрена, његово непосредно окружење: Метохијска равница и Полог – јесу области у којима су радили неимари из Средачке жупе. То је самим тим и простор на коме се њихов „архитектонски језик“ развијао у једном вековном трајању. Његова практична употребна вредност нашла је примену и у периоду потпадања ових области под турску власт. Разлог томе је српско властелинско порекло бројних призренских градских породица.⁵⁴⁵ Симболично, мењају се само спољашна обележја и вера, док архитектура кућа остаје иста. Зидари православне вере

⁵⁴³ Албански аутори их називају „локални мајстори“ или мајстори са подручја Призренске Бистрице (Mjeshtat prej Lumbardhi), односно Средачке жупе.

⁵⁴⁴ Вукановић, Татомир. *Село као друштвена заједница код Срба, са нарочитим освртом на Средачку жупу у Аутономној покрајини Косово и Метохија*, Гласник Музеја Косова и Метохије IX, Приштина, Београд, 1965, стр. 59.

⁵⁴⁵ Јастребов, Иван. Исто, стр. 35.

из ове жупе и даље су пожељни као градитељи бројних беговских, агинских и шеховских кућа у Призрену.

Архитектонски садржај Призрена са ендемима нашег средњовековног наслеђа делимично можемо данас да сагледамо у његовој „Радомир“ махали. Наведена махала лоцирана је у равничарском делу Призрена и обухвата простор између реке Призренске Бистрице, Атик (Старе) махале и Левишког поља, у делу града у коме се некад налазила митрополија и царски двораци.⁵⁴⁶ Најлепше призренске палате налазе се у делу града који се назива „лађја Сарајит“ (lagjes se Sarajit), што би у преводу значило „насеље палата“.⁵⁴⁷ Овде су и значајни сакрални објекти, попут катедралне епископске цркве Богородице Љевишке и Епископске палате. Говогити о стамбеној архитектури града Призрена без анализа кућа „Шехзаде“ и старе куће Гражда је непотпуно. Стара кућа погодице Гражда оствагује директну везу са нашом средњовековном стамбеном архитектуром. Она у себи има те елементе који су током XVIII века унапређени и трансформисани. Ове елементе видимо и на кући Шехзаде и то исказане у једном новом светлу до савршенства. Овај град доноси архитектонску причу о ове две куће. Нажалост, једна од њих (стара кућа Гражда) је срушена, док је кућа Шехзаде сачувана до данас.

8.12. АТИК (СТАРА) МАХАЛА

Урбанистички садржај средњовековног Призрена најпластичније, иако делимично, можемо данас да сагледамо у његовој најстаријој Атик махали. Наведена махала захвата равничарски део Призрена и обухвата простор између два речна правца којима је текла река Призренска Бистрица, некадашњег левог и садашњег десног. На том простору налазио се антички Призрен, и то је на неки начин његов Акропољ. Унутрашња саобраћајна мрежа, њена Љевиша улица, спајала је значајне сакралне објекте, и то на почетку, са источне стране цркву Св. Ане (Љевиша цамија) и катедралну цркву Богородицу Љевишку са Епископском палатом на њеном западном крају. Улична мрежа у одређеној мери прилагођена је конфигурацији терена и сачувала је до данашњих дана своје основне правце. Положај одређених сакралних објеката у урбаној агломерацији махале указује на њихов значај који су имали у општој структури целог насеља. Укупна површина Атик махале износи око 10 хектара. У зависности од величине, махале су у Призрену подељене на неколико делова или крајева. Махале

⁵⁴⁶ Јастребов, Иван. Исто, стр. 39.

⁵⁴⁷ Siqeca, Shprese. Исто, стр. 14.

имају своје махалске центре (проширења), најчешће са махалском чесмом, дрветом или клупом за седење. Називи махала најчешће се повезују са родовским презименима породица које су основале одређене махале. У случају Атик махале, то су староседелачке породице српског порекла,⁵⁴⁸ на пример: Шехзадићи и Поподићи. Њихова презимена, осим што означавају махалу као урбанистички микрорејон, доносе и информацију о њиховом пореклу и процесу исламизације становништва у овом делу града Призрена. Из свега овога можемо да закључимо да су српске велможе, у ствари, сачувале и земљу и куће, па и дан данас у неким дворовима живе њихови потомци који су српског порекла. Пример је Фета бега (Гражда).⁵⁴⁹ Површина родовске махале износи око 50 ари. Када је при томе површина кућа 25-50 ари, онда се добија укупан број од 40 кућа у целој махали и претпостављени број од 2000 становника. Након ових података долази се до закључка да густина урбане структуре наведене махале у току XVII па све до почетка XIX века није била велика и да су је углавном чиниле куће призренске властеле из турског периода. Структура махале какву данас видимо резултат је деобе наведених породица које су до средине XIX века живе у задружним заједницама, понекад и са више десетина чланова у једној кући. Важан податак за архитектуру ове средине је и тај да градске махале, па самим тим и Атик махала, нису подељене на основу социјалног аспекта припадности одређеним категоријама становништва. У урбаној матрици нема поделе са социјално-класним предзнаком или формирања посебних делова махала за социјално привилеговано становништво. Та социјална разлика долази до изражаја даље од центра насеља, упоредо са јачањем трговинских функција.

8.13. АРХИТЕКТОНСКИ ПРИКАЗ ПОЈЕДИНИХ ПРИЗРЕНСКИХ КУЋА

8.13.1. КУЋА ШЕХЗАДЕ

Стара кућа у једној од улица „Сарај махале“⁵⁵⁰ некада је била власништво Мусе Ефендије⁵⁵¹, али је у народу позната под називом „Шехзаде“, што на турском језику

⁵⁴⁸ Само презиме појединих породица открива њихово Српско порекло као на пример Поп-одићи. Данас наведене породице имају у потпуности «турцизирана» или «албанизована» презимена, као на пример: Oxhalar, Grazdho, Shehzadhe и друга.

⁵⁴⁹ Јастребов, Иван. Исто, стр. 30.

⁵⁵⁰ Siqesa, Shprese. Исто, стр.14.

⁵⁵¹ Којић, Бранислав. 1932. *Стара кућа у Пећи, Баковици и Призрену*, Гласник Скопског научног друштва, књ. XV- XVI, Скопље, стр. 339-343.

означава принчевску (властелинску) кућу. По причању старих Призренаца, то је била кућа последњег српског властелина, па отуда и тај назив за идентификацију саме куће наведеним турским називом. Кућа Шехзаде представља равничарски тип слободно постојеће куће, асиметричне је основе и у садашњем стању и има приземље и спрат. Подигнута је с краја XVIII века и спада у једну од најстаријих кућа у Призрену и на Косову и Метохији. Сама кућа има у приземљу дубоку "преткућу"⁵⁵² (ајат), који се такође јавља и на спрату, али се у том случају зове "чардак". Из "преткуће" се директно улази у "кућу" и у једну велику и малу собу (одају). Основа спрата прати основу приземља и осим чардака, садржи две одаје и између њих једну мању просторију – „оцаклију“ (бањицу). Оваква програмска садржина стана свој највећи квалитет има у ајату и чардаку, који својом мултифункционалношћу имају важну улогу у становању. Још један податак јако је битан: прастари назив за "кућу" је "мата"⁵⁵³, што само по себи говори да се ради о матици, мајци – па је отуда идем "домма" од идем „до мате“. У собама под је од набијене земље испод које су "платице" – цеplене дрвене гредице, а таван је украшен богатом дрвеном резбаријом и рад је дебарских мајстора који су углавном радили ентеријере призренских кућа,⁵⁵⁴ док су конструкцију саме куће радили локални мајстори.⁵⁵⁵ Спољашњи зидови приземља су дебљине од 60-80 см, и изграђени су од "ћерпича" (цигли направљених од блата и сламе). Унутрашњи преградни и поједини спратни зидови изграђени су у бондруку ("ћерпич-дрво") и називају се "јаламкат". То су зидови сложене грађе: састављени од дрвених греда које носе и укрупљују зид и "ћерпича", који даје зиду његову испуну. Куће су у то време већином биле покривене каменим плочама, а касније турском ћерамидом.

Архитектонско-естетска компонента највећа је вредност ове куће и она је исказана на једноставан начин, кроз складно и лепо обликовано фасадно pročелје самог објекта палате Шехзаде. Њен упечатљив израз чине преткућа и чардак са својом декорацијом у дрвету и еркером који доприноси пластичности и одаје утисак ненаметљивости и човекомерности овог репрезентативног објекта. Кућа Шехзаде остварује чврсту везу са наслеђеном архитектуром Призрена, али и све присутнијим оријенталним утицајима престонице Цариграда који она има на развој архитектуре у унутрашњости Турске империје.

⁵⁵² Може да се наиђе и на старији назив – „потчардак“.

⁵⁵³ Идентичан назив сусрећемо и у Радомирској области (данашња Љума), у источној Албанији.

⁵⁵⁴ Siqeca, Shprese. Исто, стр. 22.

⁵⁵⁵ Doli, Flamur. 2001. Arkitektura tradicionale popullore e Kosoves, Prishtine.

8.13.2. СТАРА КУЋА ПОРОДИЦЕ ГРАЖДА⁵⁵⁶

Ова, некада најстарија кућа у Призрену, сазирана пре око 250 година, у себи поседује ендеме аутохтоности и читљивог утицаја наше средњовековне градске архитектуре, пре свега „ехо средњовековног града Призрена.“⁵⁵⁷ Њена архитектура је резултат знања и умећа локалних градитеља које су стицали и неговали више векова. Ова стара кућа поседује типолошке матрице наше градске куће из средњовековног периода, чиме њена архитектура постаје изузетно битна за сагледавање целокупног нашег архитектонског корпуса на простору Призрена. Док је у архитектури града Призрена, након доласка Турака, видљив утицај оријента, дотле је архитектура старе куће Гражда изворна, оригинална и једна од ретких која је дуго била сачувана. Наведена кућа је због тога, може се рећи, прави архитектонски драгуљ који до данас чува макар и само на фотографији историјске, националне и уметничке вредности, битне за сагледавање материјалне културе и стваралаштва српског народа на простору Призрена. У основи приземља ове куће са предње стране налази се преткућа (ајат) у којој је смештено степениште за спрат. Из преткуће се улази директно у две просторије од којих је једна “кућа”, а друга служи као остава. На спрату изнад преткуће (ајата), целом дужином, налази се чардак из кога се улази у три собе (одаје), од којих је једна велика – гостинска соба, а друге две су мање, спаваће. Приземље и део спратног зидног платна зидана су од ломљеног камена и блата. Остали конструктивни делови куће зидани су од комбинације бондрука и ћерпича. Окренута је споља и изнутра. Кућа је покривена турском ћерамидом, а кров је на четири воде. Кровна конструкција је рађена са просторним столицама које се ослањају на зидну конструкцију. Благог је нагиба и на врху је отвор за бацу кроз коју излази дим из просторије у којој се налази „кућа“. Функционална шема старе куће Гражда јасна је, логична и представља континуитет наше средњовековне куће која припада “горње-вардарском”⁵⁵⁸ типу куће, односно типу куће који је настао и неговао се на простору Шар-планине, а конкретно Средачке жупе. Он је, мајсторском вештином неимара из Средачке жупе, пренесен и уткан у призенску кућу попут ове старе куће породице Гражда. Касније ће у градској средини бити све

⁵⁵⁶ Породица Гражда или Граждићи по причању Феим-паше воде порекло из села Гражда у радомирској области и блиски су рођаци Коца Синан паше Ротуловића, по чијем су се допуштењу и населили у наведеној махали пре око 450 година.

⁵⁵⁷ Стара кућа Гражда порушена је 1979. године и на њеном месту подигнута је нова кућа.

⁵⁵⁸ Цвијић, Јован. *Балканско полуострво*, Сабрана дела, књ. 2, САНУ, Књижевне новине, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1987. Београд, 1987, стр. 280-281.

више присутан оријентални утицај који можемо да видимо и на примеру куће Шехзада.

8.13.3. ПАЛАТА ПОРОДИЦЕ ГРАЖДА

Велика кућа која се налази у ивичном делу Сарај махале који се ослања на Атик махалу, припада старом роду Граждића.⁵⁵⁹ Кућа датира из прве половине XIX века, иако власници тврде да је старија. Поред ове куће, у њеном дворишту налази се стара кућа ове породице за коју се верује да је најстарија у Призрену и да је највероватније грађена у XVIII веку. Површина парцеле на којој се налази кућа Гражда износи 40 ари, те спада у ред кућа са већом површином парцеле. Веза са улицом остварена је преко масивних дворишних улазних врата. Кућа својом западном и северном страном излази на улични фронт.

Кућа се развија на два нивоа: приземље и први спрат, и у својој основи има правилну правоугаону форму, што је једна од најбитнијих карактеристика „горњевардарске“ куће.⁵⁶⁰ Она је резултат примењених функционалних решења њених градитеља, средачких зидара, који су своје јединствено и више векова коришћено решење основе куће са дугим аксијалним ходником, аралаком – вешто примењивали и уграђивали у призренске палате, прилагођавајући га муслиманском становништву, тако да се аралак трансформише у санитарни блок са купатилима. Приземна партија састоји се од куће, преткуће и две собе. Једноставни састав приземља задовољава основне економске потребе домаћинства. Висина приземних просторија је око 2,60 метара. Преко једнокраких степеница стиже се на спрат и чардак који обједињују четири стамбене просторије на овој етажи. Чардак је моћан и својом јужном страном представља отворени део спратне просторне зидне завесе. Организација простора лака је и са прегледним је комуникацијама. Посебан квалитет у том смислу нуде пространа преткућа и чардак, који се у делу степеништа увлаче и формирају дискретну, прикривену везу екстеријера и ентеријера.

Темељи и три зидна платна у нивоу приземља зидани су од ломљеног камена са блатом. Остали делови конструктивног склопа куће зидани су у бондруку са испуном од ћерпича. Окренута је споља и изнутра. По својим конструктивним карактеристикама

⁵⁵⁹ Стара призренска породица српског порекла из које је и Фета-бег. Њихово име долази од речи *граждер* која означава кош или амбар за кукуруз. У овом контексту то би значило „неко ко у свој кош прикупља жито“, а то не може бити нико други осим спахије.

⁵⁶⁰ Цвијић, Јован. Исто, стр. 280-281.

припада, заједно са кућом Шећерџијом и Поп-оцином (о којима в. у даљем тексту) у групу репрезентативних објеката градске архитектуре у овом граду. Кров је урађен са просторним столицама које се ослањају по ширини на зидну конструкцију. Конструктивни склоп очуван је у изворном облику до данашњих дана и представља интересантан пример статичког решења прилагођеног конкретним условима, тако да троугаони носач у неку руку прераста у просторни решеткасти носач са флексибилним косницима. Покривач је од ћерамиде, благог је нагиба, а на врху је отвор за бадџе и два пара ретко лепих димњака. На собама се налазе по три прозора већих димензија коју су спојени дрвеним перваз лајснама и делују као транспарентна зид завеса. Између прозора и зида, као и у делу еркера, налази се профилисана дрвена, перваз лајсна која умногоме утиче на лепоту објекта и даје контраст белини зидног платна. Кућа данас има високо ограђено двориште према улици и улаз из две улице, док са доње стране није ограђена и својим волуменом уклапа се у зеленило воћњака.

Кућа се одликује ванредном фасадном пластиком насталом из контраста између неутрално третираног приземља, просторно благог еркера и бројних прозорских отвора. На тај начин формирана је једна разиграна фасадна опна која се отвара својим визурама ка Призренској трђави, Шар-планини и њеним врховима.

Ова кућа у потпуности је сачувала свој некадашњи изглед. То се посебно односи на њен ентеријер и прелепе таванице рађене у дуборезу мијачких мајстора.⁵⁶¹ Кућа Гражда сведочи о њеним мајсторима, средачким зидарима, који су били пожељни градитељи бројних призренских палата.⁵⁶²

8.13.4. ПАЛАТА ПОРОДИЦЕ ШЕЋЕРЦИЈА – МИЈИЋ (САРАЈИТ)⁵⁶³

У непосредној близини куће Гражда налази се једна од најлепших кућа Призрена, која у себи носи најбитније карактеристике архитектуре овога града. То је кућа породице Шећерџија. Грађена је средином XIX века и очувала је свој аутентични изглед у целини. Припада групи старих кућа које излазе са две своје фасадне стране на улични фронт малих махалских улицица. Локацијски положај, као и двориште и његова

⁵⁶¹ Светиева, Анета. *Резбарени тавани, долати и врати во Македонија*, Институт за фолклор, Скопље, 1992, стр. 86.

⁵⁶² Забележено на основу казивања Феим-аге, потомка Фета-бега у Призрену 1979. године. Упамтио сам овај податак још као дете, јер сам одрастао у непосредном суседству куће породице Гражда.

⁵⁶³ Shukriu, Muhamed. Исто, стр. 388.

величина, одредили су диспозицију самога објекта. У вези с тим, у кући постоје два улаза: један је директан, са улице, а други је бочни, у двориште. Други се назива капицик или мала врата, и он је још један од елемената микроурбанизма Призрена. Први се користи за улаз у кућу, а други као улаз у суседна дворишта и куће. И поред тога, у организацији куће влада извесна стандардна лежерност, која одаје пријатан кућни простор. Објекат има подрум, приземље и спрат. На приземљу се развија стан око хола који се налази у средини. Око њега, налазе се просторије које сачињавају стамбени простор. Подела просторија је по ортогонали. У дну објекта на западној страни налази се кућа са огњиштем, вода и уграђени плакари за остављање судова. Просторија куће директно је повезана са гостинском собом, што је и логична пројектантска поставка, имајући у виду функционалну међузависност ових просторија. Отворени трем (преткућа или хол) успешно остварује контакт са дворишним амбијентом и његовим осталим садржајима. У све ово укључено је и ненаметљиво постављено степениште које води ка спратној етажи. Две просторије чине подрум који се уклапа у кубус објекта. Кућа према улици има нешто виши подрум због нагнутости терена. Зидови приземља изграђени су од ломљеног камена са наглашеним угаоним ћошковима. Њихова дебљина креће се од 75-60 центиметара и телескопски се мења како висина расте. Сви преградни, унутрашњи зидови рађени су у бондрук систему типа „јаламката“⁵⁶⁴ и дебљине су од 14-16 центиметара. Међуспратна конструкција, као и кровна конструкција, од тврде су дрвене грађе (брест и буква), док је степениште од мекше дрвене грађе (бор и јова), осим базишта и чела. Под у приземљу је од набијене земље, док је на спрату од дасака. Покривач је од црепа ћерамиде.

На фасади је присутна симетрија архитектонске композиције саме куће, као оса на којој се појављује моћна, испуштена ван равни зида, диванхана. У суштини, народни мајстор настојао је да заједно са зидним платном и чардаком сазида један мотив као централни параметар архитектонског израза дворишне фасаде. Том визуелном препознавању доприносе детаљи у дрвету, перваз лајсне, греде и стубови у које је уткана вештина средачких зидара, већ виђена на кућама призренских палата.⁵⁶⁵

⁵⁶⁴ „Јаламкат“ – идентичан назив као у селима Средачке жупе; означава нешто што се гради на ооо рук и што се клати ...еј јала еј шала... (нешто што је флексибилно).

⁵⁶⁵ Исто о овој кући казивао је и Феим-ага, јер је некад и ова кућа била њихово власништво које су касније, након 1912. године, продали породици Шећерџија (Мијић)

8.13.5. ПАЛАТА ПОРОДИЦЕ ПОП-ОЦИЋА

У источном делу Атик махале налази се интересантна кућа која припада симетричном типу. Грађена је у XVIII веку. Површина парцеле на којој се налази наведена кућа износи преко 50 ари. Спада у ред кућа са највећом површином парцеле. Веза са малом стамбеном улицом (ћорсокаком) остварена је преко масивних дворишних улазних врата. То је објект чија се стамбена садржина развија на много ширем простору и чији је улични фронт широк око двадесет метара. Функционална шема градске палате и при таквим условима успешно је спроведена, а добијена је визуелно привлачна и складна архитектура. Основа куће развијена је у две хоризонталне равни: приземље и спрат. Терен, који је у благом паду, омогућио је да се у северном делу формира подрум са избом у који се улази бочно из дворишта. У нивоу приземља налази се централни хол или преткућа, која се протеже до половине ширине објекта и захвата петину његове површине. Из хола се улази у кућу и четири собе, а у њему се налази и степениште за спрат. Спрат има чардак који прати његову основу из приземља и подељен је на три сегмента: један централни и два бочна. Чардак је отворен према улици, дворишту, и повезан је преко аралака са осталим просторијама, чинећи јединствену просторно-функционалну целину из које се даље улази у осам соба.

Спољашњи изглед куће Поп-оцића експонира се преко две фасаде, и то према дворишту и улици. Дворишна фасада, иако компонована са мало архитектонских елемената, поседује одмерен и привлачан архитектонски израз. Постигнут је хармоничан однос између пуних и празних делова објекта. Зидно платно, чардак, ритам импулсивних прозора, благо наглашена стреха и јасна контура четвороводног ћерамидног крова чине јединствену целину. Томе доприноси и импулсивно разбијена фасада на пет делова и једноставна ограда која је транспарентна дрвена површина и на неки начин представља продужетак и баланс између зидног платна.

Иако велика, кућа Поп-оцића у Атик махали са једноставним мотивима, складном игром маса између зида и чардака, оставља утисак успеле архитектонске концепције створене да безвремено траје и да сведочи о вештини њених градитеља, средачких зидара, и блиска је старијим средњовековним узорима који су коришћени током турског периода.

Традиционална градска архитектура Призрена представља својеврстан феномен и настала је под директним утицајем неимара који су долазили из Средачке жупе. Кућа Призрена, односно његова палата, узрасла је кроз непрекидно време њеног постојања

и трпела промене физичке структуре, културног контекста, као и утицаја појединих моћних појединаца који су снажно утицали на њен развојни ток и временом све више захтевали оријенталне елементе које су им дебарски мајстори кроз ентеријер и те како нудили. Из свега наведеног можемо закључити да традиционална градска архитектура на простору Призрена припада нашем националном корпусу, јединствена је и потврђује вишевековно присуство средачких зидара на изградњи бројних призренских палата. Архитектури и стваралаштву ових наших неимара припада значајно место у историји традиционалне архитектуре Србије, а и шире, целог Балкана.

9. ВАЛОРИЗАЦИЈА, РАЗВОЈ, АРХИТЕКТУРЕ И ПРОСТОРА НА ШАР-ПЛАНИНИ

9.1. АНТРОПОГЕНИ ФАКТОРИ У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА ПРОСТОРА И ТУРИЗМА

Рад анализира могућности за развој одрживог високо-планинског туризма на подручју Средачке жупе као и осталих српских енклава које се налазе на простору шарпланинског масива. Ово подручје наше земље поседује потенцијал и ограничења која су специфична у односу на друге делове Републике Србије. Развој туризма ослања се на изванредно повољне услове овог простора које он поседује, оправдано је њега узети као кључног фактора у будућем развоју овог простора и шарпланонског ентитета уопште. При томе, намеће се питање решавања будућег статуса српских енклава на простору Косова и Метохије и Македоније посебно Средачке, Сиринићке, Горанске жупе и Скопске Црне Горе. То решење подразумева прилагођавање тренутним геополитичким околностима, заштиту и очување нашег народа и физиче територије на тим просторима. У историјском, етнографском, верском и националном смислу Средачка жупа се убраја у најбогатија подручја наше земље. Њена традиционална сеоска архитектура и рурални сеоски амбијенти, цркве, ношња, говор, обичајно право познати су и ван граница наше земље и представљају уникатне реликте једне јединствене културе. Важна компонента у развоју ове жупе је свакако зимски туризам. За његов развој постоје изузетно повољни услови на њеном подручју. Међутим, дар природних услова није једини услов за његов развој. Постоји низ фактора који на то утичу од дефинисања статуса и положаја српског и осталих народа на простору Косова и Метохије па до доношења конкретних развојних планова за њихово искоришћење и развој читавог подручја.

Средачка, Сиринићка и Горанска жупа налазе се на крајњем југу Републике Србије у непосредној близини Призрена. Налазе се на средишњем делу планинских масива (Шар-планина и Жар-планина) који раздваја Р. Македонију на југу и Р. Србију на северу. Ове жупе настањене су још у праисторији. Њена историја богата је у читавом свом дугом континуитету и може се пратити кроз више историјских раздобља. Најстарији помен о наведеним шарпланинским жупама везан је за хрисовуљу краља Драгутина из 1276-81. године, којом манастиру Хиландару даје село Локвица, које и данас постоји. Ова сеоска насеља поседују изузетне амбијенталне целине са очуваним старим печалбарским кућама, плевњама, амбарима, кошарама, мандрама, бачијама и збориштима који чине јединствену и непоновљиву антропогеографску и етничку целину на простору наше земље Србије, а и шире на простору Балкана. У време средњовековне српске државе Средачка жупа и остале две жупе имале су врло повољан положај, пре свега због непосредне близине царске престонице града Призрена, значајног трговачког, политичког и верског центра. Жупа је посебно добила на значају изградњом манастирског комплекса Светих Арханђела, задужбине цара Душана, у клисури Призренске Бистрице. Кроз жупу је водио средњовековни пут у своје време који је преко Шар-планине повезивао ондашње две престонице – Призрен и Скопље. Други пут исто тако значајан повезивао је Средачку жупу са Сиринићком жупом и даље преко Качаничке клисуре водио за Скопље, Сер, Солун и Цариград.

Доласком Турака на ово подручје, становништво жупе и околних крајева налази склониште у природној изолованости саме жупе и повољним условима за развој сточарства. Временом део становништва прихвата исламску веру ублажавајући тиме тешке услове живота. Током векова жупљани су створили посебан ентитет који чини засебну етничку целину са утврђеним друштвеним одредбама кривичног обичајног права које произилази из законика цара Душана, специфичном ношњом, говором, урбаним и архитектонским наслеђем руралних средина. Послератним интензивним развојем општинских центара, међу којим и Призрена, становништво жупе се иселава, чиме је овај простор постао највеће миграционо подручје у Србији. У току ратног сукоба на Косову и Метохији 1999. године и после доласка међународних снага у овој нашој покрајини, целокупно српско становништво је било приморано да напусти своја огњишта. Данас живаљ који је напустио жупу чини напоре уз помоћ наше државе и међународне заједнице да се врати у своја села одакле је избегао у току последње деценије XX века.

9.2. ВАЛОРИЗАЦИЈА ПРОСТОРА И АРХИТЕКТОНСКОГ НАСЛЕЂА У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА ТУРИЗМА СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА СРЕДАЧКУ ЖУПУ

Под оваквим околностима настало је и делом се до данас очувало споменичко наслеђе Средачке жупе које чини седам православних храмова и читав низ руралних амбијенталних целина. Храмови се налазе и то Св. Ђорђа у Милачићима, Св. Богородице у Пејчићима, Св. Николе у Драјчићима, Св. Николе у Богошевцу, Св. Петра и Павла и Св. Николе у Мушникову и Св. Ђорђа у Горњем Селу. Ова група цркава обновљена је између 1557. и 1650. године, спада у ред мањих грађевина, али упечатљивог и изражајног уметничког домета.

Наведени рурални простор Шар-планинских енклава богат је породичним кућама специфичног изгледа које су карактеристичне за ово подручје. То су масивне, високе двоспратнице које су донеле и неке новине, које су, опет, резултат и последица тих печалбарских кретања. Грађене су од фино тесаних блокова камена, са наглашеним угловима. Прозори и врата добијају радијалну "шембрану" као својеврсни отисак у камену, али прилагођеног свом завичају и времену. Жупљани их зову "американке", чувајући при том део сретечке историје и меморију успомена окамењених на њиховим моћним прочељима. Откривајући ову до сада непознату архитектуру валоризујући у функцији туризма њене репрезентативне примерке попут: куће Џинића, Билибајкића, Совтића, Мандушића; Терзинаца, Недељковића, Калинчића и других поново смо актуелизовали потребу да освежимо национално памћење и никад не заборавимо простор Косова и Метохије и да страним туристима на најбољи начин промовишемо наше наслеђе. Намеће се закључак за потребу очувања старе сеоске архитектуре на овом подручју, а самим тим и нашег народа на овом простору. Сама архитектура је главни мотив за ревитализацију и обнову руралних средина попут засеока Милачки и села Мушњиково и Драјчки тако да је она један од најзначајнијих елемената уз коришћење осталих природних потенцијала. Развојем зимског туризма сама Средачка жупа и њен шарпланински ентитет могу рачунати на самоодрживу будућност.

9.3. ДЕФИНИСАЊЕ СТАТУСА ЕТНОПАРКА

Потребно је извршити нову територијалну поделу Косова и Метохије која би створила услове за опстанак, повратак и развој свих насеља на простору шарпланинског масива. При томе, намеће се питање решавања будућег статуса српских енклава на простору Косова и Метохије, посебно Средачке, Сиринићке и Горанске жупе. То решење подразумева прилагођавање тренутним гео-политичким околностима, заштиту и очување нашег народа на тим просторима. Треба коначно утврдити шта је то минимум и које су то територијалне области на простору Косова и Метохије од посебног интереса за нашу државу и на тај начин постићи вишевековни историјски компромис са албанским народом у целини. Шта је то највредније што је остало на простору ове наше покрајине? То су српски манастири и територије са компактним српским становништвом на простору: Шар- планине, централног Косова, Кос. Поморавља, Новог Брда, Велике Хоче, Осојана и северног Косова. То је површина од око 20.000 км² или 20 посто од укупне површине Космета. Време је показало да решење не треба тражити у територијалном повезивању горе наведених регионалних целина, већ у микро решавању сваког појединачног случаја. У првом реду, Средачка жупа, Сиринићка и Горанска жупа појављују се пред међународном заједницом у виду основне јединице а то је сеоска општина, која је и по плану међународне заједнице Европске уније и САД већ прихваћена као сегмент у коме могу да се остварују и регулишу права малих сеоских заједница у овом случају жупа.

9.4. ТЕРИТОРИЈАЛНА ОРГАНИЗАЦИЈА

На простору Космета, називу се региони у којима је реално могуће остварити услове за повратак српског и осталог неалбанског становништва.

Та већа територијално-административна јединица формирала би се груписањем општина:

- Шарпланинске жупе: Средска, Гора и Сиринић образују заједно ентитет као уникатну етногеографску, па се може рећи и геополитичку структуру важног шарпланинског региона за Републику Србију. У том погледу овај регион нема аналогије у Југоисточној Европи и донекле се може упоредити само са регионима на Кавказу или Пиринејима (Андора, Осетија, Нагорно-Карабах)

- Све три жупе су делови сродних група које заједно имају словенску основу донекле у симбиози са елементима старобалканског становништва у овом случају Илира. Оне су истовремено и резултат вишевековне етничке и верске диференцијације становништва на овим просторима.

- То значи да су ове три жупе посебни релативно аутономни етнонационални системи различитих степена постојаности унутар себе и уклапања у односу на своје суседе: Албанце, Македонце и друге народе.

- Шарпланински ентитет одиграће позитивну улогу у будућности, приликом промене геополитичког интереса појединих земаља и повратка државе Србије са својим институцијама на простор Космета.

- Ентитет је стратешки значајан и за Европску унију и САД као безбедоносна тврђава српског народа у "мору" проблематичних и склоних анархији Арбанаса. То се односи и на међународну борбу против тероризма и предности које наведени простор пружа.

Нова организација мреже насеља, према опремљености и развијености садржаја секундарних, терцијалних и кварталних делатности подразумевала би следећи систем насеља на подручју шарпланинског ентитета а и унутар саме Средачке жупе.

- Центар заједнице сеоских насеља на Шар-планини налазио би се у селу Средска. Њему би као регионалном центру ове три жупе гравитирала остала два општинска центра: Драгаш и Штрпце. Центар ентитета имао би вишесмерне односе и са Призреном као најближим регионом, Приштином као следећим аутономним-независним центром и Београдом као својом престоницом. А кроз међудржавне односе сарађивао би и са Републиком Македонијом и ЕУ.

- Села са сеоским центром обједињују два или више примарних села и њихове атаре у једну просту економску целину, поред унутрашњих имају развијене и спољне функције: основна школа, пошта, амбуланта, редовна аутобуска линија са центром заједнице сеоских насеља. Поред пољопривредног они имају доста непољопривредног становништва које се бави трговином и занатством. Таква села у жупи била би: Плањане, Мушниково, Манастирица и друга.

- Примарна сеоска и туристичка насеља су она која имају стамбено-пољопривредни или туристички карактер, она су без икаквих спољних функција према околним селима а у њима се развија само унутрашња функција села. Таква села су углавном засеоци села Средске и Драјчићи.

9.5. УНАПРЕЂЕЊЕ САОБРАЋАЈА

Саобраћајни положај Средачке жупе одређен је положајем Косова које је ван главног европског коридора, односно правца који пролази кроз Србију. Сама Шар-планина и Средачка жупа је повезана регионалним путем за суседну Сиринићку жупу и Призрен, тако да је положај ове жупе условљен недовољно валоризованом туристичком магистралом Црногорско приморје - Пећ - Призрен - Скопље, која представља вредан и интересантан туристички пут.

Тек изградњом јадранске магистрале као европског коридора значајно би се побољшала саобраћајна повезаност Средачке жупе. Коридор би сада прелазио преко Шар-планине и био би директно повезан у европски систем аутопутева који се налазе у непосредном окружењу саме жупе и на неки начин је саобраћајно тангира.

- Економски интерес, у повезивању Призрена и Тетова магистралним путем који би пролазио преко Шаре, та траса пута би била краћа од постојеће за 80 км и износила би 35 км. Да напоменем да је Тетово већ од 2000. године повезано аутопутем са Скопљем и саставни је део једног европског коридора.

- Самоодрживост, побољшао би се положај саме жупе и ентитета и постао би стратешки и за њен опстанак јако битан. Ентитет би прикупљао средства од транзита и еколошких такси за пролазак возила.

- Константност протока возила условљена је због падавина, пошто је траса на великој висини била би регулисана изградњом тунела. Тако да би ови проблеми тим решењем били избегнути.

- Повећао би се интерес страних улагача за изградњу високопланинских зимских туристичких центара јер би траса магистрале пролазила и повезивала будуће центре на овом простору.

- Безбедносни моменат је јако битан и узима за могућност интервенцију снага НАТО-а у случају албанске побуне или борбе против међународног тероризма као и могуће последице по становништво Средачке жупе и туристе који бораве на њеном подручју.

Изградњом овог својеврсног "бајпаса" економску корист би имали сви и ентитет у виду етно-парка, тетовски регион који броји око 300.000 становника и призренски који

броји око 500.000 становника. Отварање тог пута и повезивање доноси неслућене могућности развоја зимског туризма јер се повећава база потенцијалних корисника тих услуга.

9.6. ПРИРОДНИ ФАКТОРИ У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА ЗИМСКОГ ТУРИЗМА

Познавање природне основе једног подручја један од најбитнијих предуслова у валоризацији и коришћењу природног потенцијала. Средачка жупа је веома атрактивно подручје, јер се на њеном, релативно малом географском простору преплићу разноврсни природни елементи. На неки начин то је простор пун динамике, промена и висине, а где је висина ту је и високо планиски туризам. Наша Република Србија има јако мало таквог простора још само Проклетије и Копаоник.⁵⁶⁶ Стога су природне карактеристике у неку руку дар природе који треба искористити и валоризовати на општу добробит нашег и осталих народа који живе на наведеном простору. Због тога, за развој њене територије нужно је, поред друштвених чинилаца, узети у обзир и природне основе њене географске средине. Међу њима истичу се: рељеф, клима, падавине и биљни и животињски свет, а од друштвених: историјски, културни и политички чиниоци.

- Релеф представља најупечатљивију особину територије ове жупе, велике висине, посебно масива Шаре до (2.500 м.н.в.) највредније су карактеристике рељефа за развој зимског туризма.

- Нагиби терена налазе се у зонама погодних висина које прелазе 1.700 м.н.в. и поседују одличне висинске разлике.

- Орјентација терена као трећи фактор за развој овог вида туризма је исто повољна јер генерално доминира северна и северо-западна орјентација које су најквалитетније за развој овог вида туризма а што није случај са македонском страном Шар-планине, која, такође, поседује велики потенцијал али услед неповољне орјентације не може да буде предмет валоризације.

- На овом подручју што се климе тиче присутна је у долини такозвана "жупска клима" - планинска, са благим утицајем Медитерана, док у зони изнад (1.700 м.н.в.) присутна је зона алпског климата који је идеалан за зимски туризам, јер захваљујући

⁵⁶⁶ Кнежевић, Марко. *Туристички ресурси и потенцијали Проклетија*, „Григорије Божовић“, Приштина, 1995.стр.83.

њему снег дуже траје, а самим тим дуже траје и туристичка сезона.

- Инсолација има повољне показатеље, исто важи и за температуру која је без драстичних осцилирајућих промена. Јако је мало облачних и магловитих дана што је исто битан фактор за квалитет понуде.

- Снежни покривач, као главни ресурс, има по квалитету и трајању изванредне резултате, па тако да средњи годишњи број дана са снегом износи око 150 а просечна дебелина снежног покривача износи око 60 цм.

- Доминантни ветар је северозападни, који доноси обилне снежне падавине.

- Биљни и животињски свет представља значајни потенцијал и мотив за развој туризма. Присуство богате шумске вегетације у којој доминирају заједнице: букве и аутохтоне врсте бора-мунике и молике представљају јединствен потенцијал и релик овог подручја који треба употребити у функцији развоја туризма.

- Заштита природних вредности на неки начин је регулисана уласком територије Средачке жупе у састав националног парка Шар-планина.

9.7. ПОТЕНЦИЈАЛНЕ МОГУЋНОСТИ ЗА РАЗВОЈ ЗИМСКОГ ТУРИЗМА

Важна компонента у развоју ове жупе је свакако зимски туризам. За његов развој постоје изузетно повољни услови. Међутим, дар природних услова није једини услов за његов развој.

На подручју бивше СФРЈ не постоји планински простор, изузимајући донекле Проклетије, где су се стекли тако повољни природни услови за развој рекреативног планинског туризма зимског и летњег као на Шар-планини. Али, упркос томе, нигде ти услови нису мање искоришћени у функцији развоја туризма него у Средачкој жупи. Шарпланина поседује укупну денивелацију стаза потенцијалних за скијање у дужини од 103.770 м. или око 30% укупног потенцијала скијашких стаза у бившој СФРЈ.⁵⁶⁷ То је резултат студије коју су радили експерти ОЕЦД, перетече Европске Уније из које су коришћени наведени подаци. Шарпланински масив, са становишта могућности коришћења потенцијалних терена за скијање, поседује најбоље услове за развој зимско-спортског туризма на територији целе Југоисточне Европе, укључујући Словенију, Црну Гору, Бугарску, Македонију и остале земље. По броју, денивелација и

⁵⁶⁷ Кнежевић, Марко. *Исто*. стр. 77.

капацитетима потенцијалних скијашких стаза Шар-планина и Проклетије, не само да надмашују све остале планине бивше СФРЈ, већ се само могу упоређивати са највећим зимским центрима у области Алпа, Скандинавије и Пиринеја.⁵⁶⁸

Само подручје Средачке жупе поседује три потенцијална смучарска центра, од којих се поједини њихови делови могу међусобно повезати у веће зимско-туристичке центре. Од укупног збира денивелација смучарских стаза на Средачки део Шар-планине отпада 24.900 м. око 25% потенцијала у одосу на саму Шару. Само Превалац, располаже са укупно 16.970 м денивелације, што је више од укупног збира денивелација познатих зимских центара Копоника и Крањске горе заједно. Примера ради Стара планина и Миџор налазе се на 27 месту⁵⁶⁹ по свом потенцијалу?!. Поставља се питање зашто градимо тамо где нема ни снега, стаза,....

Полазећи од утврђеног норматива: да на једног смучара долазе два лежаја, потенцијални смештајни капацитети за потребе зимско-спортског туризма на подручју Средачке жупе износили би око 50.000 лежаја, што је приближно једнако половини укупних потенцијала Словеније. Денивелацијске и конфигурацијске карактеристике већине скијашких терена на Средачком делу Шар-планине у потпуности задовољавају европске нормативе за трасирање и уређење такмичарских стаза за слалом, велеслалом, спуст и рекреативно смучање. Већина ових стаза на овом подручју пролази преко пашњака и лоциране су на висинама већим од 1600 м, што омогућава смучање и при минималној дебљини снега и временски дуго траје, до маја месеца. Смучарски терени смештени су већином у глацијалним цирковима који су са својим гребенима заштићени од јаких ветрова и великих температурних промена и самим тим пружају угодност приликом скијања. Највећу денивелацију има скијалиште које се налази на подручју Превалца заједно са Ошљаком има денивелацију од 16.970. м што чини 15% укупних потенцијала Шар-планине. Упоређења ради Попова Шапка поседује 10 100 м или 9.0% . Ова два смучарска центра спадају у ред кога чине четири велика смучарска центра који имају денивелацију преко 10 000 м. Друга два центар налазе се на Проклетијама (Маја Русолија и Маја Курвала).⁵⁷⁰

⁵⁶⁸ Кнежевић, Марко. *Исто.* стр. 79.

⁵⁶⁹ Кнежевић, Марко. *Исто.* стр. 78.

⁵⁷⁰ Ћукић, Драган. *Туристичка валоризација природних, етнографских и других културних потенцијала Шар-планине*, СГД, Посебна издања, књ. 55, Београд, 1983. стр. 43.

9.7.1. ПРЕВАЛАЦ⁵⁷¹

По потенцијалу налази се на трећем месту у бившој СФРЈ, и појединачно је јаче од Копаоника и Старе Планине заједно?! Његова карактеристика је значајно пространство за трасирање већег броја појединачних стаза, али и могућност за трасирање широких скијалишта. Има одличан приступ, јер се налази на регионалном путу Призрен - Штрпце - Скопље. Денивелација скијашких стаза износи 13.780 м⁵⁷² са укупним капацитетом од око 30.000 скијаша. Овом податку треба додати да у збирни потенцијал овог скијалишта не улазе и стазе које се налазе на суседној планини Ошљак и на неки начин образују и формирају јединствену целину.⁵⁷³ Ово је највеће потенцијално скијалиште на читавом подручју Шар-планине и шире. Тренутно је у функцији само један вучни лифт, нема хотела, егзистира само викенд насеље у последње време након завршетка рата на простору Косова и Метохије предмет је подивљале изградње ван плански изграђених објеката, а све у функцији пресецања српских енклава.

9.7.2. ДУПНИЦА

То је широко и пространо подручје алпског изгледа са дугачким косама, глацијалним цирковима које се од Кобиличког превоја спушта до Доњег Љубиња. Нагиб је континуално експониран према северу са денивелацијом од 4750 м,⁵⁷⁴ капацитетом од 10 000 скијаша и висинском разликом од 1420 м. Ово скијалиште своје потенцијале може валоризовати након изградње новог магистралног пута Призрен-Тетово, чија ће траса проћи поред ових терена и на тај начин учиниће га доступним. Ово потенцијално скијалиште показује колико је саобраћајна повезаност и доступност природних потенцијала и људских ресурса јако битна и чини битну компоненту у развоју високопланинског туризма на овом подручју. Дупница поред новоподигнутих смештајних капацитета у својој урбано-рецептивној понуди инкорпорира и село Драјчићи и Средску са својих седам засеока.

⁵⁷¹ Ово подручје се често у литератури назива и Бистра или Превалац-Бистра.

⁵⁷² Ђукић, Драган. Исто. стр. 48.

⁵⁷³ Иако је Ошљак посебна планина али због близине превалца на кога се једном страном ослања и он се посматра као интегрални део великог скијалишта Превалац-Бистра.

⁵⁷⁴ Ђукић, Драган. Исто. стр. 49.

9.7.3. КАРАНИКОЛИЦА

Скијашко подручје са најдужом трасираном стазом на простору Балкана у укупној дужини од 12 000м и висинском разликом од 1400 м. Укупна денивелација износи 3180м,⁵⁷⁵ а број скијаша око 7000. Потенцијал чију валоризацију очекујемо тек са изградњом пута Средска - Опоље - Гора - Локвица такође поред новоподигнутих смештајних капацитета у својој урбано-рецептивној понуди инкорпорира и наведено село које се налази у непосредном окружењу.

Будући развој Средачке жупе састоји се у комплексном сагледавању и оцењивању свих расположивих ресурса и потенцијала (природних, антропогених, демографских..) укључујући и гео-политички моменат који је пресудан за опстанак српског народа на овом простору у будућности. Око 50% целокупног земљишта ове жупе припада Србима,⁵⁷⁶ и управо је то земљиште од стратешког значаја за њен развој, а самим тим и за развој високо планинског туризма и очување народа, његове традиционалне архитектуре и наслеђа. Проблем развоја, време и стање у које је доведено становништво ове жупе и цео српски народ на простору Косова и Метохије приморава нас да реално сагледамо решавање нашег националног питања на овом простору, а посебно након проглашавања независности Косова. То је резултат вишевековног агресивног деловања албанског националистичког покрета зацртаног у плану Албанске лиге из 1878. године и он се у пракси остварује. Границе "Велике Албаније" исписују се агресивном и рушилачком политиком, тако да делови Рашке области, југ Србије, западна Македонија и цело Косово и Метохија постану саставни делови те великоалбанске државе "Арберије", која би као своју територију интегрисала све територије где живи њена мањина

На основу свих ових елемената указујемо на потребу наше државе Републике Србије да предузме све мере на очувању свог народа и културног наслеђа на простору Средачке жупе и Шар-планине.

Овај наш мали шарпланински ентитет у тој интерполацији наше државе на путу ка Европској Унији одиграће своју позитивну улогу без обзира на свој дуалистички територијални положај.

⁵⁷⁵ Ђукић, Драган. Исто. стр.49.

⁵⁷⁶ Јер век уназад није се вршила продаја земљишта између Срба и Торбеша или Албанаца па је зато задржан и наведени однос у поседовној структури власништва.

10. РЕЧНИК

10.1. КАРАКТЕРИСТИЧНИХ ЛОКАЛНИХ ПОЈМОВА ВЕЗАНИХ ЗА СЕЛО И ТРАДИЦИОНАЛНУ АРХИТЕКТУРУ НА ПРОСТОРУ СРЕДАЧКЕ ЖУПЕ

А

амбар- сандук за жито

аралак- део ходника

аргат- помоћни радник

аршин- мера за дужину 67 см

ател- део изнад "куће" без тавана

атула- дрвени серклаж за зидове од камена и ћерпића

ајат- простор испод чардака или испред плевње, трем, колница

Б

баскија- гвоздени ексер

бачило- место где се лети скупља стока и прерађује млеко

баџа- отвор на крову за излаз дима

бент- устава, брана на потоку или реци

било- врх крова, слеме

благуњ- чиста храстовина

благотник- млекар, просторија за чување сира, млека

брави- овнови

бондрук- зид од дрвених греда и ћерпића

бој- спрат куће

бошкачки- тајни језик зидара

бошкачи- назив за зидаре који користе тајни језик

буњиштарник- ђубриштарник

В

вар- креч

верига- ланац на огњишту

вешка- украс

вирови- појило за стоку

водоача- место за чување водених судова, судопера

вrbосница- јабука

вршник- сач, ужарени поклопац за покривање црепуље

Г

голема соба- велика соба

гостинска соба- место где су дочекивани и ноћивали гости

гумно- гувно

Д

двор- двориште

дворче-мало двориште

дељеница- двојна кућа

демиње- дрвена носећа греда у приземљу, носи поднице

дома-кућа

дирек- дрвени стуб

дестек- двострани јастек

долан- уграђени дрвени плакар у зиду за држање одеће

Ђ

ђанија- угаона винкла

Ж

жапка- дрвена закачка за капак или перде

жуна- предео, област

И

избиче- изба, део подрума за чување намирница

иконлук- ниша у зиду где се налази славска икона

Ј

јаламкат- зид од бондрука

јастек- једнострана декоративна дрвена гредица између стуба и греде

К

кабиље- род, сој

кав- блато за зидање

камара-отвор у зиду, ниша

капаица- стреха на кући

капак- дрвени спољни затварач на прозорима или степеницама

капел мајстор- главни мајстор, устабашија

кланик- огњиште

клећ- подрумска просторија

колница- наткривени трем, обично код штале исто што и ајат

котар- даскама ограђено место за скупљање стоке

ковник- место где се вадио камен за зидање кућа, мајдан
кош- дрвени сандук за чување кукуруза
кошара- самостални објект ван села, за чување стоке
крај село- земљиште око села
кутурица- договор између газде и тајфе приликом изградње куће
кушак- хоризонтална греда са унутрашње стране врата
казанача- објект где се пекла ракија

Л

лаз- крчевина
лиска- шкриљац, плоча
лице- прочеље, фасада
лојчарник- суд за кашике
ламба- лампа

М

маало- део села, махала
матка- прастари назив за просторију где је огњиште данас се назива "кућа"
манда- бачило, катун, појата
мајстори- зидари
манук- газда
месало- наћве, комода за мешење хлеба
млака- мочвара

Н

набој- набијена земља у патосу
нашинци- земљаци
ниша- удубљење у зиду

О

ода- соба
одајче- мања соба, собиче
оџак- димњак
орман- шума

орљак- отвор на крову за излаз дима, баца

П

пелешка- дрвена закачка на наћвама или долапу

перваз- дрвена прозорска лајсна

перде- дрвена ограда

попка- вертикална греда на коју се ослања кровна конструкција

печалба- одлазак на сезонски рад

платице- дрвене гредице

планина- пашњак

плот- зид од уплетених грана и блата

поднице- дебеле дрвене греде за под

покривач- кров

полесок- ограда од зида

преткућа- улазни трем у нивоу приземља

Р

разбојача- просторија где се налази разбој

реза- гвоздена или дрвена направа за затварање врата

роб- рубни камен око огњишта

рогозина- асура

С

самари- косе носеће кровне грде, столице

светник- зидна ниша за свећу

секови- преграде у наћвама и амбару

севски- сеоски, општи

синор- међа

симс- испуст од камена на калканским зидовима или косим странама крова

сирење- сир

скривница- просторија унутар куће за сакривање људи и вредности

совра- софра, трпеза

слон- трло за чување оваца, ограђено грањем

слубице- степенице

сољарник- кутија за со

сој- род, кабиле

сред село- центар села и место окупљања

солоари- група радника који су послуга главном мајстору

срт- гребен

стов- сто, астал

столови- клупе за седење

стреја- стреха

Т

тајфа- мајсторска дружина

тезга- радни сто

терзија- кројач

тремиче- просторија намењена народном култном веровању и надри- лекарству

трем- део куће, обично у приземљу, преткућа

троњ- уздигнути непокретни кревет у "кући"

трло- колибе за чување стоке

туђар-прастари назив за бакалницу, продавница

Ћ

ћермида- врста покривача од печене глине

ћернић- непечена цигла од глине

ћиреш- дрвена носећа греда у собама

ћушиња- тесани угаони камен

У

угар- орање

уљаник- пчелињак

урда- врста сира

урденик- бели камен

устабашија- вођа зидара

Ц

цеп- засек на дрвеној конструкцији

црепуља- глинена посуда за печење хлеба

Ч

чамовина- јеловина

чардак- део куће, трем

чатија- кров

челик- дрвени натпуст изнад ајата или чардака

черен- таван

челник- дрвени стуб

Ш

шиљеже- јагње

шиндра- даска за покривање крова

шиштаван- врста таванице урађене од рендисаних дасака на перо и

10.2. РЕЧНИК БОШКАЧКОГ ЈЕЗИКА

(тајног језика Средачких зидара)

А

алчуга	алат (ставри)
антика	лепо (складно)
апсика	добро
арабат	лоше (неугледно)

Б

бангало	торба
Белијанско	Србија
блеача	овца
Бричково	Енглеска

В

Влашко	Румунија
вртатача	воденица
возгала	санке
вурка	носи

Г

гаља	бунда
груљеџ	камен
гурбет	сезонски рад
гучав	богат

Д

дива	зна, разуме
догурав	дошао, стигао
долга	дневница
дркље	старац

Ђ

ђасни	наби, стави
ђитнав	умро
ђонка	кукурузни хлеб
ђутка	затвор

Ж

жилави	ради
жилка	посао, рад

З

згуснато	удружено
здригосан	покварен
зелен	цемент
зеленко	малтер

И

измалтај	превари, слажи
измавај	истуци
итај	пожури
искај	потражи

К

калос	хлеба
клинка	кућа

клемкача	секира
кутнато	погођен посао

Л

Лазарка	година
левача	рука
лингурка	кашика
лумбетало	звоно

Љ

љанта	рупа, отвор
љацко	брбљивац
љустро	глетовање
љустосан	дотеран

М

манук	младић
мапче	газда
мекач	ћерпић
мекача	коза
мерач	дан
минте	памет
мижи	спава
мрка	ноћ
муљтес	чиновник

Н

натопори	напуни, приправи
нашљапај	замажи
никесто ћокле	мали чекић
нурец	зид

О

овсено	ретко
оклинчи	остани
опет	добар
очкртан	бистар

П

печена	цигла
пилаве	паре
поан	образован, учен
прогура	прође

Р

рајко	сунце
рикача	крава
ројинке	новчанице
росоман	велики камен

С

сецаноо	село
слан	тврди сир
смани	сакри
спевај	говори

Т

такви	он, онај, неко
тапшан	прост
тенећарка	мистрија

тикало	газда
Тоцило	Бугарска
тропачке	ципеле
трње	ексери

Ћ

ћемане	мозак
ћокле	чекић
ћуштере	самовољан

У

убуфтај	поруши
уткмен	укочен
увијена	врста пите
уцопан	погођен

Ф

фичор	дечак
фркле	пасуљ
фрчест	стар
фудулак	мода

Ц

Цамбурика	Америка
цапош	јарац
цкива	гледа
црпајце	маказе

Ч

чанта	ташна
-------	-------

четириочко	инжењер
чкрта	пише
чукач	часовник

Ш

Шиљко	Немац
широк	град
шкртка	врата
шут	сиромах

ДЗ

дзивга	висак
дзебе	хладно
дзура	млаз воде
дзудза	свира ⁵⁷⁷

¹ Све ове горе наведене речи "БОШКАЧКОГ ЈЕЗИКА" имао сам прилике да чујем од својих рођака и пријатеља који су га користили у међусобној комуникацији.

11. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Основни резултат овог истраживања огледа се у томе што оно представља вредан допринос у области развоја сеоских насеља, традиционалне архитектуре, као и стваралаштва неимара који потичу са простора Шар-планине, а пре свега средачких зидара што до сада није било предмет детаљног и обимног истраживања.

Такође, његов значај и савременост истраживања огледа се у начину спровођења анализе и примени метода ширег контекста у коме се налази наслеђе, уз поштовање општих и посебних метода вредновања архитектонског наслеђа које је јако угрожено након завршетка сукоба на простору Косова. Кроз такву анализу траже се одговори на проблематику нестајања као и пропадања архитектонских објеката, у циљу заштите градитељског наслеђа које је резултат стваралаштва средачких Предмет истраживања је традиционална сеоска архитектура на простору Шар-планине, настала у периоду XIX и почетком XX века и утицај зидара из Средачке жупе на њене особености. Основни предмет истраживања је аутентично архитектонско наслеђе настало у прошлости, које поседује ендеме аутохтоности и читљивог утицаја архитектуре других простора Балкана и шире. Радом су добијени резултати да је ова архитектура је резултат знања и умећа градитеља који су стицани и неговани више векова. Она садржи тр традиционалне али и нове елементе који су резултат сазнања стечених од стране градитеља током печалбарења, чиме њен архитектонски језик постаје богатији. Истраживање садржи и типологију сеоских насеља на овом простору. У њему је примењена и компаративна анализе кроз коју су сагледане сличности и разлике у смислу употребљеног материјала, технике грађења, диспозиције основе и архитектонског језика.

Истраживање је било усмерено претежно на средачку градитељску групу, њена кретања и остварења. Познати по својој вештини, средином XIX и почетком XX века, градитељи из Средачке жупе одлазе у печалбу, од првог суседног шарпланинског села,

преко Румуније, па све до Северне Америке и Аустралије. Истраживањем су обухваћени бројни фактори утицаја ових печалбарења, пре свега аграрни, економски, географски и културни који су били од значаја за појаву овакве архитектуре на овом простору.

Рад нам доноси закључак да је традиционална сеоска архитектура на простору Шар-планине и њених жупа, која је сачувана до данас, истражена, научно описана и кроз научни рад објашњена, поседује своју генезу и аутохтоност архитектонског израза. Она обухвата анализу архитектуре и конструктивног склопа модела (типа) и њене материјализације. Анализом прикупљене документације, литературе, и истраживањима на терену проширена су досадашња сазнања и делатност градитеља из Средачке жупе у ширем контексту, превасходно њихов траг који су они оставили на развој сеоске куће и градске куће. Далекосежнији резултати овог рада и истраживачког процеса састоје се у формирању базе података старих традиционалних вредности и евентуалном прилагођавању ових старих вредности новим архитектонским изазовима. Сама архитектура је главни мотив за ревитализацију и обнову руралних средина попут засеока Милачићи, села Мушњиково, Драјчићи, Сушиће, Севца, Брод и других, како би се њене вредности сачувале и могле поспешити развој високопланинског туризма и тиме омогућити њихов одржив развој на простору шарпланинског подручја.

У другом поглављу рада, Природни фактори и одлике Шар планине, разматрани су природно-географски, саобраћајни, социјално-економски, културно-историјски и други утицаји за које можемо да закључимо да су од утицаја за појаву и формирање насеља на шарпланинском подручју. Сагледавајући повољан положај, рељеф, геолошки састав, климатске прилике, хидрографске особине, као и огромни економски потенцијал непрегледних пашњака шарпланинског гребена, закључује се да је наведено подручје било насељено још у времена неолита, затим бронзаног и каменог доба. О томе сведоче и бројна налазишта широм овог подручја. Територија Шар-планине у античком периоду налазила се у средишту провинције која се звала Дарданија, у чијем су се подножју налазила два велика града: Призрен и Скопље. Дуж њеног подножја и преко ње водили су бројни путеви који су били битни у повезивању истока и запада. Њен значај задржао се и даље кроз време, у византијско доба, затим у римско, а и у средњем веку, када се ова наша планина нашла у средишту Српске средњевековне државе за време Немањића. Овај период карактерише снажно архитектонско стваралаштво средачких зидара у шарпланинским сеоским насељима,

али и у градским, које ће опстати и прилагодити се новонасталим условима и за време петовековног турског ропства. Истраживана села на Шар-планини припадају, територијално, на основу геоморфолошких карактеристика терена, трима жупама: Средачкој, Сиринићкој и Горанско-опољској и да је свака од њих је уникатна етно-национална и културна целина па и архитектонска целина у оквиру овог јединственог високопланинског шарпланинског простора.

У трећем поглављу рада можемо да донесемо закључак да је типологија сеоских насеља на Шар планини настала као резултат аграрних односа који су се појавили на почетку средњег века и трајали у континуитету до почетка првог светског рата. Та комплексна грађа о насељима сакупљена истраживачким поступком посматрања и анкетања. Истраживањем су обухваћена сиринићка, средачка, горска села на падинама српског дела Шарпланинског масива. Укупан простор истражен у докторској дисертацији износи око 1000 квадратних километара. У овим селима су вишевековни траг као што смо навели оставили су аграрни, социјални односи, вера, али и архитектонско стваралаштво неимара и Средачке жупе.

Путем аналогije успостављене су везе између типолошких облика архитектонских објеката у овим блиским областима. Компаративна метода примењена је да би се потпуније сагледала архитектура појединих жупа на Шар-планини, посебно утицај који је стваралаштво средачких зидара имало на остале њене жупе и на развој њихових насеља. Детектоване су сличности и разлике у оквиру разних сеоских средина, али и у односу село-град: утицај села на градску средину и стварање унутар ње, затим на материјале, технике грађења и остале карактеристике архитектонског стварања присутног на овим просторима чиме је потрђена прва хипотеза.

У четвртном поглављу рада, Споменичко наслеђе Шар планине, анализирано је богато културно-историјско наслеђе на подручју Шар-планине у које се убрајају: цркве, утврђења, пећине, испоснице, гробља и звонаре. То су култни и историјски локалитети који су од великог историјског и националног значаја за сагледавање архитектонског наслеђа нашег народа на подручју целог масива, а и шире, на простору јужног дела Балканског полуострва. Овај део рада намеће нам закључак да су сакрални објекти као што су Средачке цркве и манастир Св. Арханђели нераскидиво су повезани са културно-историјским наслеђем Шар-планине и добро су истражени и проучени у предходном периоду од око једног века, али ипак постоје знатни делови тог богатог

наслеђа који још увек нису у довољној мери откривени и описани и презентовани научној јавности. На терену постоји узајамно садејство свих њих па је у овом поглављу документовано сагледано целокупно стваралаштво народних неимара и исказано на пољу црквене уметности чиме је потврђена друга и четврта хипотеза о утицају самог творца - народног неимара који је кроз време обогаћивао неимарство печалбарским утицајима и кретањима.

У Петом поглављу дисертације, Типологија сеоских кућа на Шар планини, анализирани су основне карактеристике сеоске архитектуре Средачке жупе, Горе, а затим архитектуре шарпланинских села у Сиринићкој жупи. Методом прикупљања података на терену обрађена су 24 села која припадају општинама: Штрпце, Призрен и Драгаш. Прикупљена је обимна грађа и на основу ње су у овом поглављу описани, систематизовани и типолошки дефинисани карактеристични примери кућа, њихови градитељи и социјално-економски процеси који су довели до појаве карактеристичне сеоске архитектуре у овим жупама. Сумирањем анализе добијени су резултати о пореклу народног неимарства: оно је поникло на подручју Средачке жупе и стваралачки је деловало посебно на архитектонски израз куће у Гори, а индиректно и на кућу у Сиринићкој жупи. Велики број јединствених традиционалних елемената, од типолошке аутентичности која је исказана кроз појаву „јенпарватанских“ и „двапарватанских“ функционалних решења па све до конструктивних уникатних детаља - показатељ су да се на овом простору створила архитектура јединственог, аутентичног и богатог традиционалног израза и разноврсних форми, који вуку корене још из средњег века и неговани су током целог периода турског ропства и све до XX века. На тај начин ова архитектура је у себи сачувала оригиналност, независно од оријенталних утицаја, што потврђује прву хипотезу.

У шестом поглављу, можемо да донесемо закључак да је печалбарство, које се јавља у два облика као печалбарство или гурбетлук допунска привредна на Шар планине а посебно изражена и присутна у селима Средачке жупе још од средњег века, у почетку као кулук, а касније као аутономна привредна делатност која се раширила међу становнишвом и добила на значају током турског владања на овим просторима. То су грађевински радници - зидари из средачких села, који су све до средине XIX века радили у суседним регионима Средачке жупе и то: у Призрену и Тетову, у њиховим селима и у другим местима. Највише је међу њима било зидара и тесара, а затим

терзија и кројача. Већина од њих је своје послове обављала само у току летње половине године и они су називани "гурбетџије" или сезонци, зато што им је посао трајао само једну сезону. Они су радили и ван простора наше земље. Тако су терзије радиле у Гори, Опољу, Љуми, Метохији, Малесији, Тетову и у косовским градовима и селима. Доносимо закључак да су мајстори "гурбеџије" из села Средачке жупе, посебно зидари и тесари, нарочито су били цењени и тражени приликом изградње кућа Арбанасима у Призрену и бројним полошких селима у западној Македонији. Више хиљада зидара из Средачке жупе одлазило би током године у печалбу у Влашку, Молдавију, Аргентину и Америку. Ово је довело до уношења крупних промена у привредном и друштвеном развоју поменутих области, а самим тим и у сеоској архитектури. У овом поглављу представљене су њихове организације, удружења и тајфе. Они су, преносећи градитељске вештине и технике грађења, стварали на поменутих просторима један нови архитектонски израз који је био другачији у односу на окружење у коме се још неговао оријентални архитектонски израз. Ово је резултат печалбарских кретања врских зидара и тиме је потврђена четврта хипотеза.

У седмом поглављу рада, Упоредна анализа утицаја као резултат печалбарских кретања, садржана је суштина овог истраживања, у вези са генезом и пореклом средачких зидара. У оквиру овог поглавља анализирано је њихово трајање и присуство у стваралаштву Призрена, Горе, Метохије, Тетова, Албаније а и широм Балкана које се одвијало од средине XIV па све до почетка XX века, као један непрекидан процес који је био повезан и са економским опстанком и одрживошћу нашег народа на овом простору. Анализирањем и систематизовањем грађе прикупљене на терену путем интервјуа, као и анализом доступне литературе, дошло се до података о обимности до сада непознате активности која је постојалау континуитету и коју су средачки зидари обављали током средњег века и касније, за време Турака, у њиховом блиском окружењу и у даљим областима које се повезују за прва њихова печалбарења и додир са приморским мајсторима. Сумирајући анализе добијени су резултати о нивоу њихове неимарске активности, о пореклу и генези самих средачких зидара, о занатској вештини и довитљивости која ће резултирати оригиналним и јединственим функционалним решењима и која ће постати њихови препознатљиви обрасци. Постојање великог броја градитеља који потичу са Шар-планине, посебно из Средачке жупе, показатељ је да се на овом простору створила архитектура јединственог, аутентичног и богатог традиционалног израза и разноврсних форми, што потврђује

другу хипотезу.

У осмом поглављу рада под називом Основне карактеристике стваралаштва Средачких зидара у Призрену, извршено је поређење елемената градске и сеоске архитектуре Призрена и Средачке жупе, а самим тим и Шар-планине. Оно се односи на обликовне и функционалне карактеристике, материјале, технике градње, али и на њихове градитеље. Анализом се дошло до значајних података о примењеним типолошким решењима чији су утицајни носиоци били сами градитељи, а у овом случају то су били средачки зидари. Њихов стваралачки утицај на црквену архитектуру је огроман и присутан је још од средњег века кроз стваралаштво чувених градитеља - протомајстора Николе и његовог брата Ђорђа који су заједно саградили цркву Богородице Љевишке у Призрену, а касније и бројне друге задужбине. Призренска кућа је све до краја XVIII века у целости сачувала свој средњовековни израз који ће касније лагано добијати оријентални детаљ. Потоњи ће више бити присутан у декорацији и ентеријеру него у форми и архитектонском изразу. Основни закључак ове анализе је да су компарирани елементи потврдили почетну хипотезу, јер су сличности, такорећи идентична обликовања архитектонских елемената на посматраном подручју Призрена, у оквиру профане и сакралне архитектуре, доказала да је сеоска архитектура Шар-планине снажно утицала, преко њених градитеља, средачких зидара, на архитектуру Призрена и његове околине.

Девето поглавље рада, Валоризација, развој, архитектуре и простора на Шар-планини, конципирано је као будући прилог познавању још једног сегмента наше традиционалне архитектуре и њене конкретне валоризације која обухвата све сегменете битне за опстанак ових наших шарпланинских енклава. Овај рад допринеће целовитијем расветљавању и сагледавању сеоске архитектуре шарпланинског подручја и њеног простора који треба да буде заштићен и валоризован правним документима која би обухватила и етно-еко парк свих жупа на Шари. Рад не треба да остане само теоретска основа, већ мора да нађе своју примену приликом пројектовања нових објеката које ће се ослањати на традиционалне принципе грађења, посебно на подручју Средачке и Сиринићке жупе. До тога ће сигурно доћи, јер дотични региони поседују изванредне могућности за развој зимског и летњег стационарног туризма. Стога би резултати истраживања требало да послуже као основа за унапређење области архитектонског пројектовања, реконструкције и заштите конкретног простора

У оквиру десетог поглавља, Речник, забележено је око сто речи које су карактеристичне за поједине архитектонске и традиционалне појмове у селима Шар-планине. Посебно је издвојен уникатни тајни језик зидара - „бошкачки“ језик, који нам својом архаичношћу сведочи о дубини и старости зидарског заната, од давнина негованог у селима Средачке жупе. Овај тајни језик је само доказ његове древности и присутности у комуникацији између самих градитеља. Тако се ово поглавље састоји у ствари из два речника. Анализирањем и систематизовањем грађе о речима прикупљеним на терену дошло се до потврде четврте хипотезе, о обимности утицаја које су доносили печалбари са разних простора. Наиме, и фонд речи постајао је много богатији захваљујући том њиховом кретању, печалбарењу.

Можемо да закључимо да је традиционална архитектура Шар-планине, то јест стваралаштво њених Средачких зидара, имала снажан стваралачки - градитељски утицај на простор њених жупа. Такође, она је градила бројне шризренске палате, шиптарске куле и остале објекте и оставила је неизбрисив траг до данашњих дана. Синтеза такође доноси потврду претпоставке да се ради о аутентичној архитектури насталој на одређеном простору и њеном вишевековном трајању и утицају. Валоризација овог архитектонског наслеђа још не постоји. У закључку се указује на проблем одумирања српског села у Средачкој жупи које је и најбогатије овом уникатном сеоском архитектуром. Услед великих миграција и ратних разарања архитектонској баштини у српским селима прети потпуно нестајање. У циљу очувања исте износи се мишљење и одрживи предлог начина на који је могуће очувати и заштитити репрезентативне објекте народне архитектуре у шарпланинским селима.

10. ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

10.1.ИЗВОРИ

2.1.1. Необјављена грађа (оригинална пројектна документација, архивска грађа и документи):

Етнографски институт САНУ- Београд

Географски институт“ Јован Цвијић“- Београд

Библиотека Архитектонског факултета- Београд

Библиотека САНУ- Београд

Библиотека МАНУ- Скопље

Републички завод за заштиту споменика културе- Београд

Републичког завода за заштиту споменика природе- Београд

Републичкиот завод за заштита на спомениците на култура- Скопље

Покрајински завод за заштиту споменика културе, Приштина- Лепосавић

Архив Србије- Београд

Архив Косова- Приштина

Архив Призрена- Призрен

Архив на Македонија- Скопље

Геодетска служба- Призрен

Народна библиотека Србије- Београд

Народна и универзитетска библиотека „Св. Климент Охридски“- Скопље

Централна библиотека војске Србије- Београд

Програмски архив РТС-а и Филмских новости- Београд

Лична архива

10.2. ЛИТЕРАТУРА

10.3. ПРИМАРНА ЛИТЕРАТУРА КОЈА СЕ ОДНОСИ НА ШАР ПЛАНИНУ

1. Вукановић, Татомир. *Срби на Косову*, књ. I, II, III, изд. "Нова Југославија", Врање, 1986.
2. Група аутора .*Шарпланинске жупе Гора, Опоље и Средска*, САНУ, Посебна издања, књ, 40/ I, II, III, Београд, 1996.
3. Група аутора . *Задужбине Косова, Споменици и знамељња српског народа*, Епархија Рашко-призренска и Богословски факултет у Београду, Београд, 1987.
4. Јастребов, Иван. *Стара Србија и Албанија*, НИП "Нови свет" и Народна и универзитетска библиотека, Приштина, 1904 и 1995.
5. Кривокапић, Душан. *Шар-планина, туристичко-географски приказ предела и народа*, Туристичка штампа, Београд, 1969.
6. Којић, Бранислав. *Сеоска архитектура и руризам*, Грађевинска књига, Београд, 1958 и 1972.
7. Лутовац, Милисав. *Гора и Опоље- антропогеографска проучавања*, Српски етнографски зборник, књ. LXIX, Насеља и порекло становништва, књ.35, САНУ, Београд, 1955.
8. Николић, Срећко. *Шарпланинске жупе Гора, Опоље и Средска и њихове границе*, "Шарпланинске жупе Гора, Опоље и Средска- Одлике природне средине", Посебна издања Географског института САНУ, књ.40/1, Београд, 1994.
9. Николић, Серафим. *Призрен од средњег века до савременог доба: (Урбанистичко архитектонски развој)*, "Графика", Призрен, 1998.

10. Петровић, Зоран. *Сеоска кућа и огњиште на Косову и Метохији*, Гласник музеја К и М, VII и VIII, Приштина, 1964.
11. Петровић, Зоран. *Записи са Косова и Метохије*, Покрајински завод за заштиту споменика културе, Приштина- Лепосавић, 2006.
12. Рибар, Милорад. *Савремени руризам*, ЦМС, Београд, 1988.
13. Трифуновски, Јован. *Полог, Антропогеографска проучавања*, САНУ, СЕ, Зборник, ХС, Насеља и порекло становништва, св. 42. Београд, 1976.
14. Финдрик, Ранко. *Народно немарство-становање*, Сирогојно, 1994.
15. Урошевић Атанасије. *Шарпланинска жупа Сиринић*, Годишен зборник, Филозофски факултет на Универзитет Скопје, Природно-математички одел, Скопје, 1948.
16. Цвијић, Јован. *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, Сабрана дела, књ.12, САНУ, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1995.
17. Чукаловић, Тодор. *Средска и Сречани у речи и слици*, Студентско информативни центар, Средска-Ниш, 2002.
18. Чемерикић, Михајло. *Призрен и околина 1019-1941*, књ. I- III, "Прво слово", Београд, 2003.
19. Ћукић, Драган. *Туристичка валоризација природних , етнографских и других културних потенцијала Шарпланине*, СГД, Посебна издања, књ. 55, Београд, 1983.
20. Шупут, Марица. *Споменици Српског црквеног градитељства XVI- XVIII век*, Филозофски факултет, Београд, 1991.
21. Лутовац, Милисав. *Привредна географија Шар-планинске Горе*, Гласник Српског географског друштва, св. XXVIII, бр.2, Београд, 1948.

10.4. СЕКУНДАРНА ЛИТЕРАТУРА

1. Алексијевска, Јасмина, Х. *Мерки, антропоморфност и модулари пропорции кај стара македонска куќа*, Скопје, 1985.
2. Алексијевска-Хацијева Ј., Волињец Р., *Архитектура на стамбена куќа од с. Бродец- Скопска-Црна Гора*, Културно наследство 16/1989, Скопје, 1993.
3. Антонијевић, Драгослав. *Етнокултурни слојеви Срба Средачке жупе*, Посебна издања, Географски институт "Јован Цвијић", САНУ, књ. 40/II Београд, 1995.
4. Археологија Косова и Метохије од праисторије до средњег века, Зборник радова, Музеј у Приштини и „Мпemosупе“, Београд, 2007.
5. Атлас народног градитељства Србије, Свеска I, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 2007. Волињец Р. Алексијевска Ј., *Функционално-обликовната концепција во архитектура на старата Тетовска кука*, Зборник на Арх.Фак. во Скопје, 6, 1983.
6. Бабић, Горан. Трагом прошлости, Београд, 2011. стр.80.
7. Београд, 1987.
8. Бербенлиев, Пејо. *Брациговските маистори-строители*, Државно издателство, "Техника" Софија, 1963.
9. Бован, Владимир. *Тајни језици зидара Средачке и Сиринићке жупе*, Гласник музеја Косова и Метохије, бр. XI, Приштина, 1972.
10. Богдановић, Димитрије. *Књига о Косову*, Београд, 1985.
11. Богдановић, Димитрије. *Косово у повељама Српских владара*, Бесједа, Бања Лука, Београд, 2000.
12. Божовић, Григорије. *Слике са Косова и Метохије, путописи и репортаже*, друго издање, НУБ "Иво Андрић", Приштина, 2006.
13. Брезоски, Славко. *Реканска куќа*, „Бигос“, Скопје, 1993.
14. Веселиновић, В. Милојко. *Шар с орографског, хидрографског и политичког гледишта*, „Братство“, књ. IV, 10, Београд, 1890.
15. Веселиновић, Мирослав. *Шара са ортографског, хидрографског и политичког гледишта*, Братство, IV, књ. 10, Београд, 1890.
16. Влаховић, Митар. *Средачка жупа*, Зборник за етнографију и фолклор Јужне и суседних области, Скопско научно друштво, I, Скопје, 1931.

17. Влаховић, Петар, *Етнолошке одреднице Косова и Метохије*, Зборник радова, Етнографски музеј у Београду, Београд, 2004. стр.218.
18. Влаховић, Петар. *Етнолошке одреднице Косова и Метохије*, у Зборнику радова, Косово и Метохија у светлу етнологије, Етнографски музеј, Београд, 2004. стр.218.
19. Волињец Р. Алексијевска Ј., *Муслиманската кука во Тетово- функција, обликување, модуларни пропорции*, Зборник на Арх.Фак. во Скопје, во Скопје, 7, 1984.
20. Волињец Р. Алексијевска Ј., *Муслиманската кука во Тетово- функција, обликување, модуларни пропорции*, ЗАФ во Скопје, 7, Скопје 1984.
21. Волињец Р. Алексијевска Ј., *Стара кука-чардаклија во село Мирковци*, Културно наследство IX(1982), Скопје, 1984.
22. Волињец Р. Алексијевска Ј., *Традиционално градителство во селата на Скопска Црна гора*, Скопје, (без година на издавање)
23. Волињец Р. Алексијевска Ј., *Функционално-обликовната концепција во архитектура на старата тетовска кука*, ЗАФ во Скопје, 6, Скопје 1983.
24. Волињец Р. Алексијевска Ј., *Функционално-обликовната концепција во архитектура на старата кука во селото Горно Солње-Скопско*, ЗАФ во Скопје, 8, Скопје 1985.
25. Волињец, Радомир. *Куќи Сламеници*, Културно наследство, бр.8, Скопје, 1981. стр.131-144.
26. Волињец, Радомир. *Чардакот во старата македонска куќа за живеење*, Културно наследство, Скопје, (1981).
27. Вукановић, Татомир, П. *Село у народној уметности Јужне Србије*, Уметнички Преглед, књ. III, бр. 1-2, Издање Музеја кнеза Павла, Београд, 1940, стр.45-47.
28. Вукановић, Татомир. *Енциклопедија народног живота, обичаја и веровања у Срба на Косову и Метохији*, Војноиздавачки завод, Београд, 2001.
29. Вукановић, Татомир. *Село као друштвена заједница код Срба, са нарочитим освртом на Средачку жупу у Аутономној покрајини Косово и Метохија*, Гласник Музеја Косова и Метохије IX, Приштина, Београд, 1965.
30. Вукановић, Татомир. *Студије из балканског фолклора III*, (V-део који се односи на Мијачко дуборезбарство), „Врањски гласник“, Врање, 1974, стр.204-274.
31. Вукосављевић, Сретен. *Историја сељачког друштва*, књ. I, II, Посебна издања САНУ, Институт за изучавање села, Београд, 2001.

32. Вученовић, Светислав *Архитектура цркве Св. Ђорђа у Речану и конзерваторски радови на њој*, Гласник Музеја Косова и Метохије, књ. I, Приштина, 1956,
33. Гаши, Муса *Географско-привредне основе за развој планинског туризма на Косову и Метохији*, Зборник Филозофског факултета у Приштини, књ. IV, св. Б, Приштина, 1967.
34. Гојковић, Милан. *Стари камени мостови Косова и Метохије (Вредности и актуелна проблематика)*, Старине Косова и Метохије, књ.10, ПЗЗСК, Приштина, 1997.
35. Гопчевић, Спиридон. *Стара Србија и Македонија*, Београд, 1890.
36. Грујић, Радослав. *Лична властелинства српских црквених представника у XIV и XV веку*, Гласник Скопског научног друштва, Скопље, 1933.
37. Грујић, Радослав *Откопавање Сетих Арханђела код Призрена*, ГлСНД, књ. III, Скопље, 1928.
38. Група аутора *Мартовски погром на Косову и Метохији, The March Pogrom*, Музеј у Приштини (са измештеним седиштем), Београд, 2004.
39. Група аутора *.Средачка жупа- претходна истраживања*, Завод за заштиту природе Србије, Београд, 1996.
40. Група аутора. *Социјалистичка аутономна покрајина Косово*, „Рилиндја“, Приштина, 1982.
41. Група аутора. *Горанци, Муслимани и Турци у Шар-планинским жупама Србије*, Географски институт „Јован Цвијић“, САНУ, књ. 50, Београд, 2000.
42. Група аутора. *Споменичко наслеђе Србије*, РЗЗСК, Београд, 1998.
43. Грчев Кокан, *Старата архитектурата во Кратовско-стопански и економски објекти, македонски фолклор- Институт за фолклор Марко Цепенков*, год. XXIII, бр.46, Скопје, 1990.
44. Данеш, Ј. В. *Проматрања из Љумске области*, ГлСГД, Год. III, св. 3.и4, Београд, 1914.
45. Дедијер, Јефта. *Нова Србија*, Београд, 1913.
46. Дероко, Александар *Главе димњака у нашој народној архитектури*, ЗБЕМ, 1901-1951, Научна књига, Београд, 1953.
47. Дероко, Александар *Заштита сеоских и градских насеља од изванредне вредности као споменика културе*, ГЛЕИ, књ. II-III, Етнографски институт САН, (1957), Београд, 1957.

48. Дероко, Александар *Народно неимарство*, књ. I, *Стара сеоска кућа*, Споменик књ.СХVIII, САНУ; Београд, 1968.
49. Дероко, Александар *Народно неимарство*, књ. II, *Стара сеоска кућа*, Споменик књ.СХVIII, САНУ; Београд, 1968.
50. Дероко, Александар *Наша фолклорна архитектура*, Уметнички Преглед, књ. III, бр. 1-2, Издање Музеја кнеза Павла, Београд, 1940, стр.72-79.
51. Дероко, Александар *Средњевековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Просвета, Београд, 1950.
52. Дероко, Александар *Стара варошка кућа у Србији, Космету и Македонији у поређењу са кућом у Солуну, Цариграду и Малој Азији*, ГлЕИ, књ.II-III, Етнографски институт САН, (1957), Београд,1957.
53. Дероко, Александар. *Фолклорна архитектура у Југославији*, Народна архитектура 2, Београд, 1964.
54. Дероко, Александар.*Народно неимарство I*, Споменик САНУ, Београд, 1968.
55. Дероко, Александар.*Средњевековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд, 1971.
56. Дечанац, Сава. *Страдање Старе Србије и Македоније*, „Д.К.Свети Сава“-Исток, Лепосавић, 2001.
57. Димић, Душан. *Горње село на Средској*, Народна и универзитетска библиотека, Приштина,1997.
58. Димоска-Чоловик Мирјана, *Куќата во Скопје во XIV и XVII век*, Културно наследство, 16/1989, РЗЗСК, Скопје, 1993.
59. Diatrissi kai anaptiksi paradosiakon ikismon to programma toi e.o.t. 1975-1992, *Ellinikos organismos torismoi*, Athina,1992.
60. Doli ,Flamur. *Arkitektura tradicionale populllore e Kosoves*, „Dukagjini“, Prishtine, 2001.
61. Doli, Flamur. *Shkolla kosovare e mjeshtrit popullor shqiptar*, „Rilindja“, Prishtine, 1993.
62. Doli, Flamur. *Te krijuarit dhe arkitektura*, Prishtine, 1997.
63. Doli, Flamur.*Arkitektura vernakulare e Kosoves*, „Iliri“, Prishtine, 2009.
64. Dranqolli, Feaz. *Rrenimi i kulles shqiptare*, "Rezniqi", Prishtine, 2004.
65. Gavra, Eleni, G. *The Greek presence in the Black sea: "Traces" of architectural identity in "related locales"*, Центар за црквене студије, Ниш, 2009.
66. Жупанић, Нико. *Трагом за Пелазгима*, Народна старина, Загреб 1922.

67. Задужбине Косова, Споменици и знамења српског народа, Епархија рашко-призренска, Богословски факултет, Дело, Призрен- Београд, 1987.
68. Заштита споменика народног градитељства, Зборник радова са саветовања о заштити споменика народног градитељства, „Друштво конзерватора Србије“, Београд, 1984.
69. Здравковић, Иван. *Један старински конак у Гњиланима*, Уметнички преглед, св.8, Београд,1939.
70. Зиројевић, Олга. *Призрен-пример коегзистенције*, Хелсиншка повелја, бр.48, Београд,2002.
71. Златев, Тодор. *Блгарската кита през епохата на врзраждането*, Софија,1955.
72. Ивановић, Милан. *Задужбине Косова*, Призрен-Београд,1987.
73. Ивановић, Милан. *Натписи и орнаменти на надгробним плочама, иконама и звонима српских цркава на Косову и Метохији (XIV-XIX/XX век)*, Косовско-метохијски зборник 2, Београд, 1998.
74. Јанковић, Ђорђе. *Равна Гора између Призрена и Штрпца- најстарије познато српско археолошко налазиште на југу Србије*, Старине Косова и Метохије, књ.10, Приштина 1997.
75. Јанковић, Милорад М. Природни амбијент манастира Светих Арханђела, „Плави змај“, Београд, 1994. Jirži, Langer. *Dum v Karpatech, Rožnov pod Radhoštěm*, 1999.
76. Juvanec, Borut. *Arhitektura Slovenije 3, „Založba i2“*, Ljubljana,2011.
77. Muka, Ali. *Banesa fshatare dhe familja e madhe*,Akademia e shkencave, Tirane, 2007.
78. Јанковић, Милорад, М. *Природни амбијент манастира Свети Арханђели*, Независни истраживачки центар,“Плави змај“- Сремски Карловци, Београд, 1994.
79. Јанковић, Слободан- Срећанин. *Наша школа*, Срећка, 1994.
80. Јањић, Јован, *Задужбина Симе Андријевића Игуманова*, Београд, 2008. стр.27.
81. Јиречек, Константин. *Историја Срба, I и II*, "Невен" Београд, 2006.
82. Јовановић, Војислав. *Косовски градови и дворци XI- XIV века*, Задужбине Косова, Београд, 1988.
83. Којић, Бранислав. *Стара градска и сеоска архитектура у Србији*, „Просвета“, Београд,1949.

84. Којић, Бранислав. *Стара кућа у Пећи, Баковици и Призрену*, Гласник Скопског научног друштва, књ. XV- XVI, Скопље, 1932.
85. Којић, Бранислав. *Стара профана архитектура*, Илустровани часопис-Југославија, „Југословенска књига“, св.13, Београд, 1957.
86. Којић, Бранислав. *Елементи архитектуре, урбанизма и уредјења територија у Законику цара Душана*, Посебна издања САНУ, књ. DLI, Одељење друштвених наука, књ. 91, Београд, 1983.
87. Којић, Бранислав. *Конаци Авзи-наше у Бардовцима код Скопља*, Гласник Савезног института за заштиту споменика културе, III, Београд, 1958.
88. Којић, Бранислав. *Методика рада на истраживању споменика профане архитектуре*, Зборник заштите споменика културе, књ. VI-VII, Београд, 1955-56.
89. Којић, Бранислав. *Монументалност у Балканској профаној архитектури*, Годишњак Балканолошког института, Balcanica, VIII, Београд, 1977.
90. Кокалевски, Мирче. *Квалитетот на руралната и урбананата средина*, Студентски збор, Скопље, 1984.
91. Костић, Петар. *Аутобиографија*, Призрен, 1997.
92. Костић, Петар. *Аутобиографија, "Графика"* Призрен, 1997.
93. Кнежевић, Марко. *Туристички ресурси и потенцијали Проклетија*, „Григорије Божовић“, Приштина, 1995.
94. Костић, Петар. *Просветно- културни живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX веку*, Београд, 1933 и 1998.
95. Костић, Петар. *Црквени живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX веку*, Београд, 1928.
96. Краснићи, Видосава. *Српска женска ношња на глави у Средачкој жупи*, Гласник етнографског института САНУ, бр.1-2, Београд, 1952.
97. Краснићи, Марк. *Кула у Метохији*, Гласник Етнографског института САНУ, VII, Београд, 1958.
98. Краснићи, Марк. *Кула у Метохији*, ГлЕИ САНУ, бр.7, Београд, 1958.
99. Крстић, Бранислав. *Законодавство архитектонске баштине*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 2006.
100. Крстић, Бранислав. *Споменичка баштина свједочанство и будућност прошлости-тематска енциклопедија*, „Synopsis“ i „Службени Гласник“, Zagreb-Београд, 2010.

101. Крунић, Јован. *Кућа и вароши у области Старе Рашке*, Завет, Београд, 1994.
102. Крунић, Јован. *Народна архитектура Македоније*, Илустровани часопис-Југославија, „Југословенска књига“, св.5, Београд, 1952.
103. Крунић, Јован. *Неке старе конструкције и њихове форме у Македонији*, Архитектура 9-12, Загреб, 1951.
104. Крунић, Јован. *Нова Варош (Проблем заштите изразитих целина)*, Зборник Савезног института за заштиту споменика културе, књ. VIII, Београд, 1958.
105. Крунић, Јован. *О пореклу и развоју типа градске куће централног Балкана у XIX веку*, рашка баштина, 2, Краљево, 1980.
106. Лазаревић, Слободан. *Средачка жуна*, Смедерево, 2001.
107. Лома, Александар. *Етнолингвистичка слика Косова и Метохије у античко доба и у раном средњем веку*, Зборник радова, Музеј у Приштини, Београд, 2007.
108. Лукић, Милисав, *Конзерваторски радови на цркви св. Петра и Павла у селу Мушиново у Средачкој жупи*, Старине Косова и Метохије IV-V, Приштина, 1968.
109. Мандић, Станко. *Призрен-овременост и наслеђе*, Зборник радова и саопштења, VII саветовање конзерватора Југославије, Приштина- Београд, 1968.
110. Микић, Ђорђе. *Друштвене и економске прилике косовских Срба у XIX и почетком XX века- од чифчиства до банкарства*, САНУ, Посебна издања књ.(588) DLXXXVIII, Београд, 1988.
111. Миленковић, Б. и Петровић З. *Кућа „Шеху“ у Призрену*, часопис „Архитектура-Урбанизам“, бр.31., Београд, 1963.
112. Миленковић, Б. и Петровић З. *Призрен-проблеми регулације*, ЗАФ у Београду, св.3., Београд, 1960.
113. Миленковић, Б. и Петровић З. *Урбанистичко- архитектонске карактеристике комуне Лепосавић*, Гласник музеја КиМ, Приштина 1965.
114. Миленковић, Бранислав. *Градитељска традиција*, Епархијска радионица, Београд, 2009.
115. Миленковић, Бранислав. *Цртежи или казивање како смо учили*, Епархијска радионица, Београд, 2010.

116. Милојевић, Милош. *Путонис дела праве Старе Србије*, Београд, 1871 и 2000.
117. Милосављевић, Сава. *Бачијање на Шарпланини*, Гласник Скопског научног друштва, III/I, Скопље, 1928.
118. Намичев, Петар. *Народна архитектура во Реканско подрачје у од XIX до почеток на XX век*, Народно неимарство II, Музеј на Македонија, Скопље, 2000.
119. Намичев, Петар. *Пијанец*, Музеј на Македонија, Скопље, 2002.
120. Намичев, Петар. *Развој на селската кућа во Македонија*, Музеј на Македонија, Скопље, 2007.
121. Намичев, Петар. *Руралната архитектура во југозападна Македонија*, Народно неимарство III, Музеј на Македонија, Скопље, 2005.
122. Намичев, Петар. *Селска архитектура во Малешево од XIX и почетокот на XX век*, Народно неимарство I, Музеј на Македонија, Скопље, 1998.
123. Намичев, Петар. *Селската кућа во Македонија*, Министарство за култура на Р. Македонија, Скопље, 2009.
124. Ненадовић, Слободан. *Белешке са пута по Космету*, Музеји, Орган Српског музејског друштва, књ.7, Београд, 1952.
125. Ненадовић, Слободан. *Душанова задужбина манастир св. Арханђели код Призрена*, САНУ; Споменик CXVI, Београд, 1966.
126. Ненадовић, Слободан. *Илустровани речник израза у народној архитектури*, Просвета, Београд, 2002.
127. Ненадовић, Слободан. *Кућа у Призрену*, Старине Косова, књ. 1, Приштина, 1961. стр.119-257.
128. Никачевић, Миладин. *Млади гурбеџија*, Среца, 1994.
129. Николић, Серафим, С. *Дуборез у кући за становање у Призрену*, Гласник Баштина, св.2, Институт за проучавање културе Срба, Црногораца, Хрвата и муслимана, Приштина, 1991.
130. Николић, Серафим, С. *Обнова манастира Свети Арханђели код Призрена*, Посебно издање, РЗЗСК, Београд, 1992.
131. Николић, Серафим, С. *Однос величине, облика и ритма прозора на призренској кући за становање*, часопис "Изградња", бр.8 Београд, 1992, стр.19-22.

132. Николић, Серафим, С. *Стамбена кућа у Призрену од XVIII до XX века*, Магистарски рад одбрањен на Архитектонском факултету у Београду, Београд, 1984.
133. Николић, Серафим, С. *Урбана архитектура Призрена, Пећи и Приштине и њени традиционални и национални елементи*, Гласник Баштина, св.9-10, Институт за српску културу, Приштина-Лепосавић, 1999-1999.
134. Николић, Серафим, С. *Црква Сете Петке у Средској*, Архитектонска анализа и предлог обнове, ГЛДКС, бр.17, Београд, 1993, стр.93-98.
135. Николић, Срећко, М. *Просторна дефиниција и положај Сиринићке жупе*, посебна издања Географски институт“Јован Цвијић“САНУ, књ.37/I, Београд,1990.
136. Николић, Срећко. *Шарпланина*, „Земља и људи“, 20, Српско географско друштво, Београд, 1970.
137. Николоска, Марула. *Градските кући од XIX век во Македонија(просторна организација)*, Републички завод за заштиту споменика културе Македоније, Скопље, 2003.
138. Новаковић, Стојан *Народ и земља у старој српској држави*, Издање Завода за уџбенике и наставна средства, књ.1, Београд, 2002.
139. Новаковић, Стојан *Немањићке престонице Рас-Пауни-Неродимља*, ГЛСКА,Књ.LXXXVIII, Други разред, књ.52, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд, 1911, стр.1-54.
140. Новаковић, Стојан. *Законик Стефана Душана цара Српског (1349 и 1354)*, Београд, 1870.
141. Нушић, Бранислав, Ђ. *Косово, Опис земље и народа*, репринт издање, књ.I, Панорама, Приштина, 2007.
142. Нушић, Бранислав, Ђ. *Кућа и живот на Косову*, Коло, књижевни и научни лист, књ.1, св.9, београд,1901.
143. Нушић, Бранислав, Ђ. *Сврчин двор у Паунима*, Дело, Лист за науку, књижевност и друштвени живот, књ.2, Београд, 1984.
144. Павловић, Доброслав. *Народно градитељство на Балкану*, Републички завод за заштиту споменика културе Србије, Београд, 1987.
145. Павловић, Миливој. *Говор Средачке жупе*, Српска Краљевска Академија, Српски дијалектички зборник, књ. VIII, Београд,1939.

146. Пајкић, Предраг. *Цркве Средачке жупе из Турског периода*, Гласник музеја Косова и Метохије III, Приштина, 1958.
147. Пајкић, Предраг. *Цркве у Сиринићкој жупи*, Старине Косова и Метохије, IV-V, Приштина, 1968-1971.
148. Пашић, Амир. *Исламско стамбено градитељство*, Загреб, 1991.
149. Петковић, Владимир, Р. *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, САН, Посебна издања, књ. CLVII, Одељење друштвених наука, Нова серија, књ. 4, београд, 1950.
150. Петковић, Р. Владимир. *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд, 1950.
151. Петровић З. и Миленковић, Б. *Затиси са Косова и Метохије*, Покрајински завод за заштиту споменика културе, Приштина-Лепосавић, 2006.
152. Петровић З. и Миленковић, Б. *Призрен-град споменик-слика града*, Покрајински завод за заштиту споменика културе, Приштина-Лепосавић, 2006.
153. Петровић, Божа *Стара кућа у селима Жупе Сиринића*, Расковник, бр. 73-74, Народни универзитет, Горњи Милановац, Београд, 1993.
154. Петровић, Ђорђе. *Народна архитектура, доксати и чардаци*, Београд, 1955.
155. Петровић, Ђорђе. *Стара Бугарска варошка кућа и њен однос према кући у Србији и Македонији*, ЗАФ у Београду, св. 1, Београд, 1960.
156. Петровић, Ђорђе. *Три старе муслиманске куће у Призрену*, Музеји, Орган Српског музејског друштва, књ. 7, Београд, 1952.
157. Петровић, Зоран, Б. *Сеоска „кућа“ и огњишта на Косову и Метохији*, Гласник Музеја Косова и Метохије, књ. VII-VIII, (1962-1963), Приштина, 1964.
158. Петровић, Зоран. *Палата „три сестре“ у Прчњу*, Академија знаности и умјетности у Дубровнику, Год. III, Дубровник, 1954. стр.
159. Петровић, Зоран. *Сеоска и стара градска насеља у делу Зорана Петровића*, Етнографски музеј, Београд, 1997.
160. Петровић, Зоран. *Трагајући за архитектуром*, Грађевинска књига, Београд, 1981.
161. Петровић, Петар, Ж. *Да ли су Срби имали кревет?*, ГЛЕМ, књ. XVI, Београд, 1953, стр.
162. Петровић, Ђорђе. *Стара огњишта и димњаци*. Београд: Зборник Архитектонског факултета Универзитета у Београду, 1953–56.

163. Пешић-Максимовић, Надежда. *Брвнара у селу Лоћане код Дечана, Неизвесност једног споменика културе*, Косовско-метохијски зборник, књ.1, Међуодедељенски одбор за проучавање Косова и Метохије САНУ, Београд, 1990.
164. Пешић-Максимовић, Надежда. *Моравска кућа Србије: богатство облика*. Београд:
165. Пешић-Максимовић, Надежда. *Документација о летњиковцу читлук-сахибије у селу Новаке код Призрена*, Зборник Савезног института за заштиту споменика културе, књ.VIII, Београд,1958.
166. Пешић-Максимовић, Надежда. *Споменичке вредности сеоских центара у Србији*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд,1984.
167. Поповић, Даница *Средњовековне пећине-испоснице у призренском крају,- претходна истраживања-* Историјски часопис, књ.XLIV, (1997), Историјски институт САНУ, Београд, 1998.
168. Поповић, Иван. *Новије морфо-насебинске особине шарпланинског села Средске*, Зборник радова, Географски факултет ПМФ-а, Београд,1994.
169. Поповски, Аритон, *Тајниот јазик на мајстори градители од Река, "Бигорски собири 1974-1975"*, Скопље,1976.
170. Поповски, Аритон, *Тајниот јазик на мајстори градители од Река, "Бигорски собири 1974-1975"*, Скопље,1976.
171. Призрен царски град, (*хрестоматија*), НУБ„Иво Андрић“, Приштина,2005.
172. Радовановић, Милан. *Антропогеографске и етногеографске особености Шар-планинских жупа Горе, Опоља и Средске*, Географски институт „Јован Цвијић“, САНУ, Посебна издања, књ, 40/ I, II, III, Београд,1995.
173. Радовановић, Милован. *Косово и Метохија, антропогеографске, историјскогеографске, демографске и геополитичке основе*, Службени гласник, Београд,2008.
174. Pirro, Thomo dhe Ali Muka. *Vendbanime dhe banesa popullore shqiptre 1*, Tirane,2003.
175. Riza, Emin. *Quteti dhe banesa Shqiptare e mesjetes se vone prej shekujt XV-XIX*, Akademia e Shkenceve RPSH, Tirane, 1991.
176. Shukriu, Muhamed. *Prizreni i lashte, morfologjia e ecurive per ruajtjen e kultures materiale*, Prizren,2001.

177. Siqeca, Shprese. *Arkitektura folklorike e Prizrenit dhe e Malisheves*, "Shkrola", Prizren, 2011.
178. Županić, Niko. *Tragom za Pelazgima*, Narodna starina, Zagreb 1922.
- 179.
180. Рибар, Милорад. *Уређење сеоских територија и насеља*, ИБИ, Београд, 1993.
181. Светиева, Анета. *Резбарени тавани, долапи и врати во Македонија*, Институт за фолклор, Скопље, 1992.
182. Симоновић, Ђорђе. *Системи сеоских насеља у Србији*, ИАУС; Посебна издања, Београд, 1976.
183. Смиљанић, Тома. *Мијаџи, Горна река и Мавровско Поље*, Српски етнографски зборник, бр.32, Београд, 1925.
184. Смиљанић, Тома. *Прилози за познавање сточарства на нашим високим планинама*, СГД, Посебна издања, св.12, Београд, 1932.
185. Споменичка баштина Косова и Метохије, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 2002.
186. Станковић, Тодор. *Путне белешке по Старој Србији 1871-1898*, Београд, 1910.
187. Стојановић, Миодраг. *Птоломејеви Ориније (Орини) и наши Горанџи*, Горанџи; Муслимани и Турџи у шарпланинским жупама Србије, Зборник радова са "Округлог стола" 2000. године у САНУ, Одбор за проучавање Косова и Метохије, Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, Зборник радова, књ.50, Београд, 2000.
188. Стојков, Борислав. *Урбани развој и обнова Призрена*, Зборник радова, ИАУС, „Графика“, Београд, 1997.
189. Танасковић, Војислав. *Средачка жупа*, монографија, Јединство, Приштина, 1992.
190. Танасковић, Војислав. *Средска*, Библиотека "хронике села", Београд, 2000.
191. Тимотијевић, Роксанда. *Иконопис на територији Призрена*, „Баштина“ бр.1, Приштина, 1991.
192. Томић, Љубомир. *Еркер и ограда во архитектурата*, Скопље, 1983.
193. Томовски Крум, *Народна архитектура во Преспа*, Годишен зборник на Архитектонско Градежниот факултет, Скопје, 1972.

194. Томоски, Крум и Волињец Радомир. *Стари објекти во село Лешок*, Завод за студији и пројектирање при Архитектонско- градежниот факултет во Скопје, Скопје, 1970.
195. Томоски, Крум. *За конструкциите во народна архитектура во Македонија*. Зборник на Техничкиот факултет, Универзитет во Скопје, III, Скопје, 1959-61.
196. Томоски, Крум. *Народната архитектура во селата Лешок и Теарце*, Зборник радова са научног скупа Кирил Пејчиновић и неговото време, Тетово, 1973.
197. Томоски, Сотир. *Македонска народна архитектура*, Скопје, 1960.
198. Трифуновски, Јован. "*Арнауташи*"- посебна група шарпланинског становништва, Етнолошке свеске X, Београд, 1989.
199. Трифуновски, Јован. *Косовци у северној Македонији*, Гласник музеја КиМ, књ. VI, Приштина, 1961.
200. Трифуновски, Јован. *Манастирски конаци у Скопској Црној Гори*, ГЛЕМ, књ. XXIX, Београд, 1980, стр. 113.
201. Трифуновски, Јован. *Полог, Населба и порекло становништва*, Посебна издања, САНУ; Београд, 1986.
202. Трифуновски, Јован. *Скопски Дервен: антропогеографска испитивања*, Српски етнографски зборник, књ. LXVII, Beograd, 1954.
203. Тројановић, Сима. *Сретечка жупа и њена изумрла ношња*, Зборник радова посвећен Ј. Цвијићу, Београд, 1924.
204. Ћукић, Драган. *Косово, Знаменитости и лепоте*, Туристички савез Косова, Приштина, 1971.
205. Урошевић Атанасије. *Шарпланина*, Енцикоплекдија Југославије, ЈЛЗ, Загреб, 1971.
206. Филиповић, Миленко. *Ћилимарство у Средачкој жупи*, Зборник Етнографског музеја, 1901-1951, Научна књига, Београд, 1953.
207. Финдрик, Ранко. *Динарска брвнара*, Сирогојно, 1998.
208. Финдрик, Ранко. *Сеоска кућа на Косову Пољу*, Зборник Савезног института за заштиту споменика културе, књ. VIII, Београд, 1958.
209. Финдрик, Ранко. *Унутрашње уређење и опрема наше старе градске куће на Косову и Метохији*, Гласник Музеја Косова и Метохије, књ. IV- V, Приштина, 1959-60.

210. Финдрик, Ранко. *Димњаџи на старим сеоским и градским кућама*. Београд: Гласник Друштва конзерватора Србије 10, 1986.
211. Финдрик, Ранко. *Прилози познавању кровних покривача од дрвене грађе у нашем народном градитељству*. Краљево: Рашка баштина, бр. 2, 1980.
212. Финдрик, Ранко. *Народно неимарство: становање*. Сирогојно: Музеј Старо село Сирогојно, 1994.
213. Финдрик, Ранко. *Народна архитектура: путеви чувања и заштите*. Београд: Друштво конзерватора Србије, 1985.
214. Хан, Г. Ј. *Путовање кроз поречину Дрима и Вардара*, Београд, 1876.
215. Хаскука, Есад. *Историјско-географска анализа урбаних функција Призрена, Ђаковица*, 1985.
216. Храбак, Богумил. *Рурална привреда области САП Косова 1455-1600*, Гласник музеја Косова, XIII и XIV, Приштина, 1984.
217. Храбак, Богумил. *Рурална привреда САП Косова 1455-1600*, Гласник Музеја Косова, књ. XIII-XIV, Приштина, 1984.
218. Храбак, Богумил. *Сеоске занатлије на Косову и суседним областима средином XV столећа*, Гласник музеја Косова, XI, Приштина, 1976.
219. Цвијић, Јован. *Балканско полуострво*, Сабрана дела, књ. 2, САНУ, Књижевне новине, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1987.
220. Цвијић, Јован. *Антропогеографски списи и етнографски списи II*, Сабрана дела, књ. 9, САНУ, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1996.
221. Цвијић, Јован. *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, књ. III, Београд, 1911 и 1996.
222. Цвијић, Јован. *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, Сабрана дела, књ. 8, САНУ, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1995.
223. Челебија, Евлија. *Путопис II (одломци о југословенским земљама)*, Сарајево, 1957.
224. Чипан, Борис. *Стара градска архитектура- Охрид*, Скопље, 1955.
225. Чукаловић, Тодор. *Живот је сећање, казивање старих људи из Средачке жупе и Призрена*, Средска- Призрен-Ниш, 1991.
226. Чукаловић, Тодор. *Преслишавање о доживљеном, "Свен"*, Средска- Призрен- Ниш, 2004.

227.

ХИ. БИОГРАФИЈА КАНДИДАТА

Персонални подаци

Кандидат: мр Небојша С. Гацић
Адреса: Београд, Љешка 90/16
Контакт телефон: 0113559787, 0638673876
E-mail: gadzicnebojsa@gmail.com

Рођен сам у Метохији, у граду Призрену, 22. августа 1968. год., у средини која ме је својом богатом градитељском традицијом надахнула и мотивисала да за животни позив изаберам архитектуру. Након завршене средње школе, уписао сам Архитектонски факултет на Универзитету у Приштини, где сам 1999. године дипломирао са просечном оценом 8.07. 2002. уписујем последипломски магистарски курс научног степена на Архитектонском факултету Универзитета у Београду: "Рурална средина – планирање и грађење" и полажем све испите са просечном оценом 9.82. 2010. одбранио сам магистарску тезу под насловом *"Традиционална сеоска архитектура у Средачкој жупи крај ХИХ и почетак ХХ века"*. 2011. године одобрен ми је рад на теми докторске дисертације под насловом *„Архитектура шарпланинских села са посебним освртом на стваралаштво средачких зидара“* чија одбрана је планирана у току 2016. године.

Од 2002. године, запослен сам на Факултету техничких наука Универзитета у Косовској Митровици у звање асистента-приправника на Катедри за пројектовање и урбанизам, а од 2013. године у звању асистента.

Учешће у настави:

Студио пројекат 3. Пројекат 1- Студио, Архитектура храма, Пројектантска радионица 1, Пројектантска радионица 3. Технике презентације, Ликовни елементи и др.,

Учешће у настави – поверена предавања на следећим предметима:

О архитектури, Историја и теорија архитектуре, Архитектура данас, Историја архитектуре и насељавања у Србији, Историја архитектуре и насељавања, Интегративна заштита градитељског наслеђа.

Област истраживања:

Проучавање и заштита сакралне архитектура на Косову и Метохији, традиционална архитектура у градским и сеоским срединама Космета, Србије и у земљама југоисточне Европе, вернакуларна архитектура наведених подручја.

Учешће у научно-истраживачким пројектима:

Научно-истраживачки пројекат: „Стратегија руралног развоја општине Аранђеловац“, финансиран од стране Скупштине општине Аранђеловац, фонд за рурални развој, руководилац проф. др Ђура Стевановић носилац пројекта ЗПС у Београду (2010–11), истраживач.

Радови за стицање научних и наставних звања

- Магистарска теза: *"Традиционална сеоска архитектура у Средачкој жупи крај ХИХ и почетак ХХ века"*, одбрањена на Архитектонском факултету Универзитета у Београду, септембар 2010.

Објављени радови у часописима из области архитектуре

- Н. С. Гацић, Традиционал виллаге архитектура ин Средачка дистрикт, Изградња, 64 (2010) 9–10, 521–535; ИССН 0350-5421.
- Н. С. Гацић, Архитектура града Призрена и његове палате, Изградња, 65 (2011) 1–2, 57–61; ИССН 0350-5421.
- Н. С. Гацић, Цркве Средачке жупе-први део, Изградња, 65 (2011) 7–8, 386–390; ИССН 0350-5421.
- Н. С. Гацић, Цркве Средачке жупе-други део, Изградња, 66 (2012) 3–4, 149–156; ИССН 0350-5421.
- Н. С. Гацић, Традиционалната архитектура во Средачка жупа со посебан осврт на творештвото на средачките ѕидари, Културно наследство, 38 (2012), 2013, Скопје, 175-188; ИССН 0352-4051.
- Н. С. Гацић, Црковната архитектура во северниот дел на Шар-планина, Патримониум, Година 7, број 12/2014, Скопје, 227-241; ИССН 1857-5811.
- Н. С. Гацић, Архитектура Плањана-последња прича, Изградња, 69 (2015) 3–4, 117–128; ИССН 0350-5421.

- Н. С. Гацић, Традиционална сеоска архитектура у Средачкој жупи, Патримониум, Година 8, број 13/2015, Скопље, 345-357; ИССН 1857-5811.

Објављени радови у монографијама

- Н. С. Гацић, В. Никчевић, В. Тодоровић и др., Српска културна и духовна баштина, Немањини манастири, монографија манастира Свети Арханђели, Светигора, Београд-Цетиње, 2011, 27–37, 62. ЦОБИСС.ЦГ-ИД 18138128.
- Н. С. Гацић, В. Никчевић, В. Тодоровић и др., Српска културна и духовна баштина, Немањини манастири, монографија манастира Сопотани, Светигора, Београд-Цетиње, 2011, 22–27. ЦОБИСС.ЦГ-ИД 18632464.
- Н. С. Гацић, В. Никчевић, В. Тодоровић и др., Српска културна и духовна баштина, Немањини манастири, монографија манастира Студеница, Светигора, Београд-Цетиње, 2011, 26–29. ЦОБИСС.ЦГ-ИД 18870288.
- Н. С. Гацић, В. Никчевић, В. Тодоровић и др., Српска културна и духовна баштина, Немањини манастири, монографија манастира Жича, Светигора, Београд-Цетиње, 2011, 27–30. ЦОБИСС.ЦГ-ИД 18870288.
- Н. С. Гацић, В. Никчевић, В. Тодоровић и др., Српска културна и духовна баштина, Немањини манастири, монографија манастира Хиландар, Светигора, Београд-Цетиње, 2011, 38–42. ЦОБИСС.ЦГ-ИД 18870288.

Објављени радови на међународним конференцијама

- Н. С. Гацић, М. Рибар, Средачка жупа и њена традиционална архитектура која је у нестајању, у зборнику радова, ЗСРС, Београд, 2006, 413–430. ЦОБИСС. СР-ИД 136846604.
- Н. С. Гацић, Могућност развоја периферних подручја са посебним освртом на развој региона Средачке жупе, у зборнику радова, ЗПС, Београд, 2008, 527–538. ЦОБИСС. СР-ИД 169087500.
- Н. С. Гацић, Истраживање села са посебним освртом на истраживање села Средачке жупе и Шар-планине, у резимеима реферата, ЗПС, Београд, 2009, 24.
- Н. С. Гацић, Туризам као кључни чинилац одрживог развоја српског ентитета на Шар-планини, у зборнику радова, „Село и туризам“, ЗПС, Београд, 2010, 52.

- Н. С. Гацић, Самоорганизовање сеоских заједница као услов одрживости енклава на простору Шар-планине, у резимеима реферата, ЗПС, Београд, 2010, 76.
- Н. С. Гацић и др., Две старе призренске куће и њихова архитектура, у Зборнику радова бр.2 са међународне конференције о културном наслеђу Косова и Метохије, Београд, 2013, 499-508.
- Н. С. Гацић, Шар-планина и њена архитектура у контексту тренутних геополитичких околности на Балкану, у резимеима реферата са „Власинских сусрета“ ЗПС, Београд, 2015, 16.

Предавања

- Н. С. Гацић, Сеоска архитектура Средачке жупе – тренутно стање, Републички Завод за заштиту споменика културе, Београд, септембар 2005., предавање по позиву.
- Н. С. Гацић, Сеоска архитектура на простору Косова и Метохије и Средачке жупе, Архитектонски факултет у Београду, Београд, у више наврата (2005-06), 2010, предавање по позиву проф. др Милорада Рибара.
- Н. С. Гацић, Типологија традиционалне сеоске архитектуре на тлу Србије, Географски факултет у Београду, одсек Просторно планирање, у више наврата (2010-11), предавање по позиву проф. др Милорада Рибара.
- Н. С. Гацић, Кућа Шар-планине, Београдски сајам грађевинарства, Београд, 2015, предавање по позиву Удружења „Српска традиција“
- Н. С. Гацић, Призрен као владарска престоница у миленијумском континуитету од V до XV века кроз архитектонско наслеђе, Седморечје-праисториска археологија, Београд, 2015.

Стручни радови из области архитектуре

Аутор и коаутор више десетина идејних и главних пројеката из области архитектонског пројектовања.

- Пројекат манастирског комплекса Богородице Тројеручице код места Девине Воде у близини Звечана.
- Пројекат реконструкције цркве. Св. Недеље у селу Живићане на Косову и Метохији.
- Пројекат реконструкције цркве. Св. Петке у засеоку Рачојћи у близини Призрена.
- Пројекат реконструкције цркве. Св. Богородице на локалитету Калуђере у близини Призрена.
- Консултантски сарадник на изради идејних, главних и извођачких пројеката за више пословних и стамбених објеката и то: „Лири“, „Мета“, „Пластик“, „Бени лајт“, „Аутошоп“, „Превал“, „Форевер“ и др. у Призрену и Београду Пројектантских бироа "Стандард пројект" и „Мегарон“ од 2002 до 2011. г.
- Пројекат партерног уређења и улазне капије манастирског комплекса Богородице Тројеручице код места Девине Воде у близини Звечана, 2014.
- Пројекат реконструкције цркве. Св. Спаса у селу Плаљану у Средачкој жупи код Призрена, 2015.
- Идејно решење апартманског насеља „Превал“ на локалитету Краљев двор код Горњег Села на Шар-планини, 2014.
- Консултантски сарадник на изради идејних, главних и извођачких пројеката за више пословних објеката и то: „Асторија“, „Вила“ и др. у Призрену и Београду пројектантских бироа "Стандард пројект" и „Мегарон“ од 2012. до 2015. г.

Најзначајније ваннаставне активности:

- Члан управног одбора Завода за проучавање села и члан организационог одбора међународног научно-стручног скупа “Власински сусрети“, септембра 2010. на Власинском језеру.
- Члан уређивачког одбора ИИУ Светигора, кола: Немањини манастири, од маја 2011.
- Члан редакције часописа Удружења инжењера грађевинарства, геотехнике, архитектуре и урбаниста „Изградња“ од 2013. године

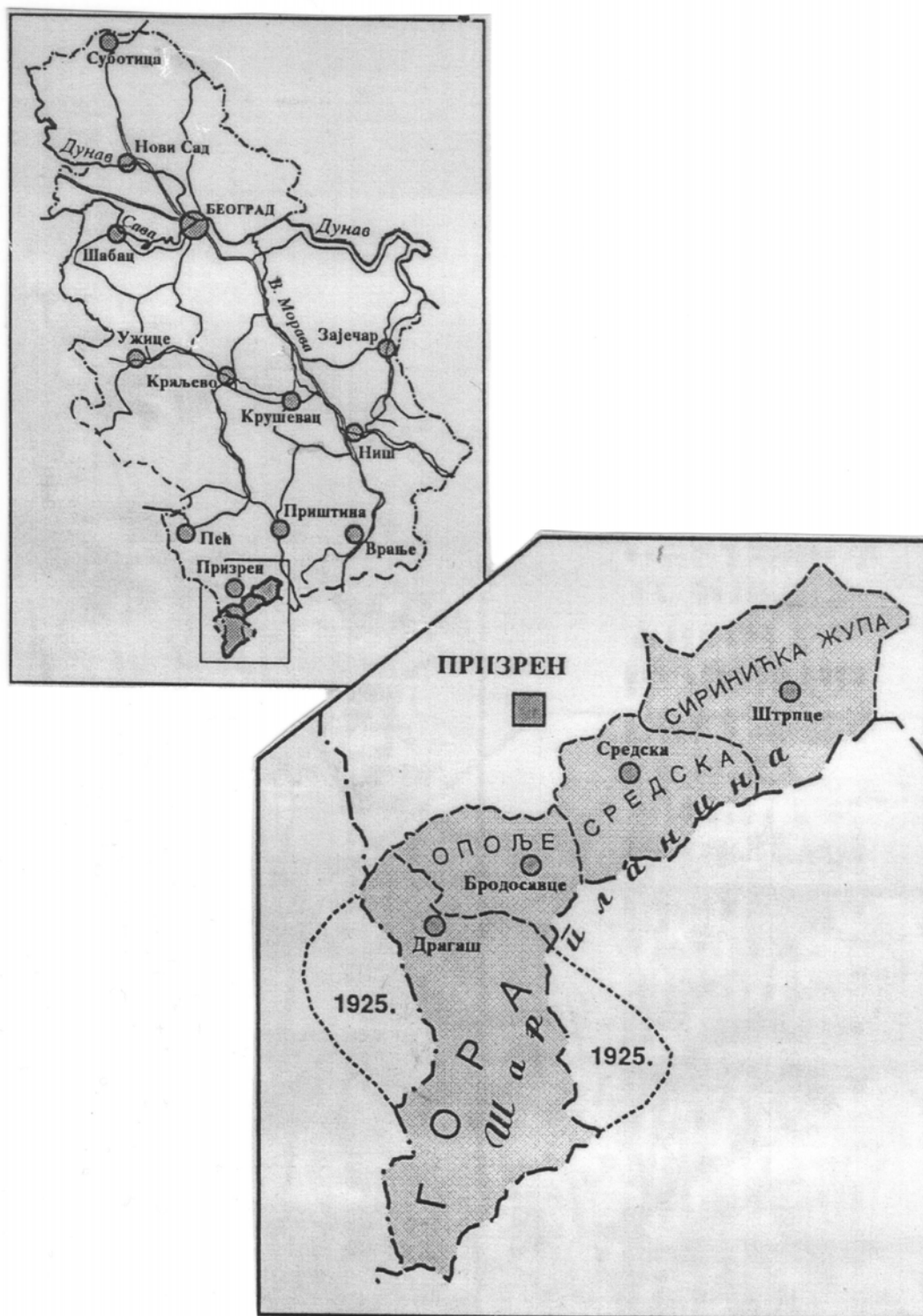
Остало

- Бавим се архитектонском фотографијом (објављене и архивирани фотографије у Заводу за заштиту природе и Светигориним монографијама)
- Иницијатор идеје за формирање регионалног одбора за очување архитектонског и осталог природног и културног наслеђа свих ентитетских заједница на простору Шар-планине.

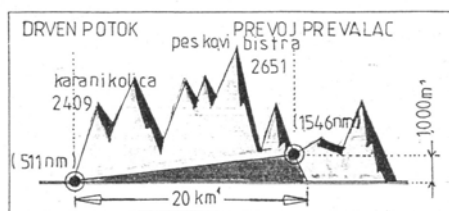
П Р И Л О З И

1

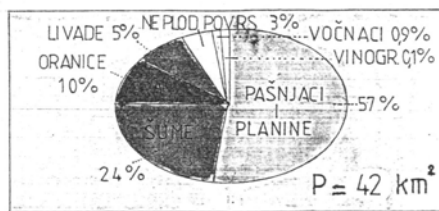
УТИЦАЈНИ ФАКТОРИ И ПРИРОДНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ШАРПЛАНИНЕ

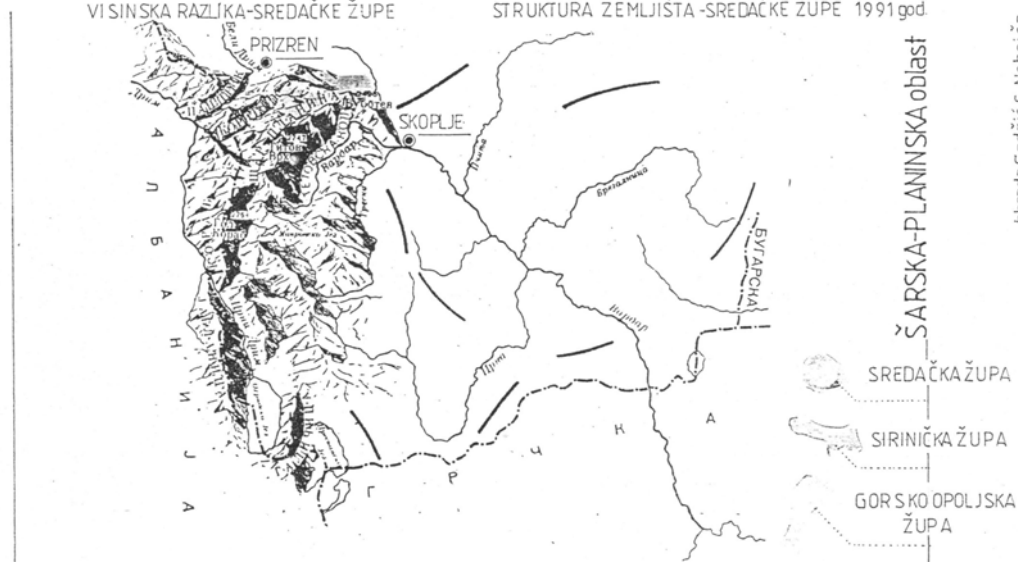
Слика 1. Положај Шар-планине и њених жупа у Србији

VISINSKA RAZLIKA-SREDAČKE ŽUPE

STRUKTURA ZEMLJIŠTA -SREDAČKE ŽUPE 1991 god

ilustracija S. Nebojša

KARTA

GEOGRAFSKE PRIPADNOSTI SREDAČKE ŽUPE, U GEOGRAFSKOM SMISLU OVA NAŠA ŽUPA PRIPADA SARPLANINSKOJ PLANINSKOJ OBLASTI prostire se južno od Kosova i Metohije, duž Jugoslovensko Albanske granice. Od Rodopske planinske oblasti odvojena je kotlinama: među kojima su najznacajnije: TETOVSKA I PRESPANSKA ove kotline uključujući i Metohijsku veoma su plodne, jer ih navodnjavaju Sarplaninske vode. Ove kotline opkoljene su planinama, i zaštićene od dejstva hladnih vetrova. Zato su tu povoljni uslovi za gajenje voća i povrća. Planine ove oblasti prostiru se u obliku venca. Tako da dužina SAR PLANINE između Ljubotena pa sve do Koraba iznosi 85 km a širina oko 30 km. Najviši delovi SARE bili su nekada pod lednicima i zato imaju oštre i zupčaste vrhove. Planine su međusobno odvojene dubokim rečnim dolinama koje su u narodu nazvane ŽUPAMA na teritoriji naše zemlje postoje tri župe:..... — GORSKO-OPOLJSKA ŽUPA

..... — SREDAČKA ŽUPA

..... — SIRINIČKA ŽUPA

GEOGRAFSKE ODLIKE I POLOŽAJ SREDAČKE ŽUPE: ona je ovalna kotlina zatvorena dosta visokim i strmim stranama padinama SARE I OSUJAKA, ime je dobila po SREDSKOJ po njenom središnjem selu. Prve pisane dokumente o župi srećemo u hrisovulji kralja Dragutina iz XIII veka. Samo pominjanje ove župe znak je da je ona i njena sela postojala i ranije. Pored geografskog položaja specifičnost ove župe čini pored ostalog i njen ANTRAPOGENO ETNOGRAFSKA samostalnost u odnosu na druge delove naše zemlje. Nekada su je krasili nepregledne stare listopadne i četinarske šume koje su zbog prekomerne seče i paljevine rapidno smanjene na svega 25% u površ. Sredacku župu čini 13 sela samo je selo sredska sastavljeno od 7 zaseoka kroz župu prolazi reka Prizrenska bistrica koja prima niz pritoka uglavnom sa leve strane: Petrašnica, Pobjenica, Mnastricka reka. SREDAČKA ŽUPA zahvata površinu: od 42 km² elipsastog je oblika dužine oko 20 km a širina iznosi 2-2,5 km u vazdušnoj liniji a velika je visinska razlika ako se uzme njena početna tačka u Drven potoku (511m) i završna na Prevalcu (1546) videćemo da ona iznosi 1000 SREDAČKA ŽUPA IMA IZUZETAN POLOŽAJ U ODNOSU NA OKOLNE KOTLINE TE SE PREKO NJE VEKOVIMA ODVIJAO SAOBRAĆAJ IZMEĐU PRIZRENA I SKOPLJE

Слика 2. Шар-планина, геоморфолошки положај

Слика 4. Шар-планина, врх Кобилица

Слика 5. Шар-планина, Г. Љубиње, локалитет Виснате буке

Слика 5. Шар-планина,Средачка жупа, Дупничка река, водопад

Слика 7. Шар-планина, Дупница, бачило испод Малог врха на Шар-планини

Слика 8. Шар-планина, чувар куће и камена плоча

Слика 9. Средачка жупа, Плањане, поглед на Шар-планину са Лазаровог чардака

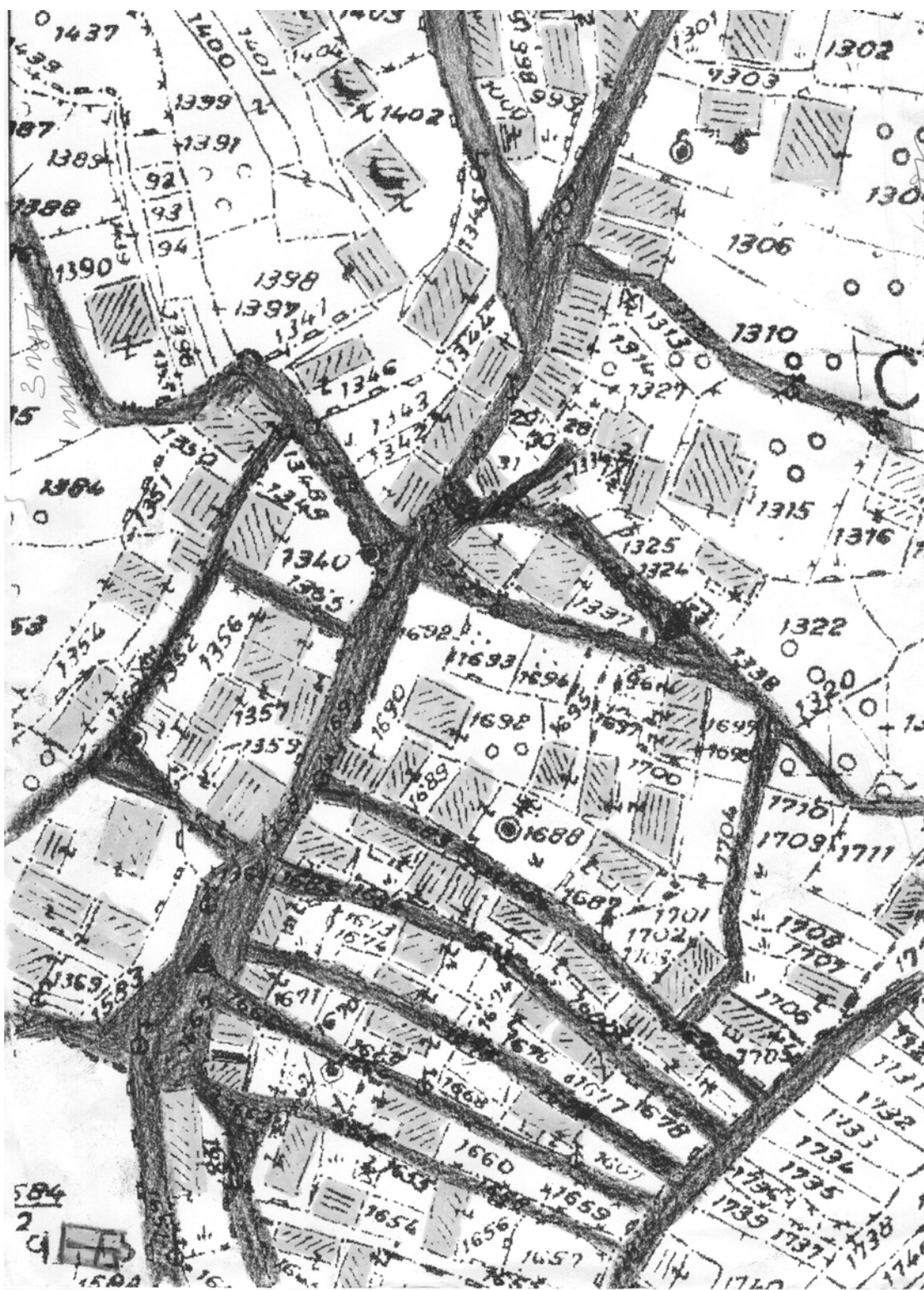

Слика 10. Врхови Шар-планине

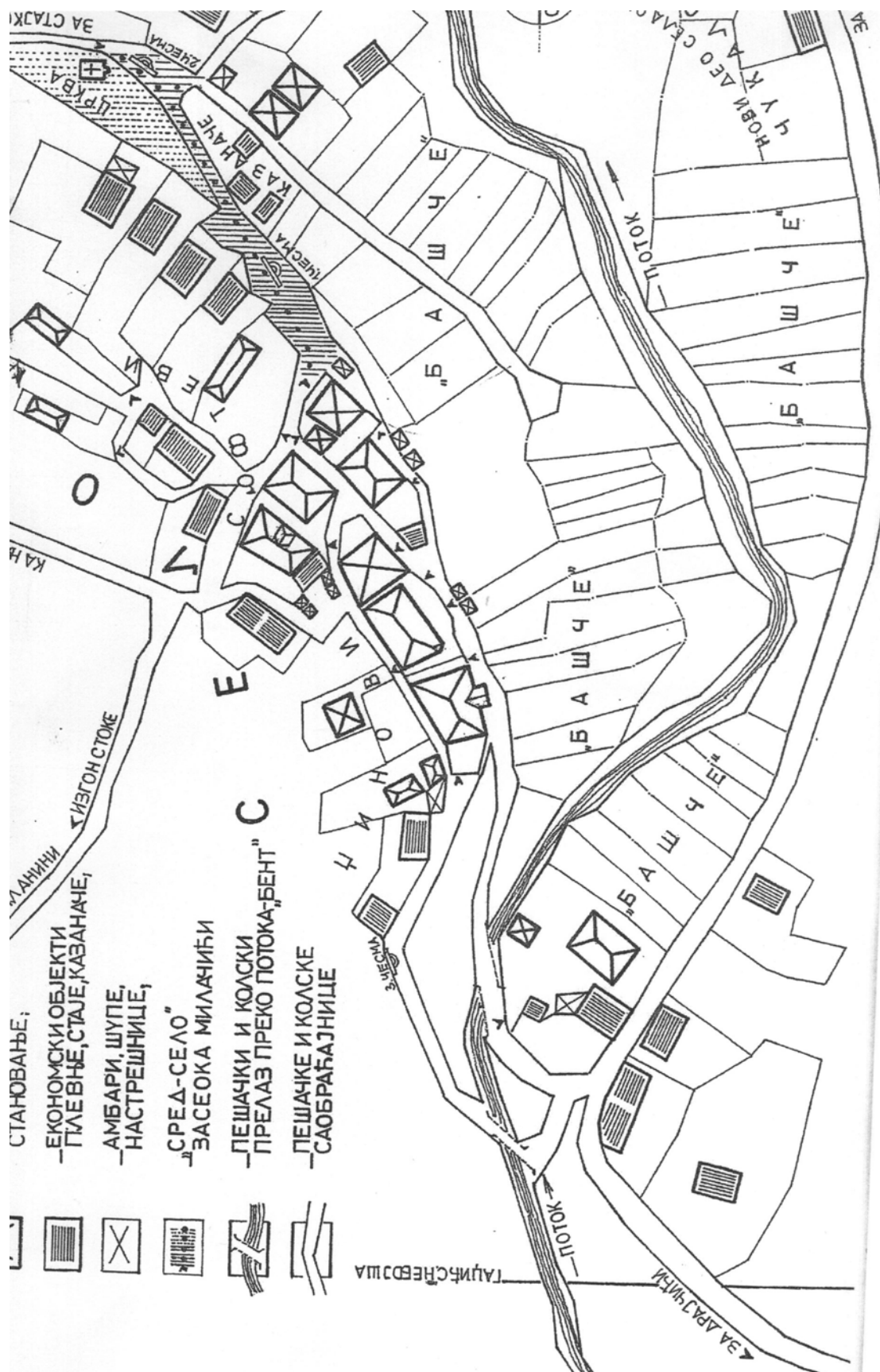
ПРИЛОЗИ

2

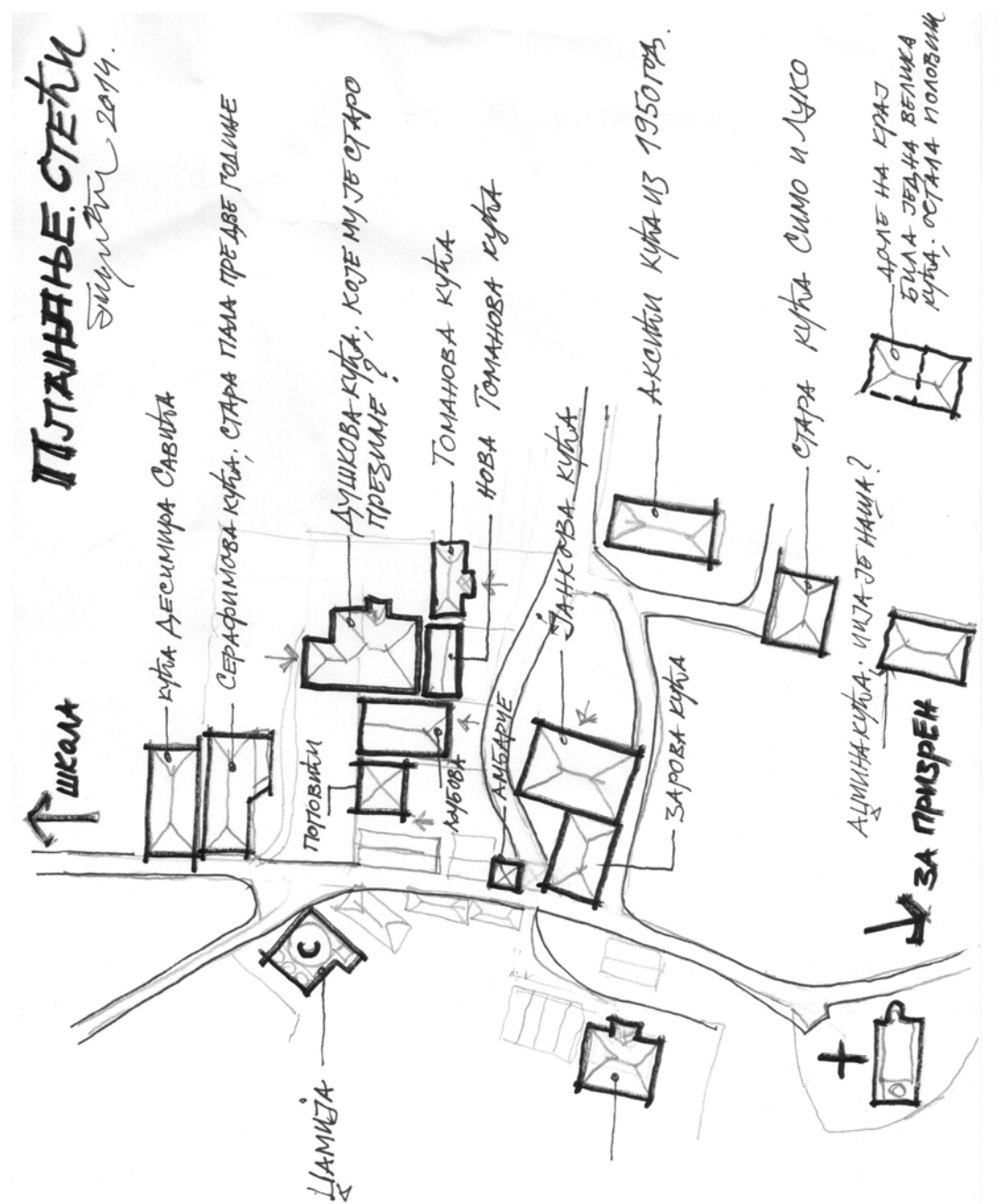
НАСЕЉА ШАР-ПЛАНИНЕ

Слика 2. Средачка жупа, Горње село, улична мрежа

Слика 3. Средачка жупа, рурална структура засеока Милачићи

Слика 4. Плањане, маала Стећи

Слика 6. Сиринићка жупа, село Сушићи, двориште

Слика 7. Средска, Збориште

Слика 8. Село Љубиње, панорама села

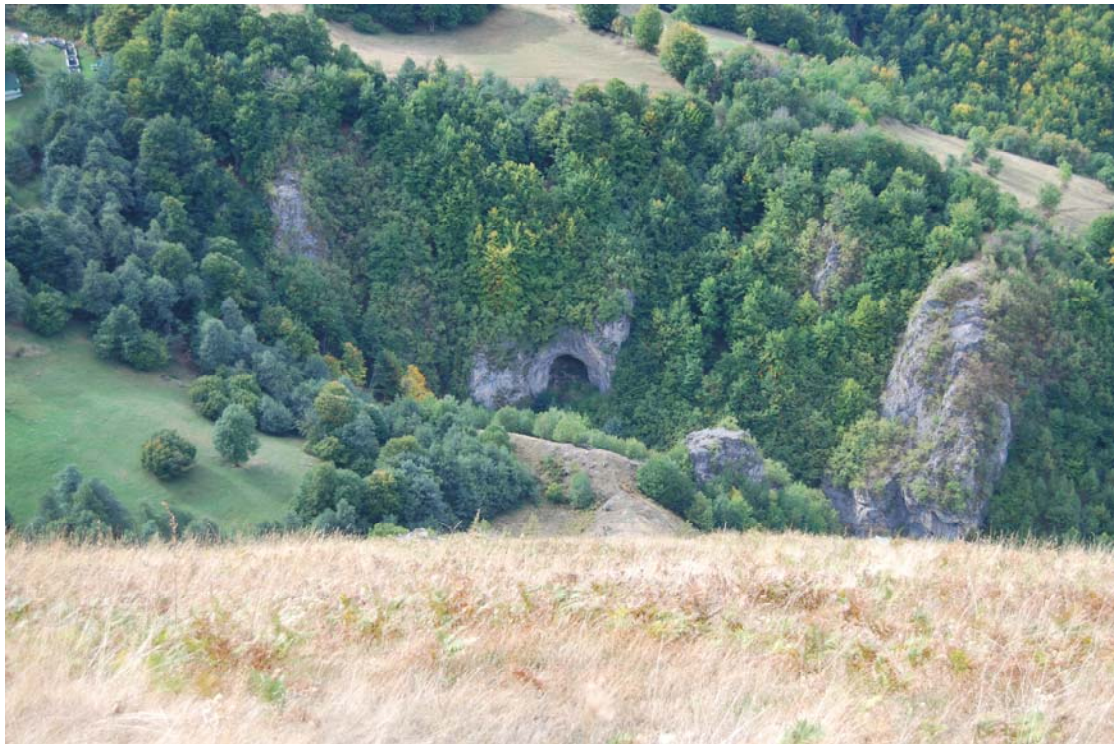
Слика 9. Средска, засеоци

Слика 10. Средска, амбар

Слика 11. Сиринићка жупа, Орлоће, плевње

Слика 13. Љубиње, пећина Марина дупка

Слика 14. Средска, поглед на Паличојћи и Пејчићи, стара слика из 1936. г.

Слика 15. Средачка жупа – стара кућа, фотографија из 1912. г.

Слика 16. Средачка жупа – стара кућа и улица из 1912. г.

Слика 17. Готовуша, стара кула, снимљено 1940. г.

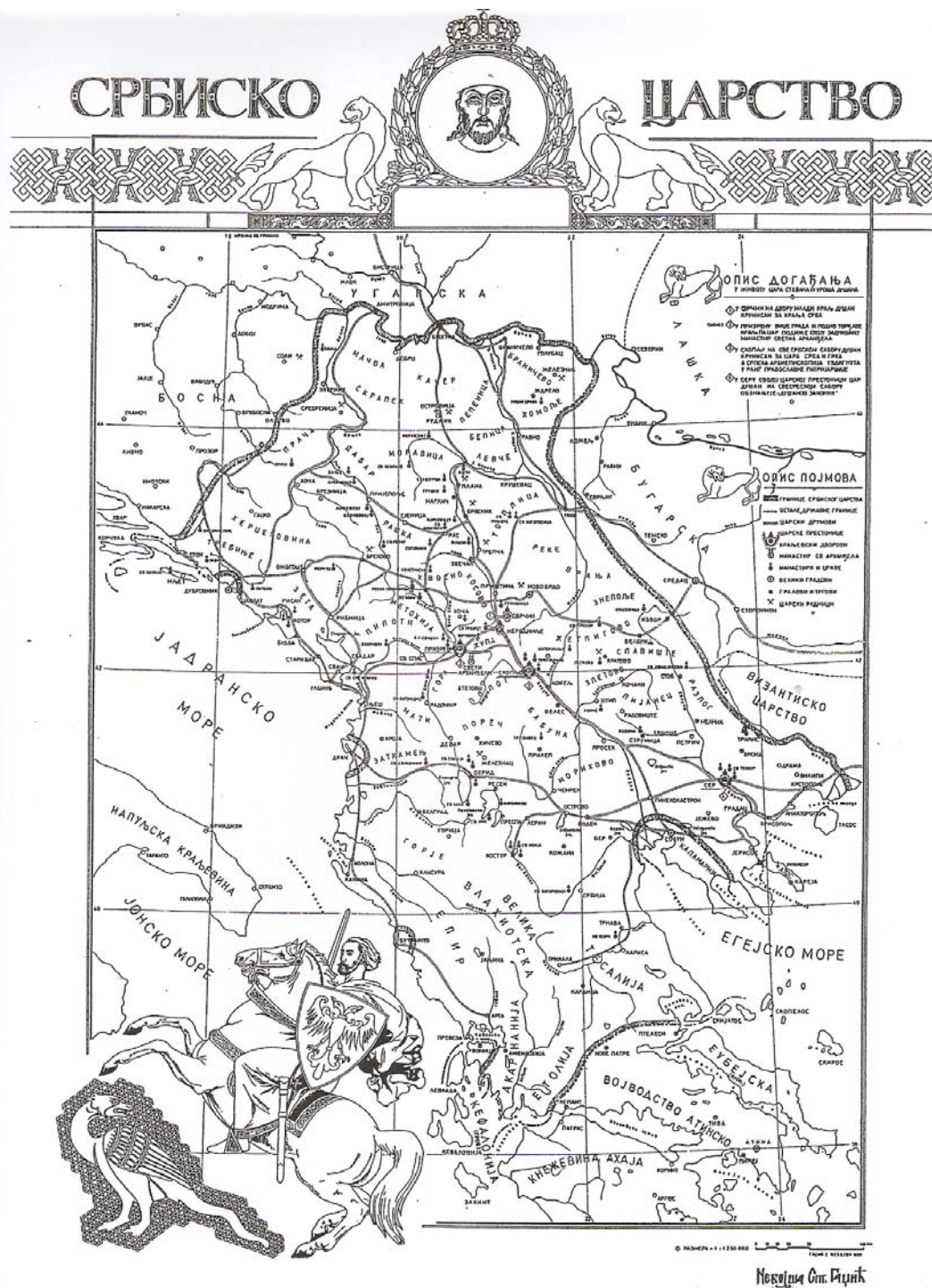

Слика 18. Дечане, село Јуник, Шиптарска кула

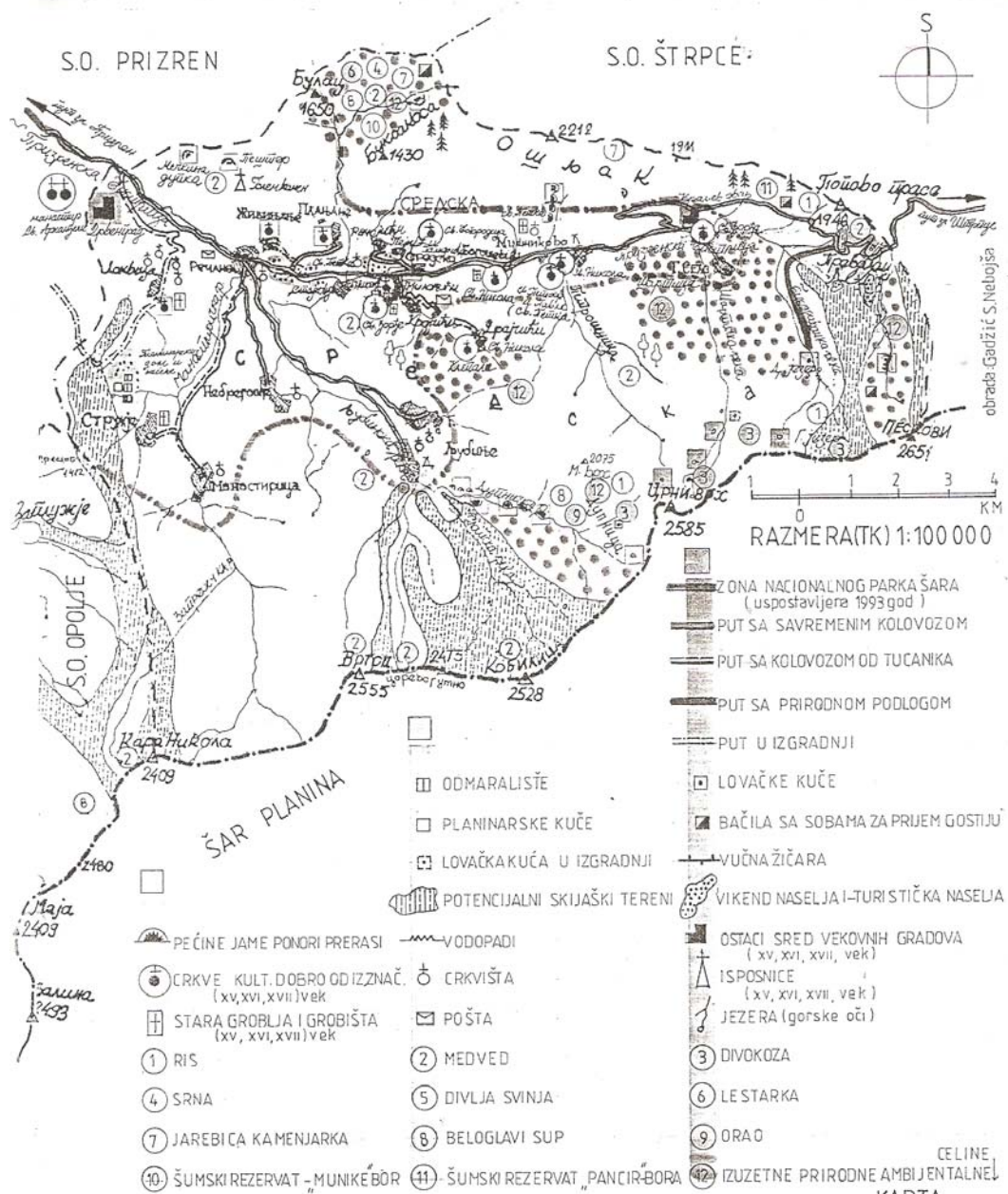
П Р И Л О З И

3

СПОМЕНИЧКО НАСЛЕЂЕ ШАР-ПЛАНИНЕ

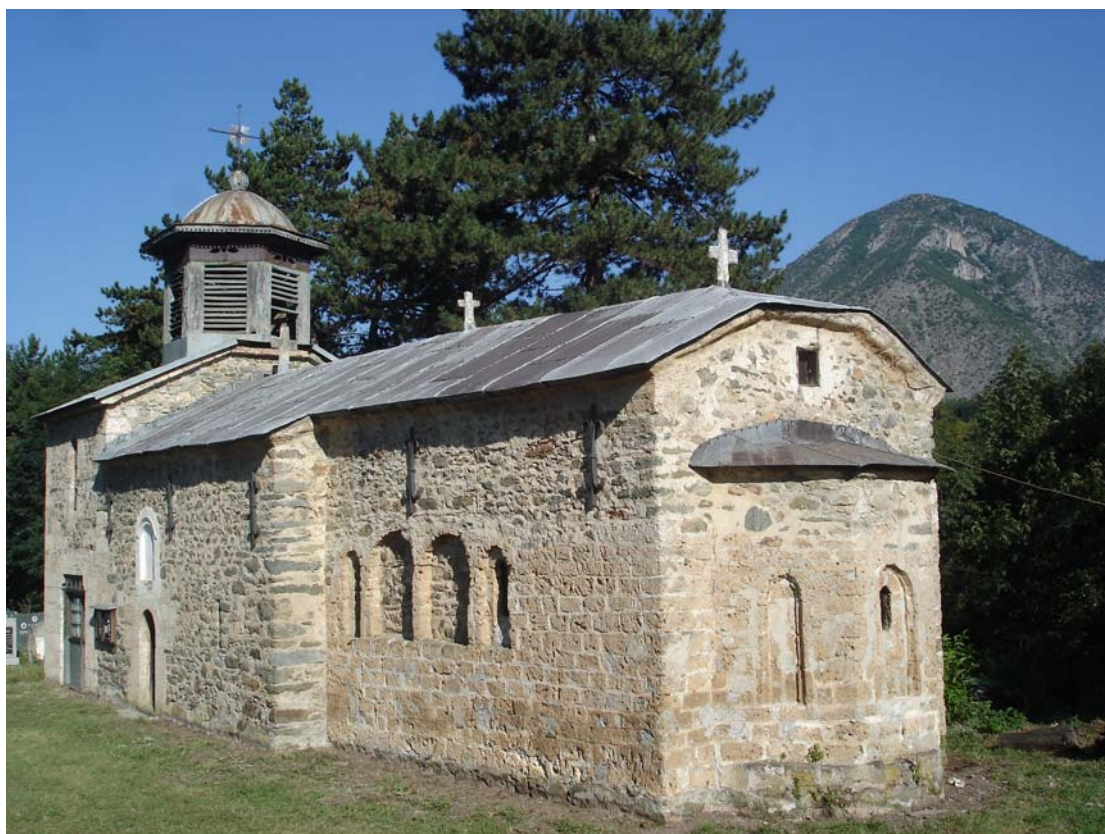
Слика 1. Карта Српског царства у доба цара Душана

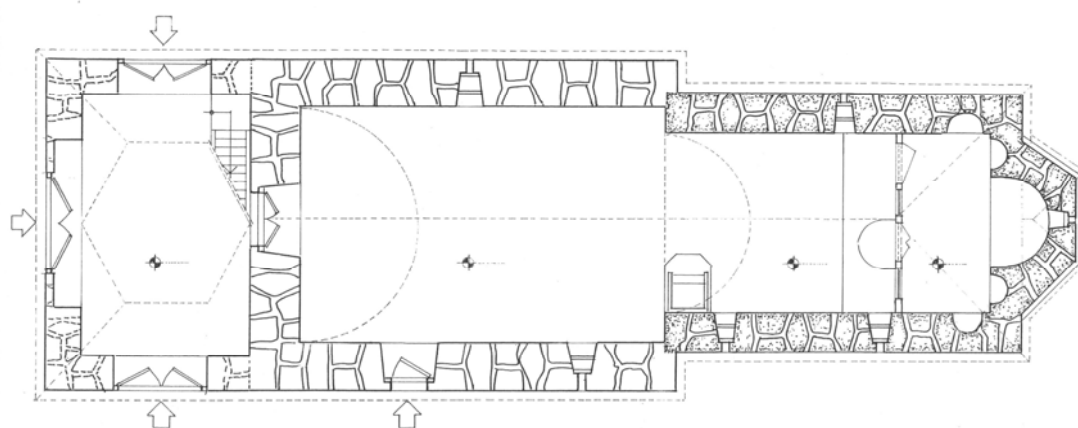
KARTA
POSTOJEĆEG STANJA SAOBRAĆAJNE POVEZANOSTI SREDAČKE ŽUPE NJENOG KULTURNOG NASLEDJA, BILJNOG I ŽIVOTINJSKOG, SVETA GEOMORFOLOŠKIH POJAVA I TURISTIČKIH LOKALITETA SREDAČKOG DELA ŠAR PLANINE I OSLJAKA 1993 godine

IZ OVE POSTOJEĆE ANALIZE NAJBOLJE MOŽEMO DA VIDIMO KOJE SE SV E VREDNOSTI NALAZE NA TAKVOM RELATIVNO MALOM PROSTORU OMEĐJENOM PRIRODNIM LEPTAM I RAZNOLIKIM BIODIVERZITETOM. SUME, ENDEMIONE BILKE, RETKE ŽIVOTINJE, GEOMORFOLOŠKI OBLICI: MORENE, CRKVI, JEZERA, REKE, LEKOVITE BILJKE, POTENCIJALNI SKIJAŠKI TERENI, KOJI SU: 3x PROSTRANJII OD KOPAONIKA A NE KORISTE SE NIMALO ILI NJIHOV RAZVOJ PREPUŠTEN JE STIHIJNOM RAZVOJU. UVIDU HA OTIČNIH VIKEND NASELJA U SREDSKOJ ILI ONONA PREVALCU IZUZETNE AMBIJENTALNE CELINE: DOLEMBOR SARTICA, PESKOVI, DUPNICA, KLEPALE, PRUŽAJU JEDINSTVENI NEPONOVLJIV DOGAĐAJ PRIRODE ZATO SU DELOVI OD NOSNO NJEN VEĆI DEO STAVLJEN POD OKRIVLJE NAC PARKA 1993G. IZUZETNE SEOSKE CRKVE I SEOSKA AMBIJENTALNA ARHITEKTURA DOČARAĆE NA POTPUNO VREDNOST NEISKORISĆENU OVOG PROSTORA-SREDAČKE ŽUPE

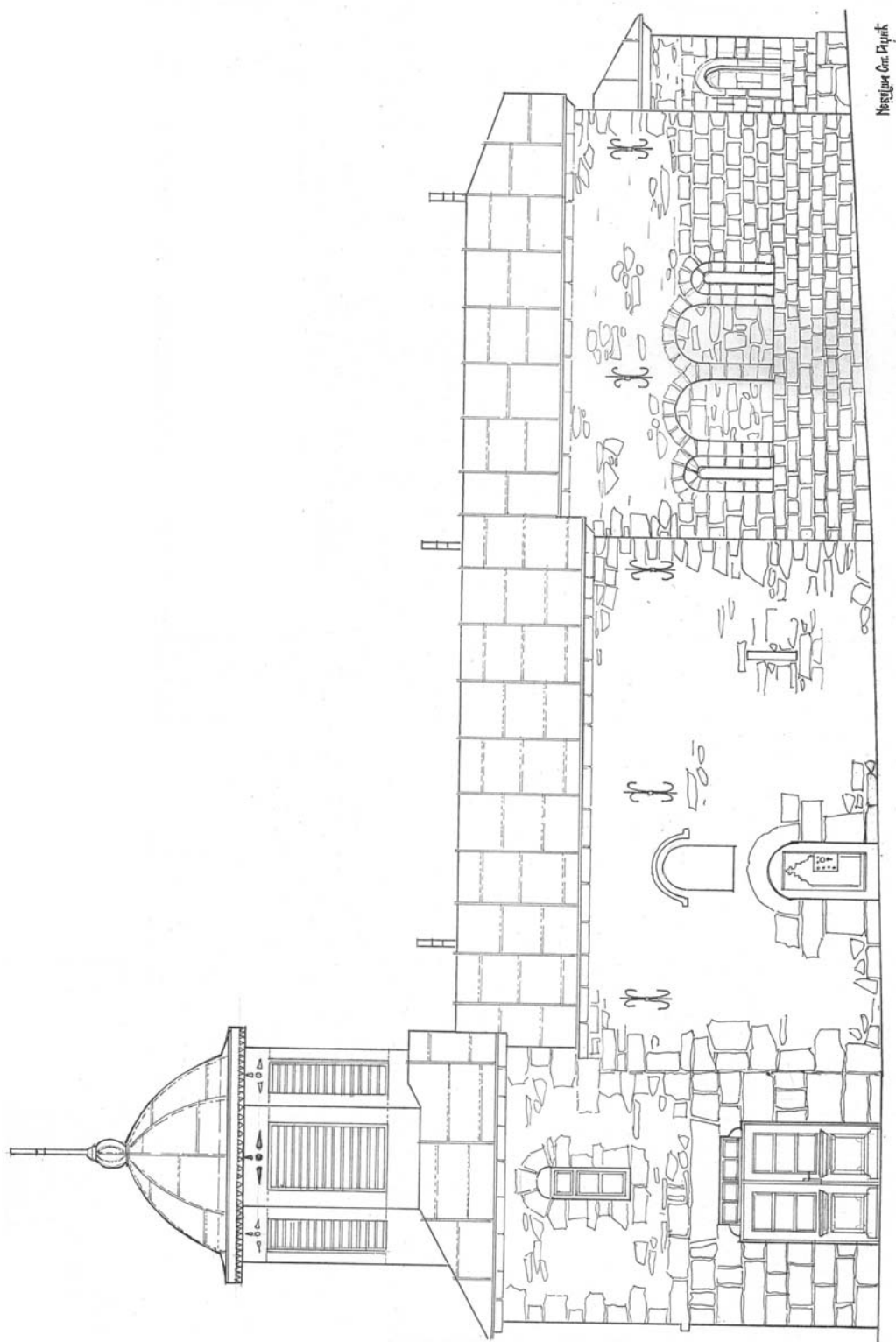
Слика 2. Средачке жупе, синтезна карта њеног културног и природног наслеђа

Слика 3. Средска, црква Св. Николе, јужна фасада

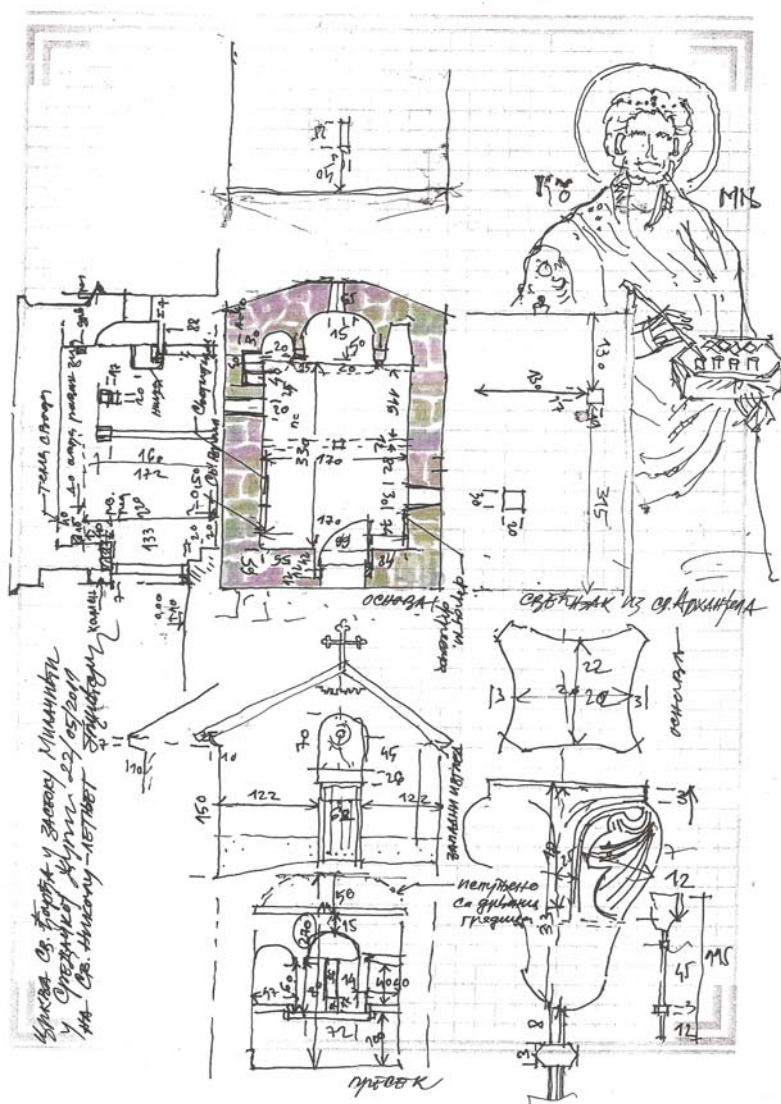
Слика 4. Црква Св. Николе, Средска, основа

Слика 5. Средска, црква Св. Николе, јужна фасада

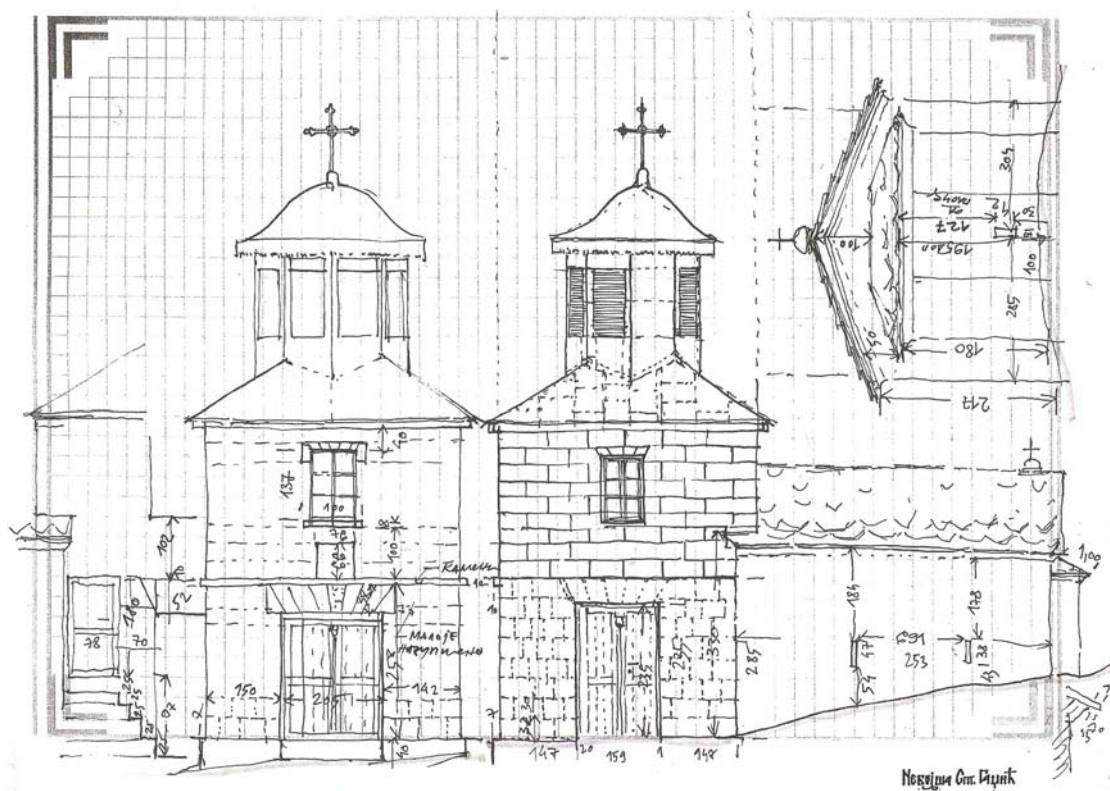
Слика 6. Средска, Милачићи, Св. Ђорђе

Слика 7. Средска, Милачићи, црква Св. Ђорђа, тлоцрт, пресек и детаљи храма

Слика 8. Средска, Калуђере, Св Богородица

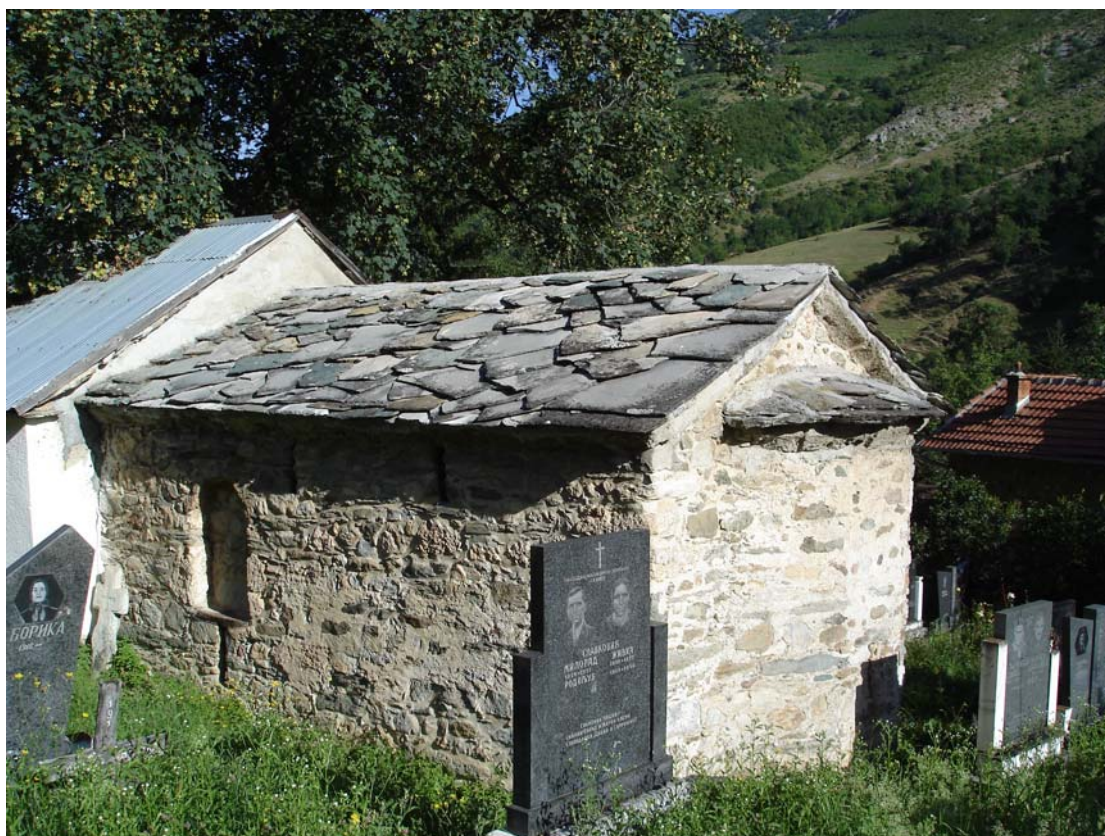
Слика 9. Средска, црква Св. Богородице, цртеж јужне и западне фасаде

Слика 10. Средска, Богошевце, Св. Никола

Слика 11. Мушниково, црква Св. Апостола, изглед са запада

Слика 13. Средачка жупа, Мушниково, Црква Св. Николе

Слика 14. Средачка жупа, Горње село, црква Св. Ђорђа

Слика 15. Средачка жупа, Локвица, црква Светог Илије

Слика 16. Средачка жупа, Плањане, црква Св. Богородице

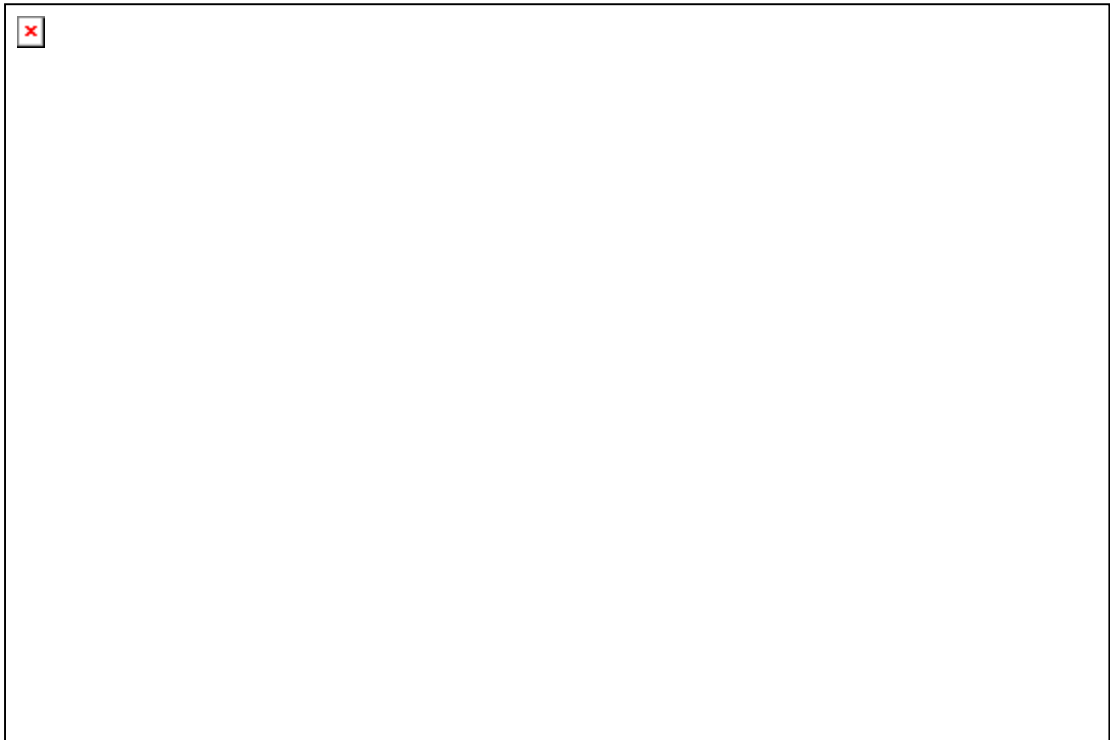
Слика 17. Мушниково, Свети апостоли

Слика 18. Богошевце, литијски крстови

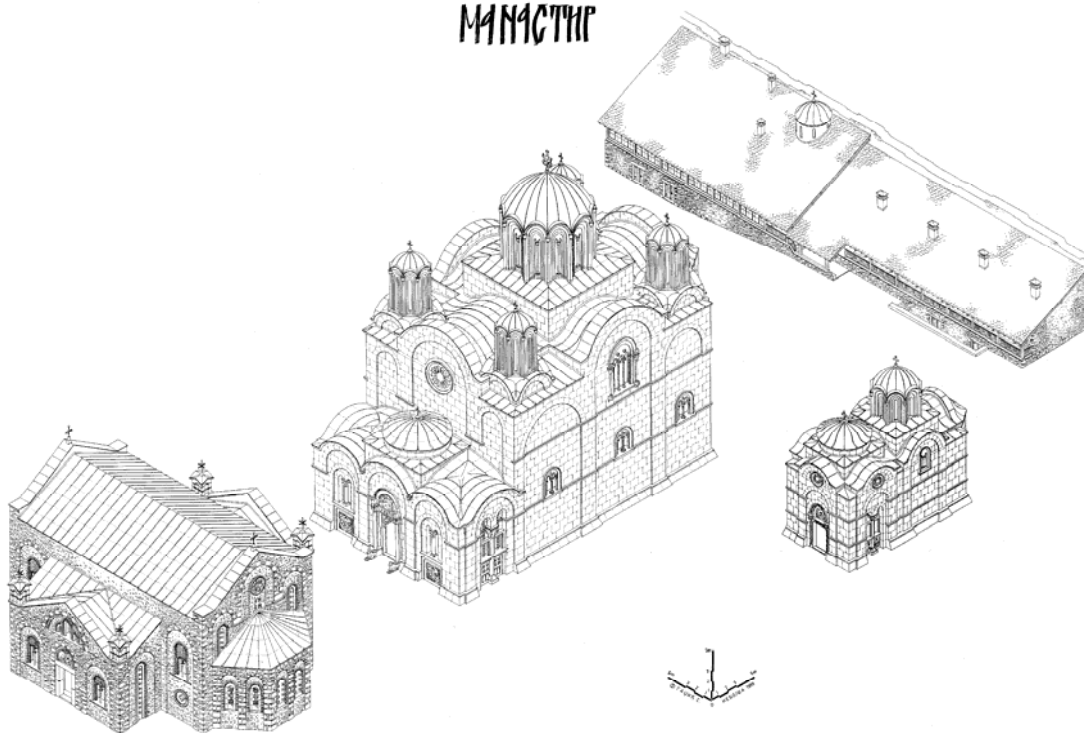

Слика 19. Призрен, манастирски комплекс Св. Арханђели

Слика 20. Св. Арханђели – ситуација

СВЕТИ АРХАНЂЕЛИ МАНАСТИР

Нивојна Ст. Пучић

КОМПЛЕКС МАНАСТИРА СВЕТИХ АРХАНЂЕЛА СЪ ЯКОБИТЕТИНА

Слика 21. Св. Арханђели – изометрија

Слика 22. Св. Арханђели – Вишеград

Слика 23. Сиринићка жупа, Готовуша, Црква Успења Пресвете Богородице

Слика 24. Сиринићка жупа, Готовуша, Црква Успења Пресвете Богородице

Слика 25. Сиринићка жупа, Доња Битиња, Црква Св. Теодора Тирона

Слика 26. Сиринићка жупа, Врбештица, поглед на Равну гору и Острвицу

П Р И Л О З И

4

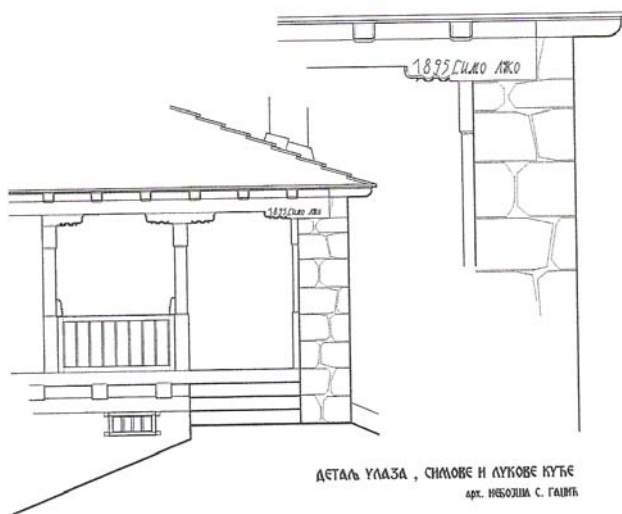
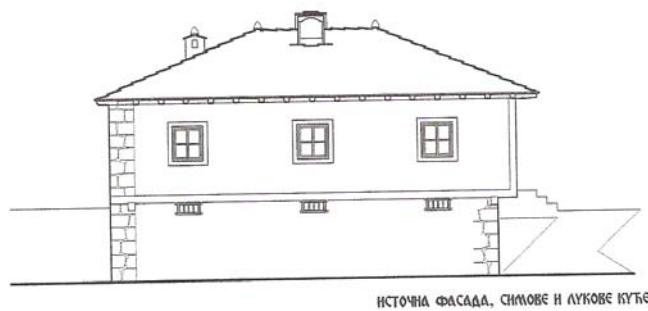
ТРАДИЦИОНАЛНА СЕОСКА АРХИТЕКТУРА СРЕДСКЕ, СИРИНИЋА И ГОРЕ

Слика 1. Плањане,Симова и Лукова кућа

СИМО И ЛУКОВА КУЋА
У СЕЛУ ПЛАЊАНУ, СРЕДЊАЧА ЈУГА

АЦ-2.0.2.

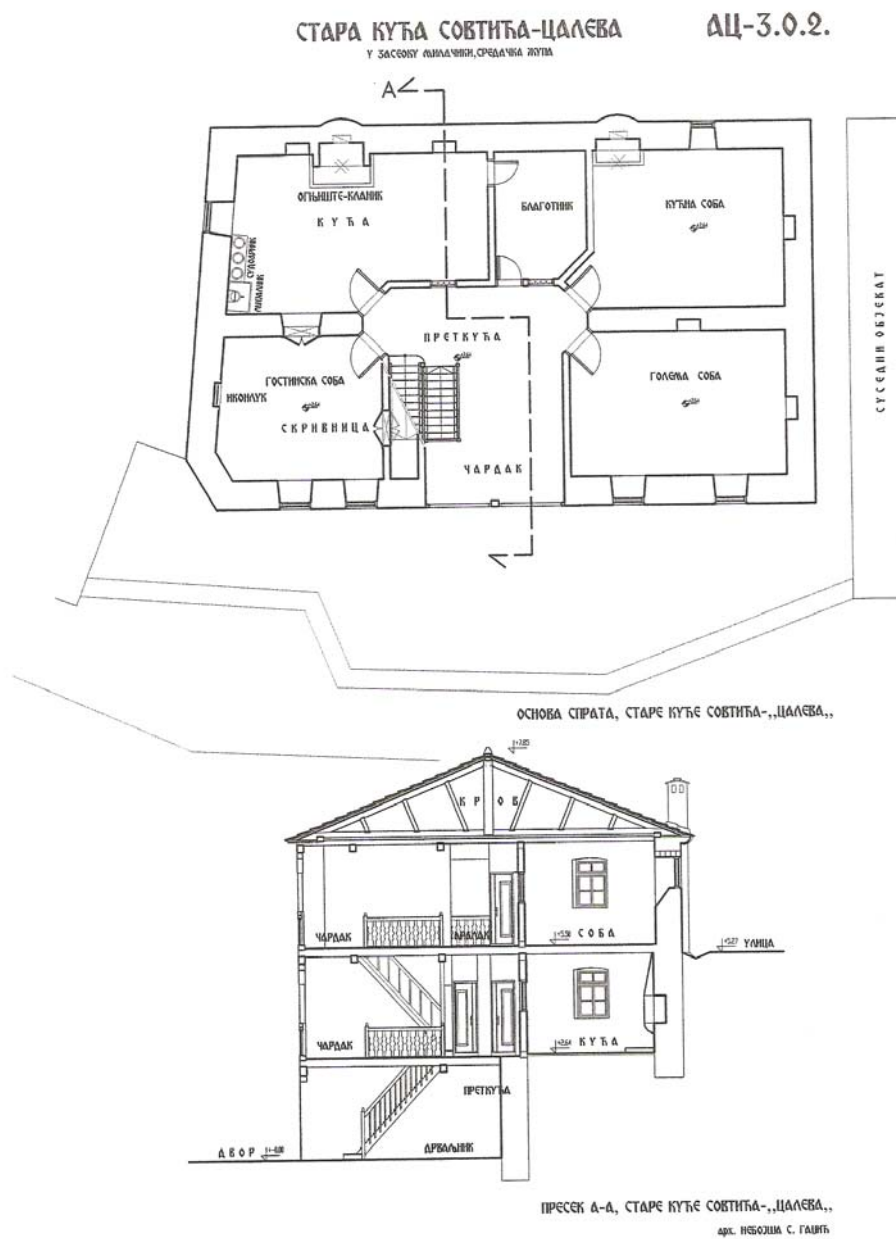

160

Слика 2. Плањане, Симо и Лукова кућа, изглед

Слика 3. Средска, стара кућа Совтића

162

Слика 4. Средска, стара кућа Совтића, основа и пресек

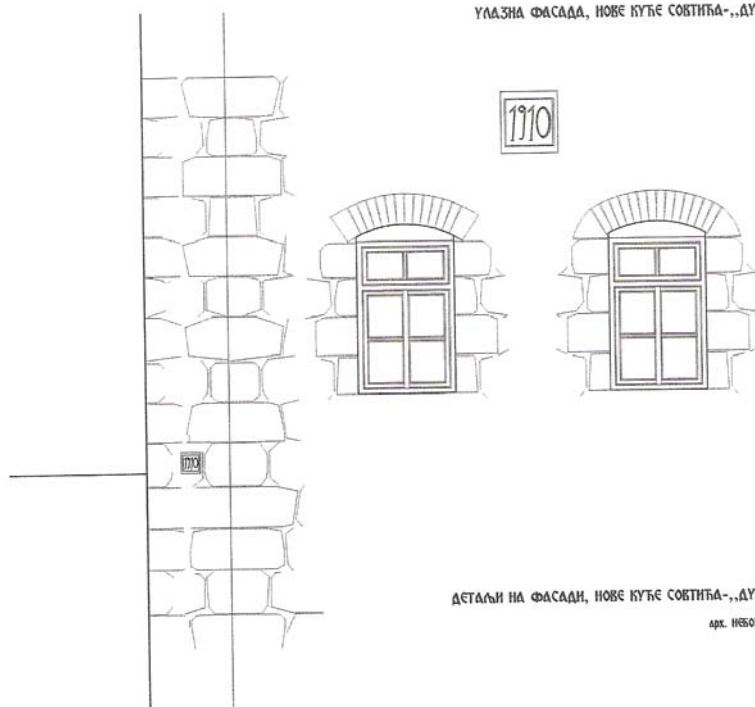
Слика 5. Средска, нова кућа Совтића

НОВА КУЋА СОВТИЋА-ДУПКАРОВЦИ
У ЗАСЕОКУ МИЛАЧЕВИ, СРЕДНА КУЋА

ДЦ-4.0.4.

УЛАЗНА ФАСАДА, НОВЕ КУЋЕ СОВТИЋА-„ДУПКАРОВЦИ,,

ДЕТАЉИ НА ФАСАДИ, НОВЕ КУЋЕ СОВТИЋА-„ДУПКАРОВЦИ,,

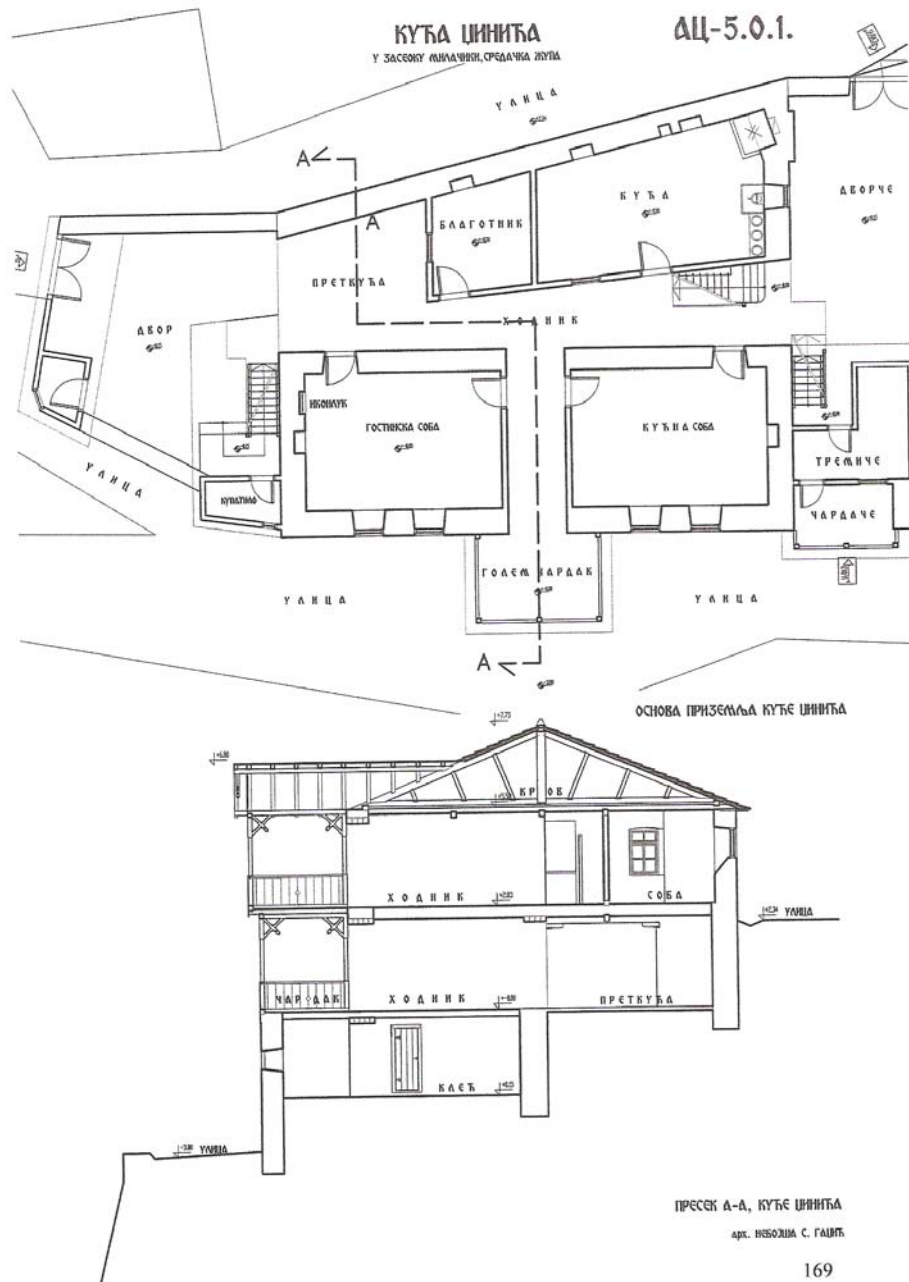
арх. НЕБОЈША С. ГАЛИЋ

168

Слика 6. Средска, нова кућа Совтића, изглед и детаљ прозора

Слика 7. Средска, кућа Џинића

169

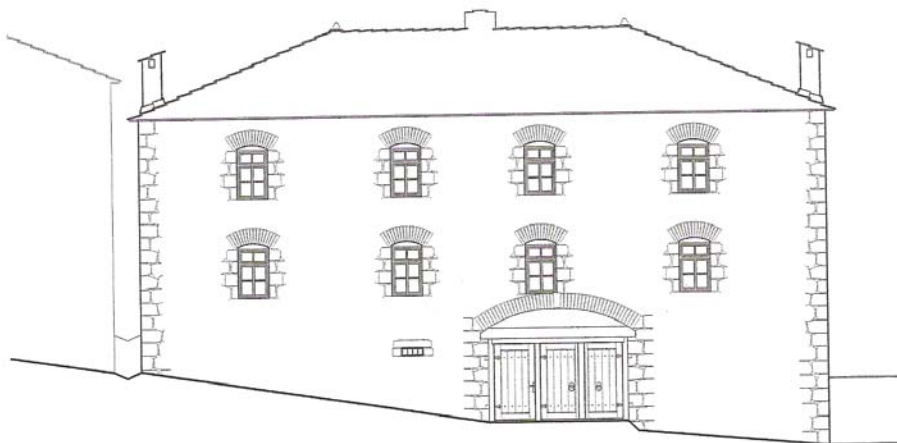
Слика 8. Средска, кућа Џинића, основа и пресек

Слика 9. Мушниково, кућа Билибајкића

КУЋА БИЛИБАЈКИЋА
У СЕЛУ МУШНИКОВОУ, СРЕДЊА ЈУГА

АЦ-8.0.3.

УЛИЧНА ФАСАДА, КУЋЕ БИЛИБАЈКИЋА

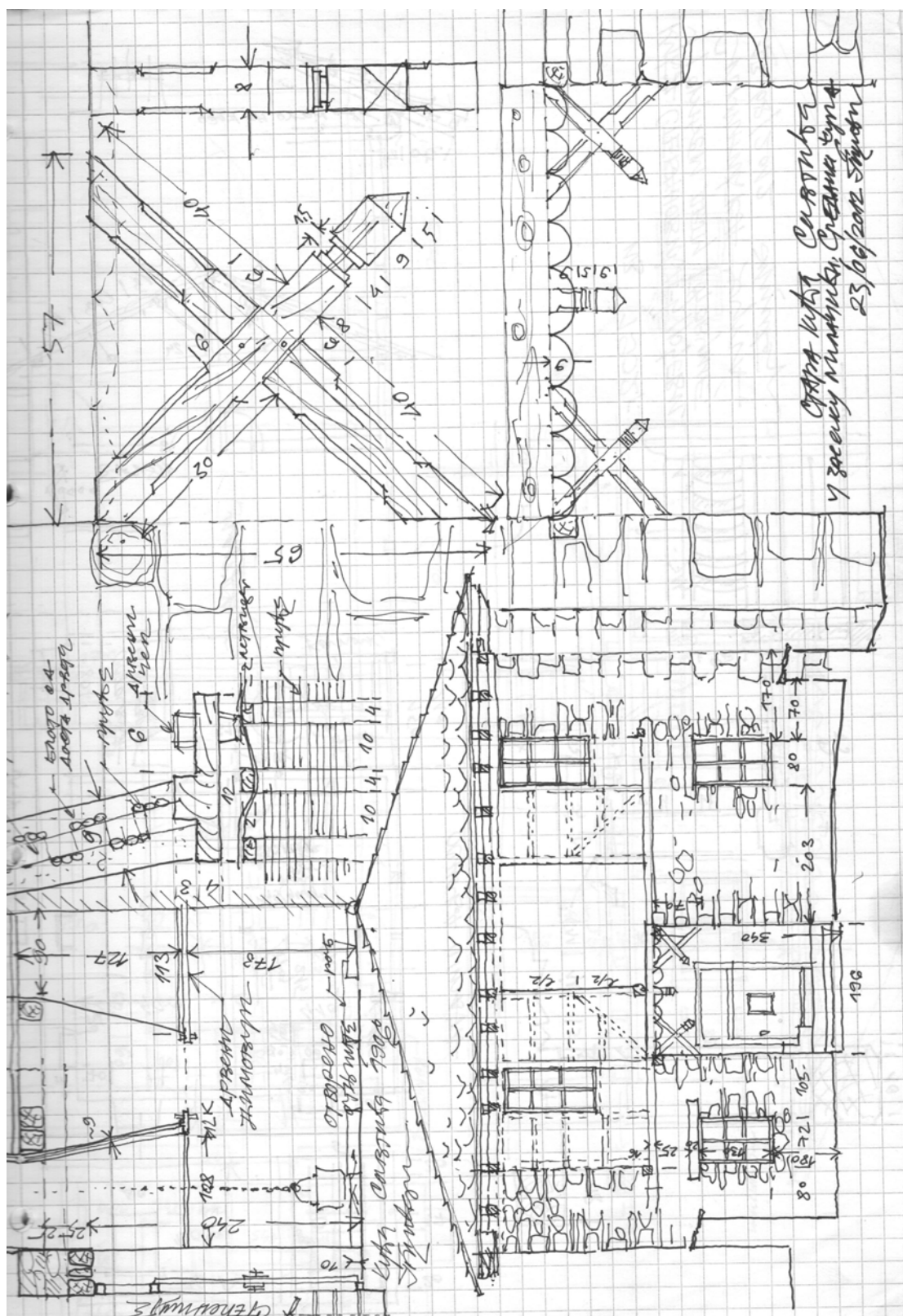
ДВОРИШНА ФАСАДА, КУЋЕ БИЛИБАЈКИЋА
АРХ. ИСХОДИМ С. ГАШИЋ

181

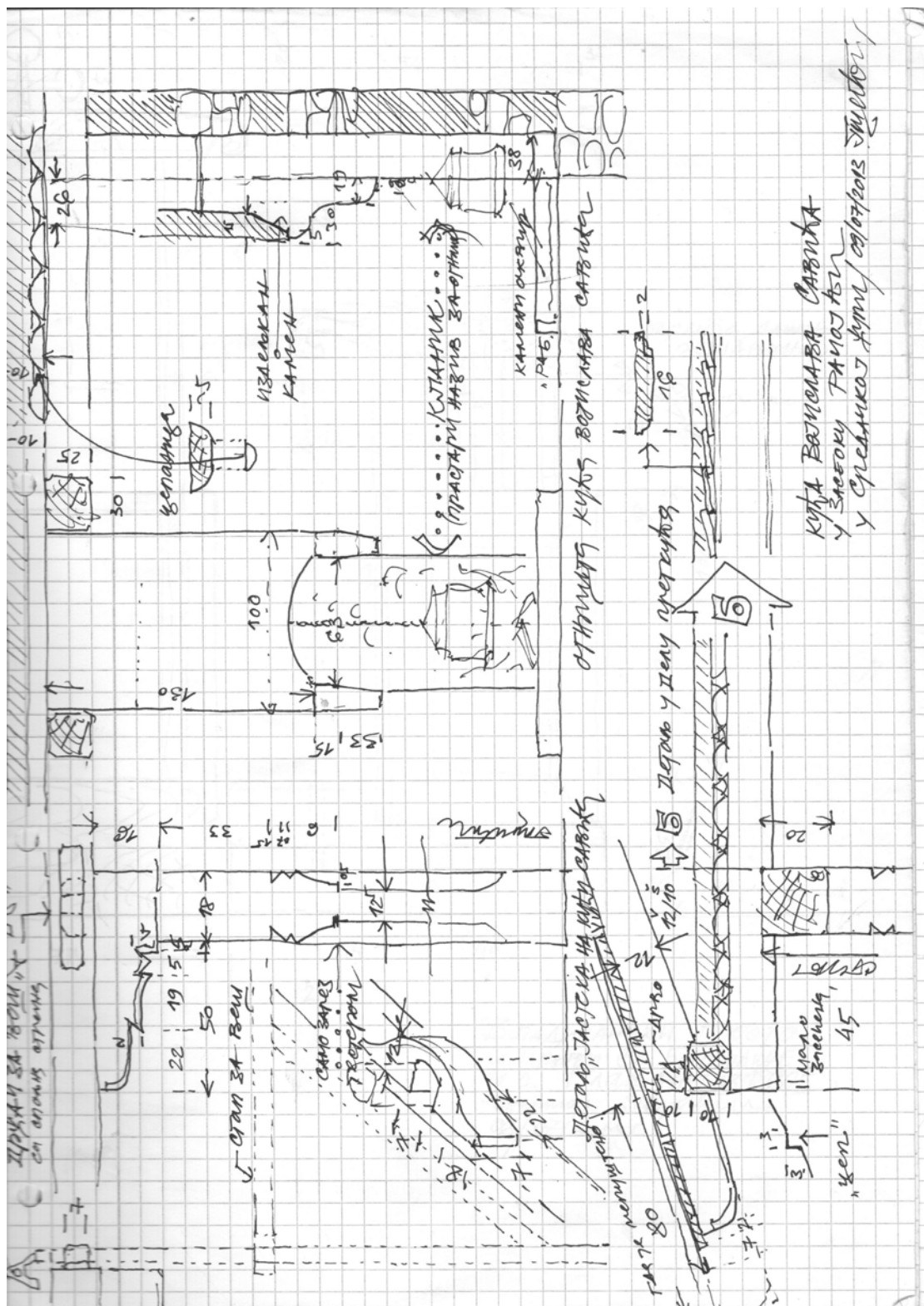
Слика 10. Мушниково, кућа Билибајкића, изгледи

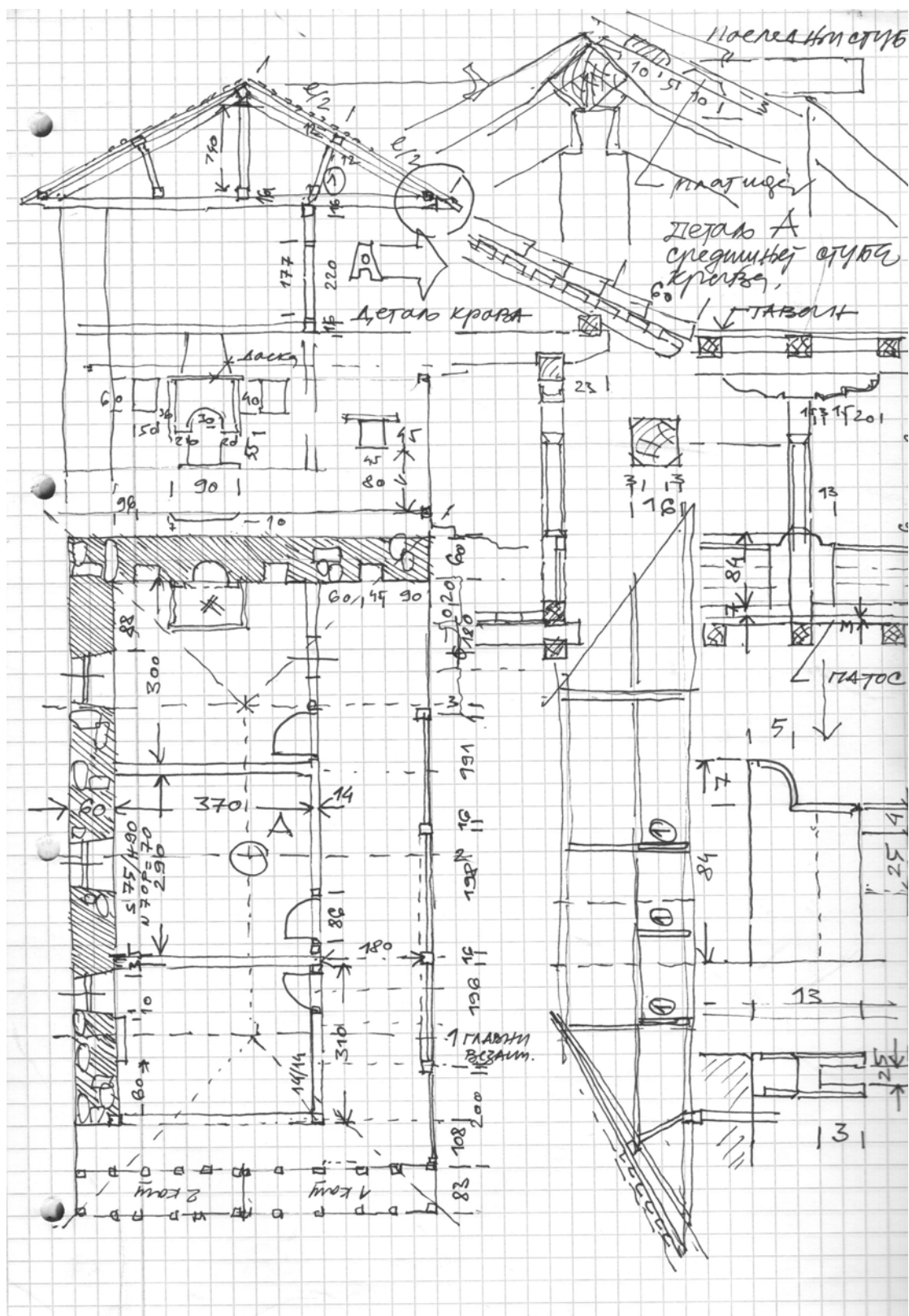
Слика 11. Средска, кућа Мандушића

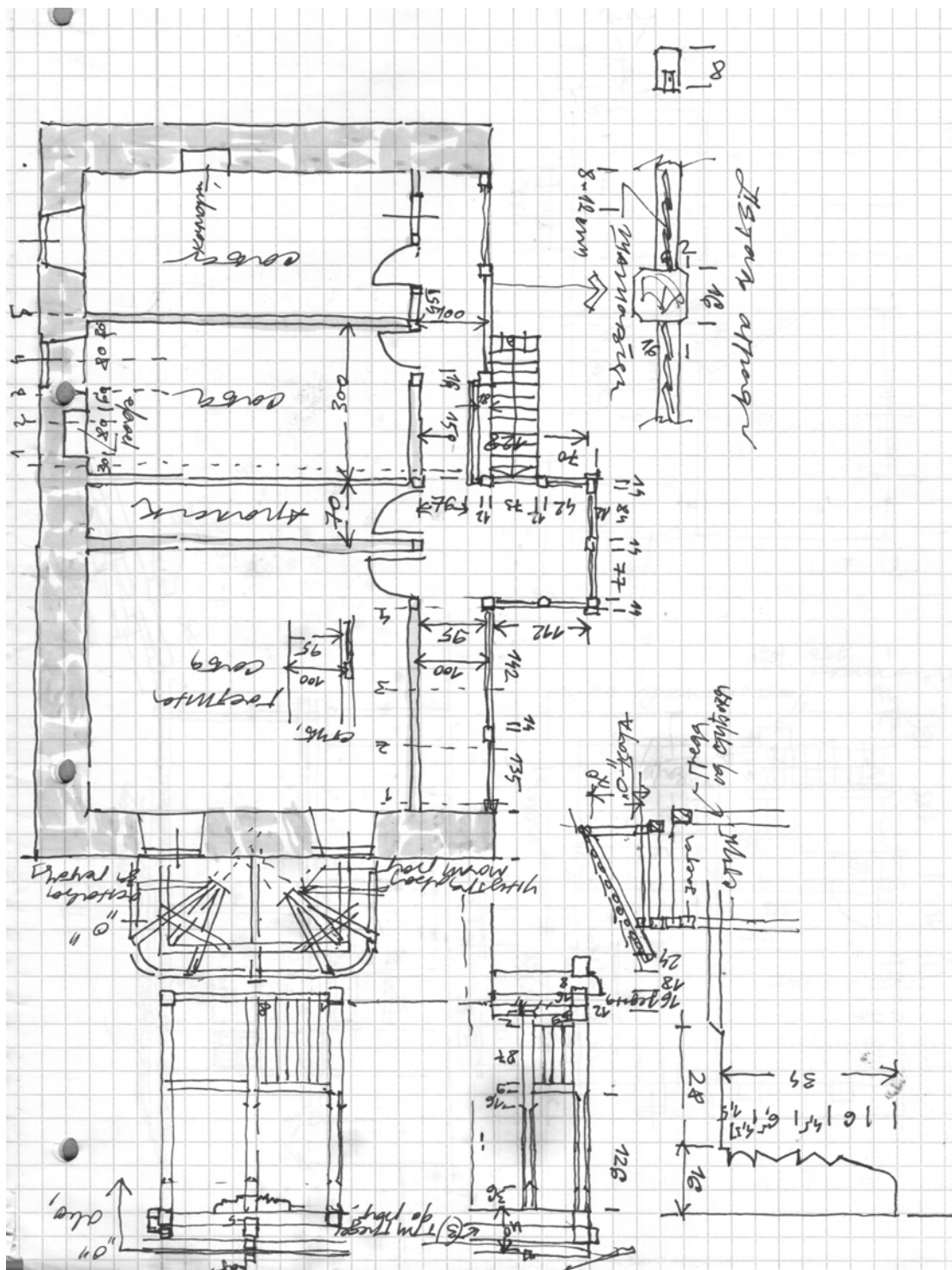
Слика 14. Средска, кућа Совтића-Арсовци из 1903. године

Слика 15. Средска, кућа Савића, основа и изглед

Слика 18. Сиринићка жупа, кућа Кеџића, детаљи конструктивног склопа

Слика 20. Сиринићка жупа, кућа Бонтина, Врбештица, детаљ конструкције

Слика 22. Гора, Брод, кућа Пупе

Слика 23. Гора, Брод, кућа Царо

Слика 24. Гора, Драгаш, кућа Драгашевци

Слика 25. Сиринићка жупа, Врбештица, кућа Бонтини

Слика 26. Сиринићка жупа, Доња Битиња, карактеристична кућа

Слика 26. Сиринићка жупа, Доња Битиња, карактеристична кућа

Слика 28. Мушниково, кућа Недељковића - детаљ ћошка

Слика 29. Средачка жупа, Кућа Совтића - аргентински угао

П Р И Л О Ж И

5

ОСНОВНЕ КАРАКТРЕИСТИКЕ СТВАРАЛАШТВА СРЕДАЧКИХ ЗИДАРА
У ПРИЗЕНУ

Слика 1. Призрен, поглед са тврђаве

Слика 2. Призрен, панорама

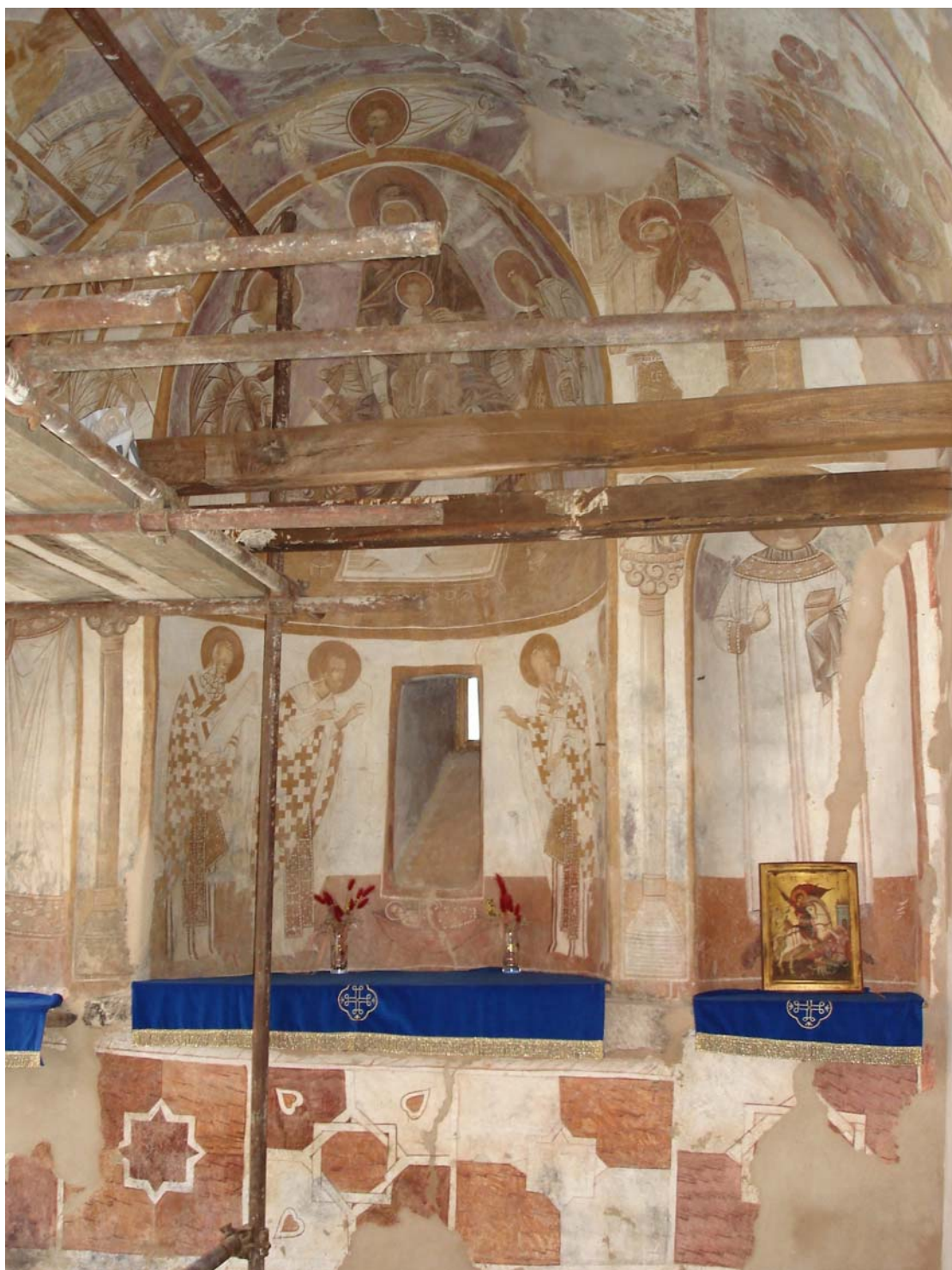
Слика 3. Призрен, Богородица Љевишка

Слика 4. Призрен, црква Светог Спаса

Слика 5. Призрен, црква Св. Николе-Тутићева

Слика 6. Призрен, Црква Св. Дјордја-Руновића, фреске

Слика 7. Призрен, Саборна црква Св. Ђорђа

Слика 8. Призрен, црква Ваведења Пресвете Богородице-младог краља Марка

Слика 9. Призрен, дaмија Синан паше Ротуловића

Слика 10. Призрен, Мехмед-пашин хамам

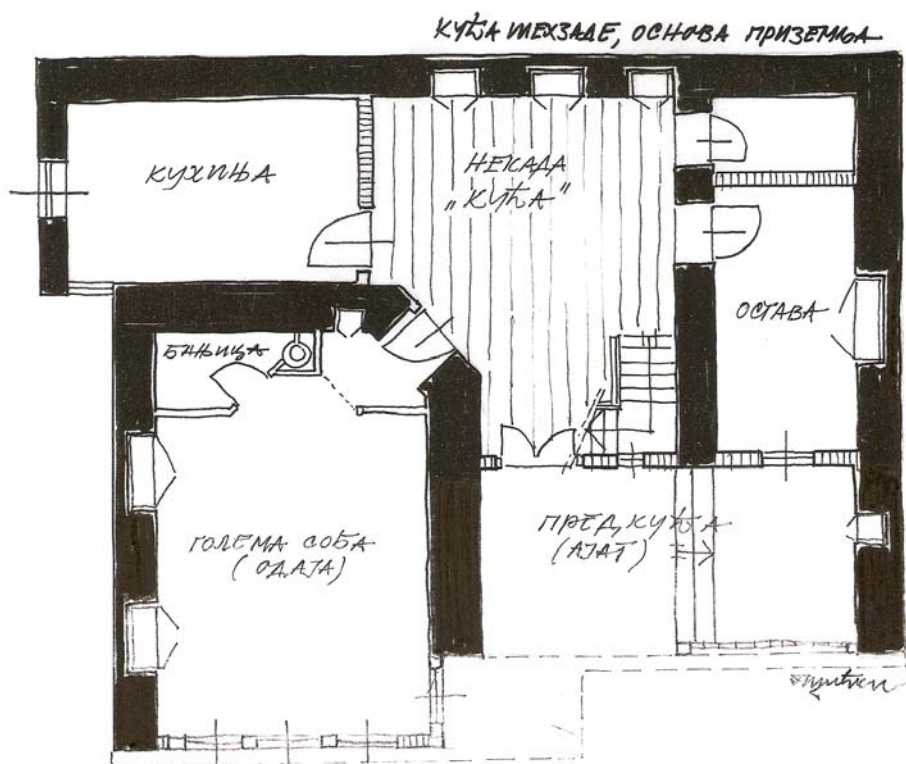
Слика 11. Призрен, махала Поткаљаја и градска твђава Каљаја

Слика 12. Призрен, Атик и Сарај махала, авионски снимак

Слика 13. Призрен, палата Шехзаде (Принчева кућа)

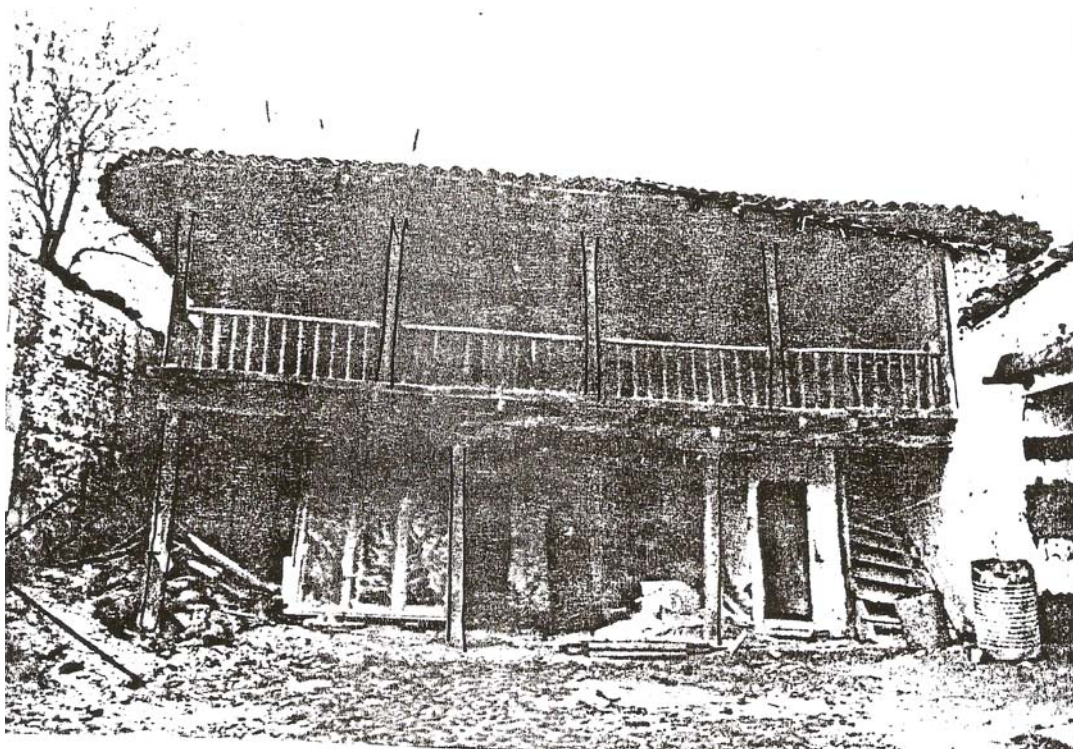
Слика 14. Призрен, палата Шехзаде - цртрж основе и изглед

Слика 15. Призрен, палата Шехзаде - унутрашњост

Слика 16. Призрен, палата Шехзаде-Ћуљ (Ружин) таван

Слика 17. Призрен, снимак најстарије куће у Призрену - куће Граждића

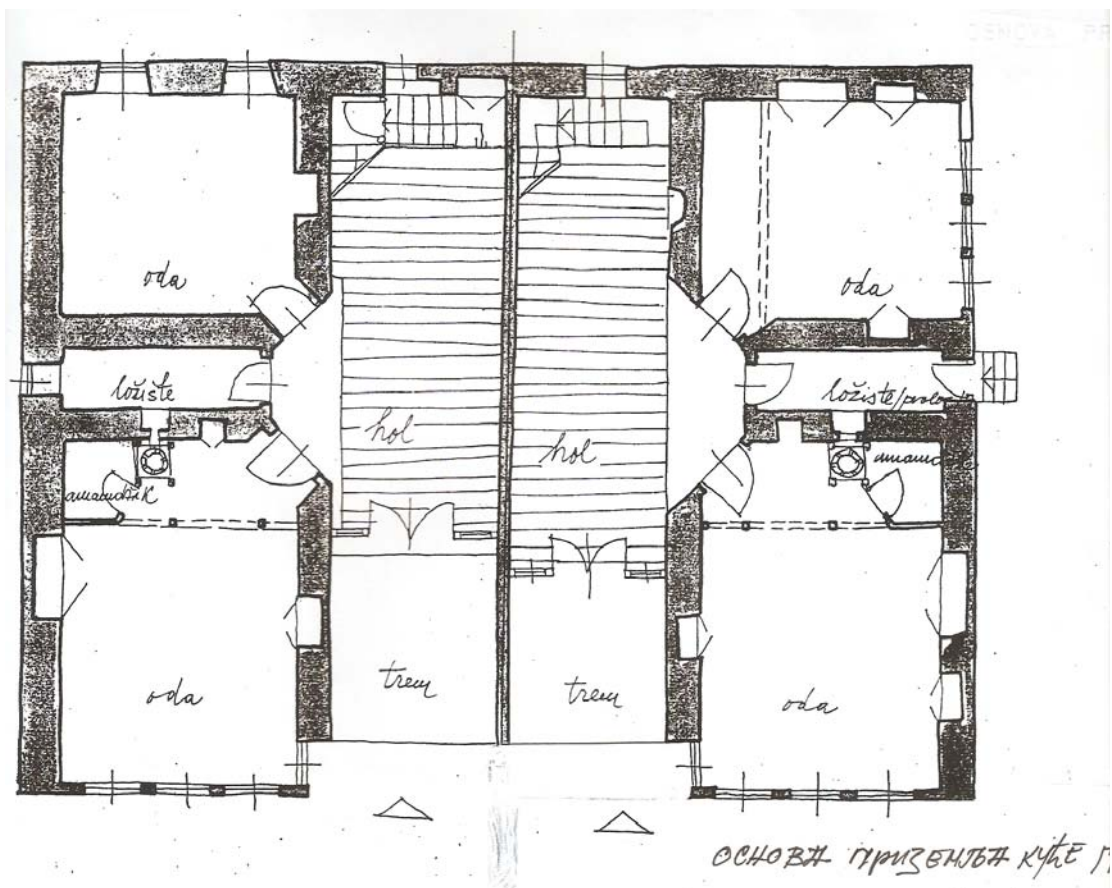
Слика 18. Призрен, детаљ Љевиша улице са кућама Гражда и Шећерџија

Слика 19. Призрен, две палате Гражда и Шећерџија

Слика 20. Призрен, палата Гражда, детаљ фасаде

Слика 21. Призрен, основа палате Граждиџа

Слика 22. Призрен, изглед фасаде палате Граждиџа

Слика 23. Призрен, палата Гражда, детаљ оцака

Слика 24. Призрен, палата Гражда, детаљ ентеријера

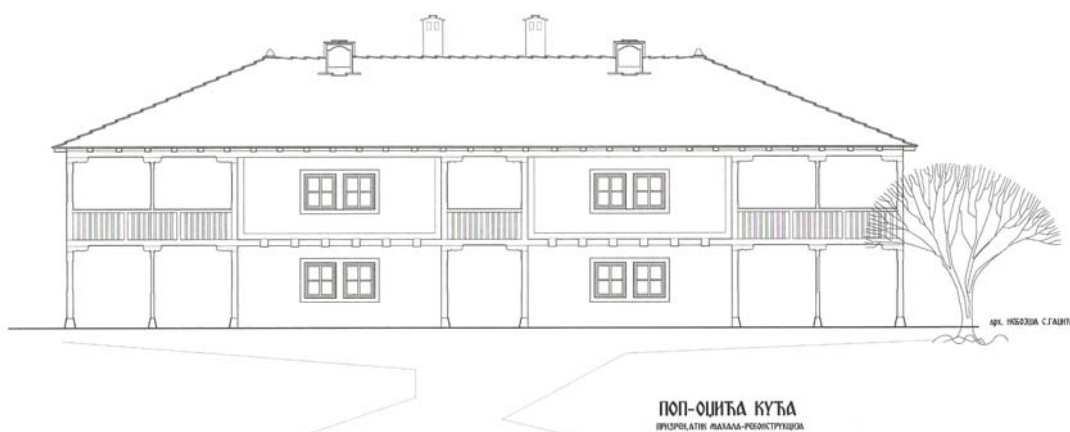
Слика 25. Призрен, палата Шећерџија

Слика 27. Призрен, палата Шаип паше

Слика 28. Призрен, палата Целина детаљ еркера

Слика 26. Призрен, Атик махала, плата Поп-оџиња

Слика 29. Призрен, палата Целина-ентеријер

Слика 30. Призрен, палата Целина-шише таваница

Слика 31. Призрен, палата Целина-розета

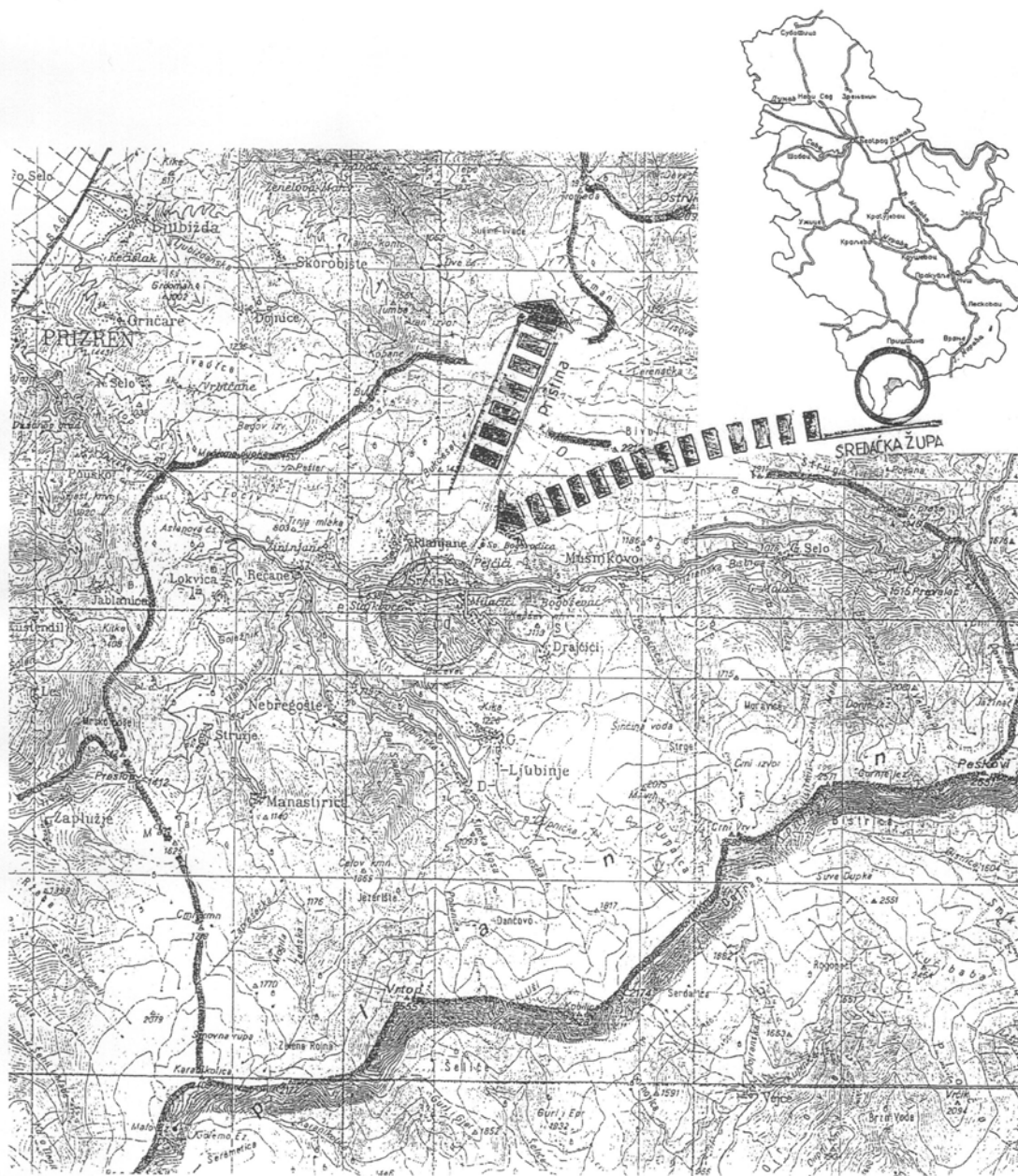
Слика 32. Призрен, палата Целина, долап (клинчарница)

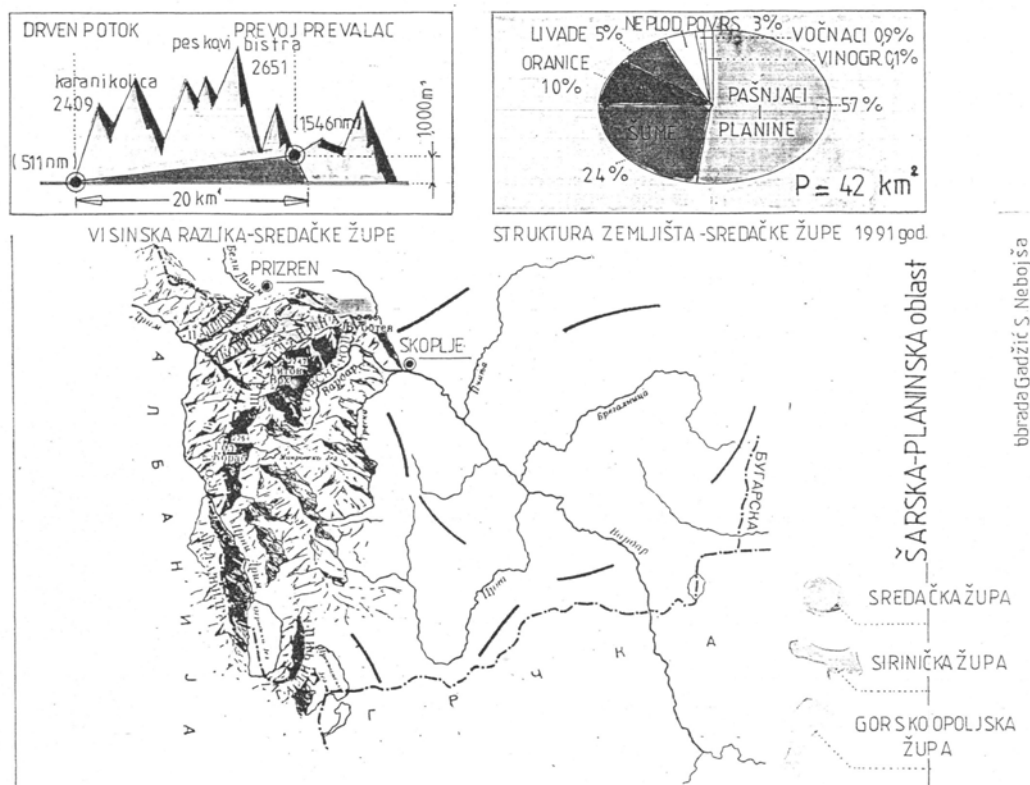
Слика 33. Призрен, палата Целина, кровна конструкција

П Р И Л О З И
6

ВАЛОРИЗАЦИЈА, РАЗВОЈ, АРХИТЕКТУРЕ И ПРОСТОРА
НА ШАР-ПЛАНИНИ

Слика 1. Средача жупа, географски положај

Ibrada Gadžić S. Nebojša

KARTA

GEOGRAFSKE PRIPADNOSTI SREDAČKE ŽUPE, U GEOGRAFSKOM SMISLU OVA NAŠA ŽUPA PRIPADA SARPLANINSKOJ PLANINSKOJ OBLASTI prostire se južno od Kosova i Metohije, duž Jugoslovensko Albanske granice. Od Rodopske planinske oblasti odvojena je kotlinama; među kojima su najznatnije: TETOVSKA I PRESPANSKA ove kotline uključujući i Metohijsku veoma su plodne, jer ih navodnjavaju Sarplaninske vode. Ove kotline opkoljene su planinama, i zaštićene od dejstva hladnih vetrova. Zato su tu povoljni uslovi za gajenje voća i povrća. Planine ove oblasti prostiru se u obliku venca. Tako da dužina SAR PLANINE između Ljubotena pa sve do Koraba iznosi 85 km a širina oko 30 km. Najviši delovi SARE bili su nekada pod leđnicima i zato imaju oštre izupčaste vrhove. Planine su međusobno odvojene dubokim rečnim dolinama koje su u narodu nazvane ŽUPAMA na teritoriji naše zemlje postoje tri župe:..... — GORSKOPOOLJSKA ŽUPA
..... — SREDAČKA ŽUPA
..... — SIRINIČKA ŽUPA

GEOGRAFSKE ODLIKE I POLOŽAJ SREDAČKE ŽUPE: ona je ovalna kotlina zatvorena dosta visokim i strmim stranama padinama SARE I OSIJAČA, ime je dobila po SREDSKOJ po njenom središnjem selu. Prve pisane dokumente o župi srećemo u hrisovulji kralja Dragutina iz XIII veka. Samo pominjanje ove župe znak je da je ona i njena sela postojala i ranije. Pored geografskog položaja specifičnost ove župe čini pored ostalog i njen ANTRAPOGENO ETNOGRAFSKA samostalnost u odnosu na druge delove naše zemlje. Nekada su je krasili nepregledne stare listopadne i četinarske šume koje su zbog prekomerne seče i paljevine rapidno smanjene na svega 25% u površ. Sredačku župu čini 13 sela, samo je selo sredska sastavljeno od 7 zaseoka kroz župu prolazi reka Prizrenska bistrica koja prima niz pritoka uglavnom sa leve strane: Petrašnica, Pobjenica, Manastrička reka. SREDAČKA ŽUPA zahvata površinu: od 42 km² elipsastog je oblika dužine oko 20 km a širina iznosi 2-2,5 km u vazdušnoj liniji a velika je visinska razlika ako se uzme njena početna tačka u Drven potoku (511m) i završna na Prevalcu (1546) videćemo da ona iznosi 1000 m. SREDAČKA ŽUPA IMA IZUZETAN POLOŽAJ U ODNOSU NA OKOLNE KOTLINE TE SE PREKO NJE VEKOVIMA ODVIJAO SAOBRAĆAJ IZMEĐU PRIZRENA I SKOPLJE

Слика 2. Шар-планина, географски положај

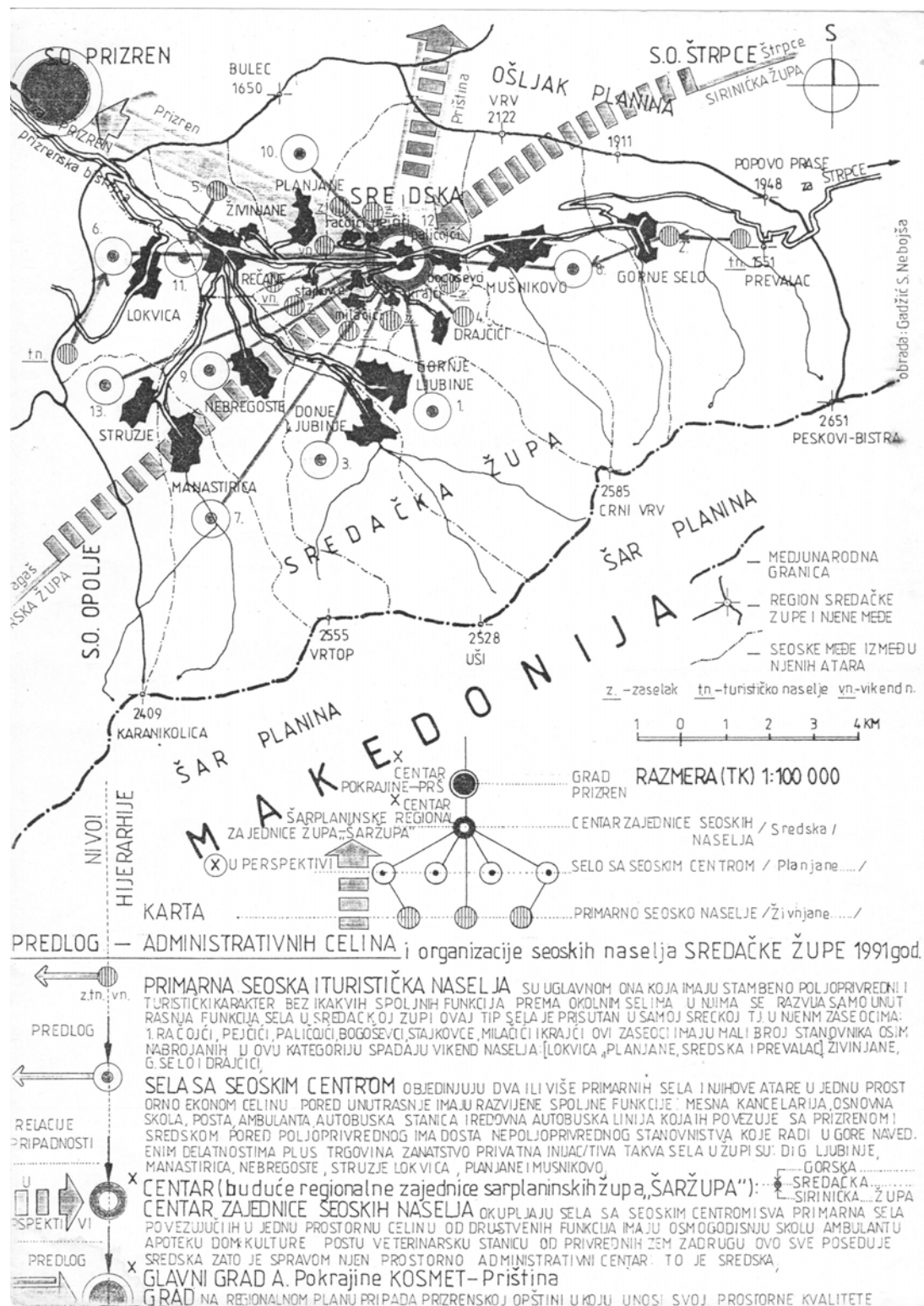

Слика 3. Шар-планина, границе и административна подела

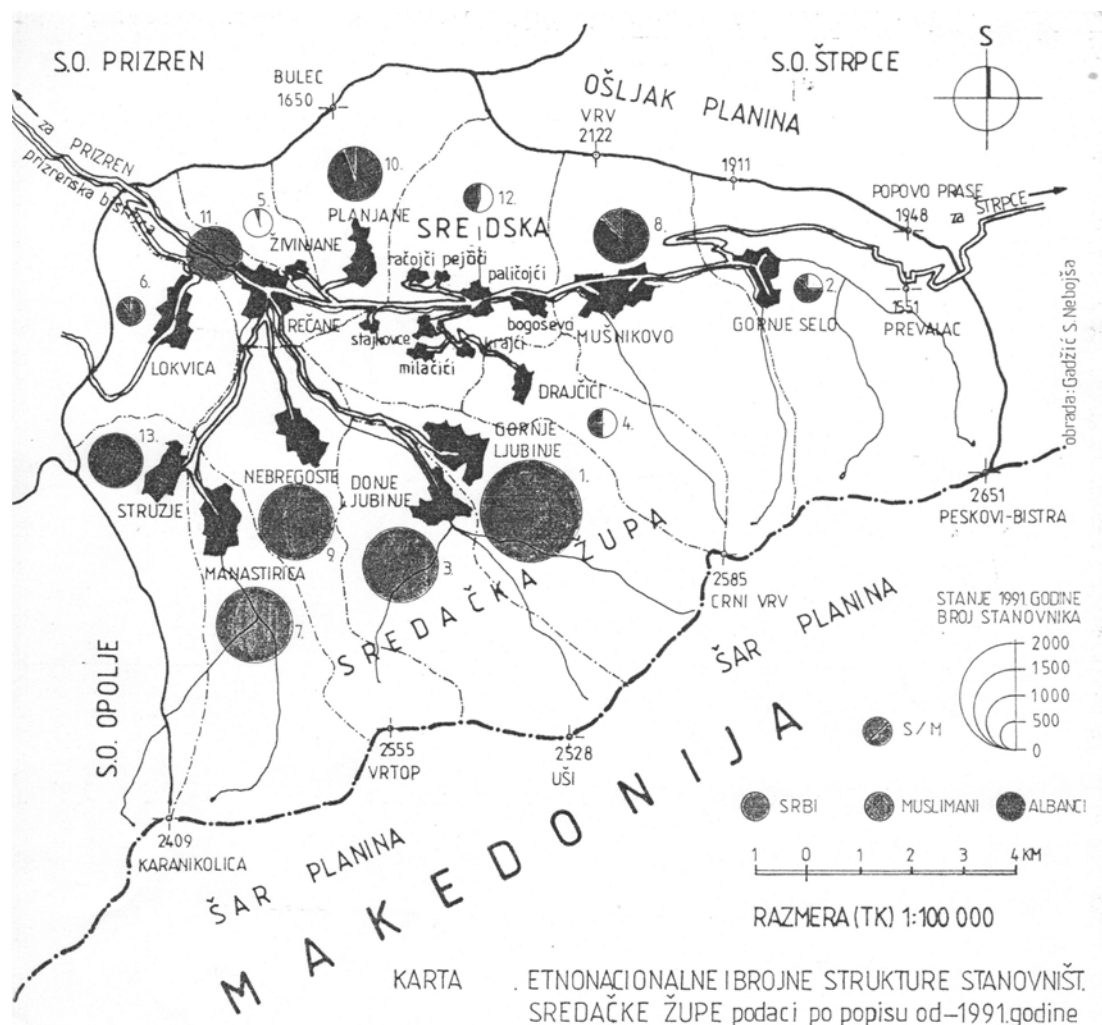

- BUDUĆE SPECIFIČNE ŠARPLANINSKE REGIONALNE ZAJEDNICE ŽUPA — „ŠARŽUPA“**
- ŠARPLANINSKA ŽUPA** — SREDAČKA ŽUPA OBRAZUJE ZAJEDNO SA OSTALE DVE ŽUPE GORSKOM I STIRNIČKOM UNIKATNU ETNOGEOGRAFSKU I KULTURNO GEOGRAFSKU PA MOŽE SE REĆI GEOPOLITIČKU STRUKTURU STRATEŠKI VAŽNOG ŠARPLANINSKOG REGIONA SRBIJE U TOM POGLEDU ŠARPLANINSKI REGION NEMA ANOLOGONA U JUGOISTOČNOJ EVROPI (NA BALKANSKOM POLUOSTRUVU) I MOŽE SE DONEKLE UPOREĐITI SA NEKIM VISOKOPLANINSKIM OBLASTIMA KOJE SU KROZ ANTROPOGEOGRAFSKE I ETNOLOŠKE PROCESSE ZADOBILE KARAKTERISTIKE RECIPIJENTA RAZLIČITIH I SRODNIH ETNOSA I KULTURA (KAVKAZ, ALPI, PIRINEJI).
- ETAR ŽUPA** — SREDAČKA ŽUPA KAO ISTORIJSKE GEOGRAFSKE, ETNOKULTURNE I UPRAVNE CELINE JOŠ IZ VREMENA SRPSKE SREDNJE-VEKOVNE DRŽAVNE ORGANIZACIJE PREKO TURSKE ORGANIZACIJE, DO 1948. GOD. KAD JE UKINUTA NJENA SREZSKA LOKALNA SAMOUPRAVA I POČELO NJENO SISTEMATSKO GUŠENJE KOJE JE TRAJALO DO KRAJA OSAMDESETIH GODINA OVOG VEKA.
- DAČKA ŽUPA** — SREDAČKA ŽUPA IMA VISOKI STEPEN KOMPATIBILNOSTI SA PRIRODNO GEOGRAFSKIM SKLOPOM — ŠARPLANINSKIM OVA PODUDARNOST PRIRODNIH I ETNOGEOGRAFSKIH CELINA PREDSTAVLJA OSNOVNU ANTROPOGEOGRAFSKU KARAKTERISTIKU KOJA JE U MNOGOME ODREDILA PROCES FORMIRANJA POSEBNIH ETNO KULTURNIH ZAJEDNICA UNUTAR POJEDINIH ŽUPA.
- ŠARŽUP** — SVE TRI ŽUPE SU RECIPIJENTI SRODNIH (SVE GRUPE IMAJU SLOVENSKE OSNOVE) I RAZLIČITIH ETNIČKIH GRUPA I NJIHOVIH OGRANAKA KOJE PRATE PROCESI DUGOTRAJNE I SLOŽENE ETNICKE DIFERENCIJACIJE ETNOKULTURNE AMALGAMIZACIJE ASIMILACIJE I MIMIKRIJE. REZULTANT JE ETNOGEOGRAFSKA NEHOMOGENOST I DIFERENCIJANOST IZMEĐU ŽUPA PA I U SAMIM ŽUPAMA KAO ŠTO JE TO SLUČAJ SA SREDAČKOM ŽUPOM.
- OKRUG** — TO ZNAČI DA SU OVE TRI ŽUPE POSEBNA RELATIVNO AUTOMNA ETNO DEMOGRAFSKA SISTEMA RAZLIČITOG STEPENA POSTOJANOSTI UNUTRAŠNJE STRUKTURE I NE JEDNAKO IZRAŽENIH SVOJSTAVA (IN) KOMPATIBILNOSTI IZMEĐU DIREKTNIH SUSEDA I CIVILIZACIJSKE PROHODNOSTI.
- EDLOG** —
- STVARANJE (šestog regiona) na teritoriji AP. KOSMET po nazivom REGION ŠARPLANINSKIH Ž.
 - REGION „SARŽUP“ obuhvata: SO. Štrpce, SO. Gora, Centre zajednice seoskih naselja i iste regionalne seoske zajednice SREDAČKE i eventualno OPOLJSKE župe.
 - CENTAR specifične regionalne zajednice i njena skupština nalazi se u SREDSKOJ

Слика 4. Преглог за будуће уредјење територије-урђење Етнопарка

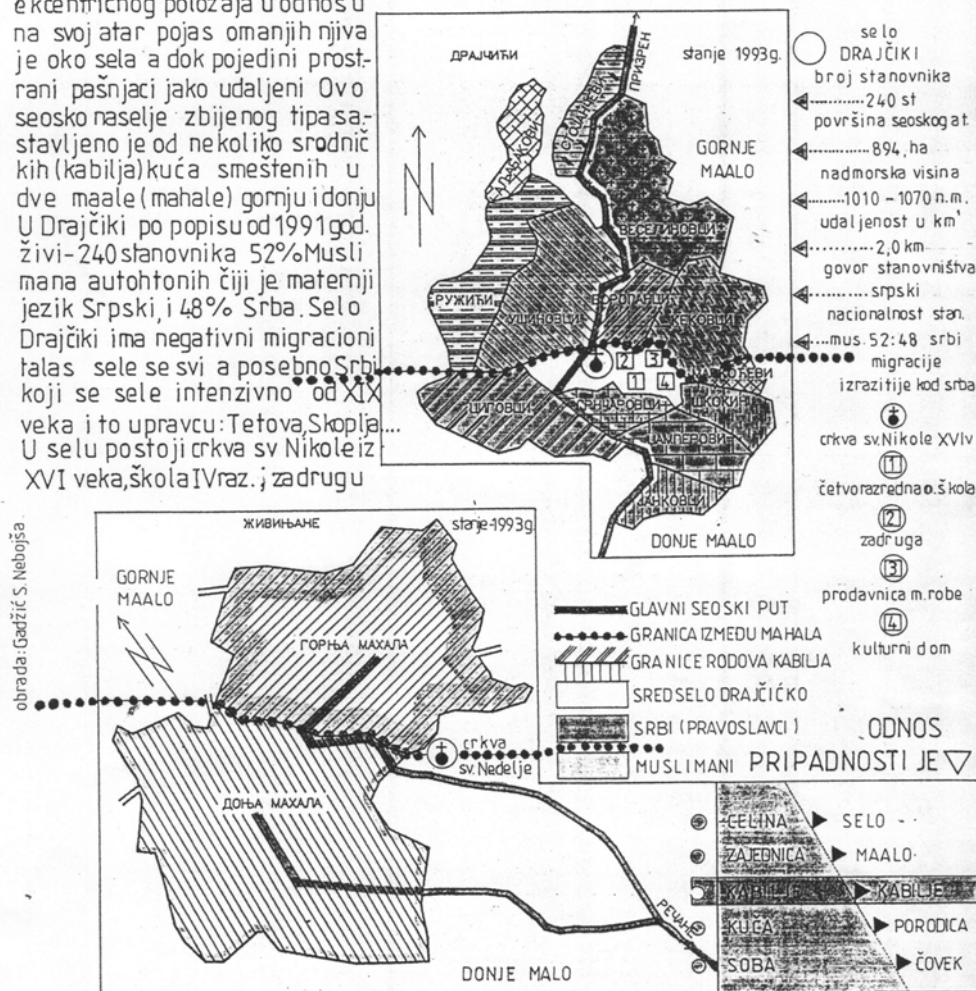
Слика 5. Организација сеоских насеља

ŽUPA	ASELJA	UKUPNO STANOVNIŠTVO		RAZLIKA IZMEĐU PROCENJENO I POPISANO	ETNONACIONALNA STRUKTURA POPISANOG I PROCENJENOG BROJA STANOVNIKA				BOJA
		PROCENJENO	POPISANO		SRBI	MUSLIMANI	ALBANCI	OSTALI	
3	SREDAČKA ŽUPA (ukupno)	11717	10867	850	612	10 255	850	-	SELA
1.	GORNJE LJUBINJE	2081	2081	-	-	2081	-	-	●
2.	GORNJE SELO	361	361	-	49	312	-	-	●
3.	DONJE LJUBINJE	1654	1654	-	-	1654	-	-	●
4.	DRAJČIĆI	240	240	-	118	122	-	-	●
5.	ŽIVINJANJE	18	18	-	18	-	-	-	●
6.	LOKVICA	-	508	-	53	455	-	-	●
7.	MANASTIRICA	1540	1540	-	-	1540	-	-	●
8.	MUŠNIKOVO	1000	1000	-	142	858	-	-	●
9.	NEBREGOŠTE	1345	1345	-	-	1345	-	-	●
10.	PLANJANE	1030	1030	-	32	998	-	-	●
11.	REČANE	890	890	-	-	890	-	-	●
12.	SREDSKA	200	200	-	200	-	-	-	●
13.	STRUŽJE	850	-	850	-	-	850	-	●

Слика 6. Средачка жупа, величина насеља

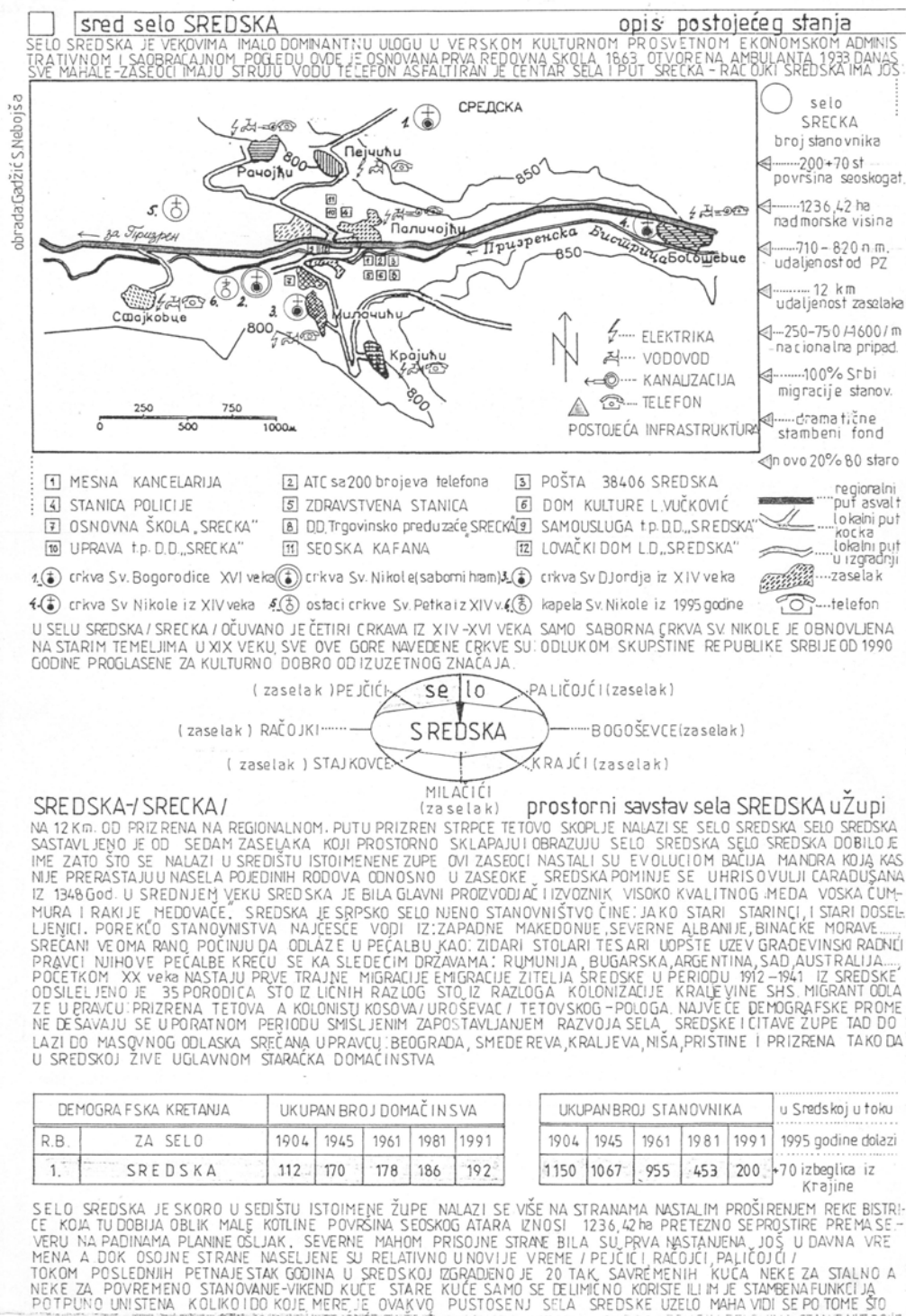
DRAJČIĆI-(DRAJČIKI u autohtonom sretečkom dijalektu) Selo je smešteno jugo istočno od Sredske od koje je udaljeno lokalnim makadamskim putem-2,0 km Locirano je na istočnoj padini u predivnom ambijentu zbog nagnutosti Drajkici ima niže i više delove kuće su smeštene između 1010 n.m - 1070 n.m. Sred selo Drajkici nalazi se između njih u zoni od 1025 - 1055 n.m. Atar sela Drajkici ima površinu od 894,68 ha selo je ekcentričnog položaja u odnosu na svoj atar pojas omanjih njiva je oko sela a dok pojedini prostori pašnjaci jako udaljeni. Ovo seosko naselje zbijenog tipa sastavljeno je od nekoliko srodnih (kabilja) kuća smeštenih u dve maale (mahale) gornju i donju. U Drajkici po popisu od 1991 god. živi-240 stanovnika 52% Muslimana autohtonih čiji je maternji jezik Srpski, i 48% Srba. Selo Drajkici ima negativni migracioni talas sele se svi a posebno Srbi koji se sele intenzivno od XIX veka i to upravcu: Tetova, Skoplja... U selu postoji crkva sv. Nikole iz XVI veka, škola iz raz. j; za drugu

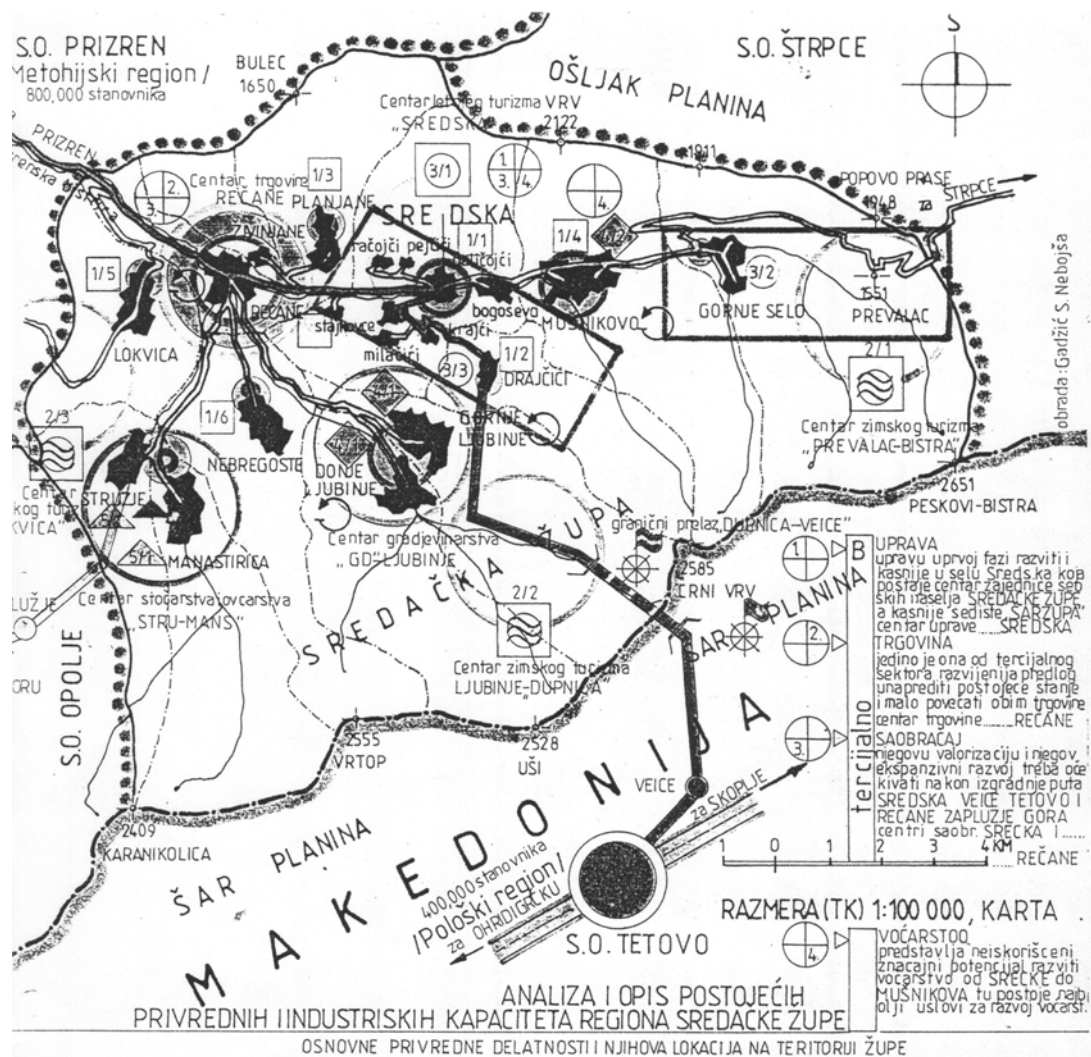
prodavnicu mešovite robe i kulturni dom sela Drajkici ima telefone i to svako domaćinstvo, kvalitetan vodovod potpuno renoviran 1977 god koji potpuno podmiruje potrebe domaćinstva za izuzetno kvalitetnom vodom. Kanalizacija je separarno regulisana. Stambeni fond je dosta star uglavnom to su pečalbarske kuće građene u periodu 1912 - 1941 god. ove kuće karakterise izuzetna ruralna arhitektura.

☐ selo DRAJČIKI	predlog poboljšanja postojećeg stanja
U Prvoj fazi sa kojom treba da se krene obmah treba uraditi sledeće stvari :	
1 ASFALTIRATI PUT SREDSKA DRAJČIKI	AU PERSPEKTIVI RAZVOJA SELA DRAJČIKI PREDVIDETI
2 IZGRADITI SEOSKU ZBIRNU KANALIZACIJU	DRUGU FAZU RAZVOJA ITO SLEDEĆE :
3 UREDITI SRED SELO I SEOSKE ULICE	2/1 IZGRADNJA MAGISTRALNOG PUTA : DRAJČIKI TETOVO
4 IZGRADITI POGON ZA PUNJENJE ŠARSKÉ VODE	2/2 IZGRADNJA CENTRA STACIONAR TURIZMA "KLEPALE"
5 FORMIRATI OTKUPNU I PAK STANICU LEKOVITOG BILJA	2/3 RAZVOJ TRANZITNOG TURIZMA
6 KRENUTI SA RAZVOJEM TURIZMA NA SELU	2/4 RAZVOJ VISOKO EKOLOŠKOG STOČARSTVA "SRŠARSKI

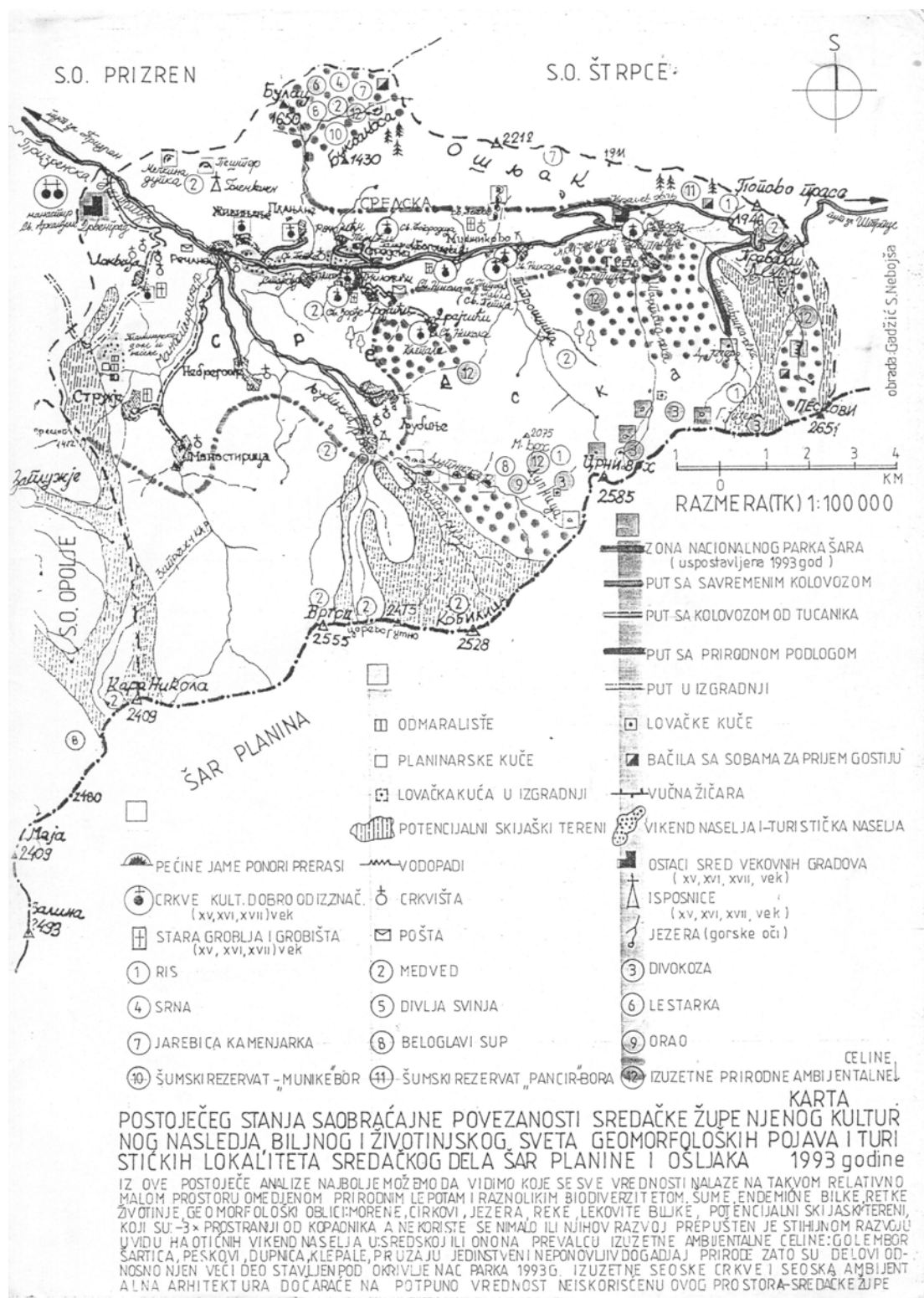
Слика 7. Средачка жупа, рурална структура села Драјчићи и Живињане

Слика 8. Средачка жупа, рурална структура села Средске и њених засеока

Слика 10. Средачка жупа, предлог за побољшање привредних активности

Слика 11. Средачка жупа, преглед природних и антропогених потенцијала и могућности

SREČA NI ĆE VAM U RAZGOVORU REĆI: DA ONI U SREDAČKOJ ŽUPI IMAJU ČIST VAZDUH,
VODU, ZEMLJU I OVU LEPOTU I NIŠTA VIŠE.....?

obrada Gradjačin S. Nebojša

centar ZIMSKOG TURIZMA

Analiza je pokazala da se u SREDAČKOJ ŽUPI tiest u njenom Šarskom delu mogu da trasiraju brojne smučarske staze, sa nadmorskom visinom i do 1100m. One čine jedinstveni lanac smučarskih terena eksponiranih između severa i severoistoka zapada. Što ukazuje na njihovu povoljnost, kako u pogledu kvaliteta tako i u pogledu trajanja sneznog pokrivača. U tri smučarska centra /perspektivna/ samo je jedan PREVALAC delimično se koristi. Može da se istovremeno skija: 25.000 smučara što ustvari predstavlja...37% svih smučarskih kapaciteta u REPUBLICI SRBIJI naravno to su teoretski kapaciteti ali su oni izrazito relevantni za ilustraciju ovog dela naše zemlje. Prema tome, potencijalni smestajni kapaciteti u smučarskom području ovih župa mogu bi da iznosi 50.000 ležajeva. Među ovim tri centra skijaska posebno se istice, svojim kvalitetom i kapacitetom PREVALAC (16.970 smučara i 33.940 ležajeva) kroz ovo skijalište BISTRA- PREVALAC- OSLJAK prolazi regionalni asfaltni put: PRIZREN - STRPČE - SKOPLJE ovo skijalište je u stvari super SUPERIORNO u odnosu na sva ostala područja na šarplanini, republički Srbiji, SR Jugoslaviji i čitavoj jugo istочноj EVROPI. Stručnjaci OCDE-a su 1968 i 1981 god. Utvrdili su da skijaško područje PREVALAC ima izrazite prednosti u odnosu na skijaško područje: BREZOVIČA. Ta prednost utvrđena je bodovanjem na osnovu:

(1.) Kriterijuma za procenu kvaliteta skijališta	PREVALAC (49) = (37) BREZOVIČA
(2.) Krit. za procenu vrednosti okoline i turističkih atrakтивности	(18) = (16)
(3.) Krit. za procenu saobraćajnih veza i komunalne opreme	(46) = (36)

Tako je dobio PREVALAC (113) a (89) BREZOVIČA

bodova, u zaključku: predlaže se uprioritetu stvaranje modernog zimskog centra. CENTRI ZIMSKOG TURIZMA U SREDAČKOJ ŽUPI SU: 1. PREVALAC (delimično u funkciji)
2. LOKVIČA (u perspektivi.....)
3. DUPNIČA (u perspektivi.....)

DETALJNI PREGLED SKIJASKIH PODRUČJA SREDAČKE ŽUPE VIDI U PREGLEDU 3. DUPNIČA (u perspektivi.....)

centar LETNJEG TURIZMA

Razvoj ovog vida turizma omogućuje povoljna klima i velika prostranstva, izuzetne pejzažne vrednosti i raznovrsni atraktivni prirodni kulturno istorijski i antropogeni motivi. Povoljnost klime SREDAČKE ŽUPE ogleda se u tome što je ona leti svežija a dok zimi zbog zaklonjenosti od vetra znatno toplija. Iako je Šar planina izgubila dosta šuma njih u SREDAČKOJ ŽUPI ima oko 24%. Ali i oni delovi koji nisu prekriveni pod šumom prekriveni su pod nepreglednim i cvetnim pašnjacima čak 57% pašnjaci omogućuju prijatne šetnje i boravak uopšte atraktivni za posetu su i: hidrogeografski objekti i pojave: reke, potoci, jezera (gorske oči)

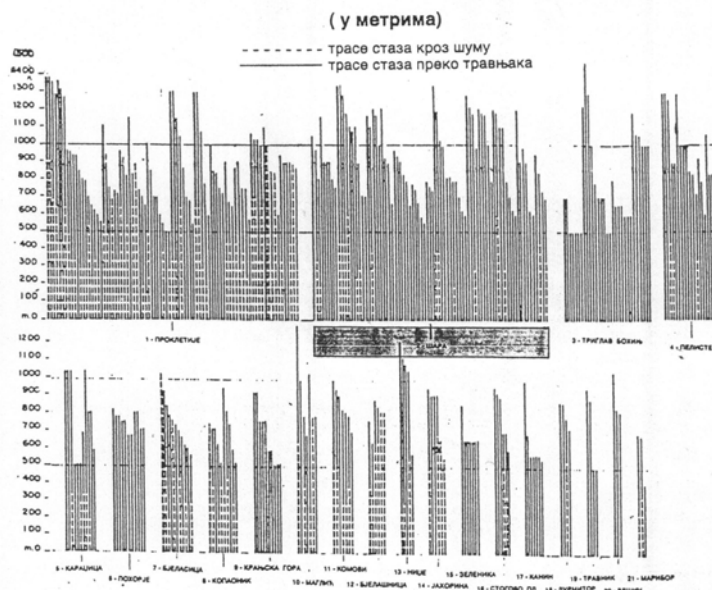
CENTAR LETNJEG TURIZMA U SREDAČKOJ ŽUPI JE 1. SREDSKA (delimično u funkciji) SREDSKA je središnje naselje župe njen administrativni centar ima izuzetan položaj ali zbog nepostojanja perspektive privrednog razvoja njegovo stanovništvo se odselelo u prizren BEOGRAD, SMEDEREVO, itd. Ostali su samo starci. Sa razvojem letnjeg turizma u SREDSKOJ moguće je i valorizovati obnovu i razvoj SREDSKE kao sela centra razvoja letnjeg turizma: U SREDSKOJ trenutno egzistira vikend naselje i neki oblici manifestacionog turizma. Karavan, pesnički susreti Lazar Vučković, fudbalski turniri... U cilju razvoja SREDSKE kao najznacajnijeg centra razvoja letnjeg turizma trebamo razviti:

(1.)	▶	Letnji stacionarni turizam	RAZVITI U OKVIRU TRADICIONALNIH AMBIJENTALNIH CEL
(2.)	▶	Izletnički turizam	ORGANIZOVATI PORED BISTRICE I VIKEND NASELJA
(3.)	▶	Ekskurzioni turizam	OBLAZAK KULTURNO ISTORIJSKOG I PRIRODNOG NASLEDJA SREDAČKE Ž.
(4.)	▶	Motel s ribnjakom	PREDVIDETI NJEGOVU IZGRADNJU U PRVOJ FAZI RAZVOJA TURIZMA
(5.)	▶	Turizam na selu	POTSTACI RAZVOJ OVOG OBLIKA TURIZMA
(6.)	▶	Manifestacioni turizam	UNAPREDITI POSTOJEĆE I RAZVITI NOVE OBLIK KULTURNIH MANIFESTACIJA U SREDSKOJ

IZ CELOKUPNOG PREGLEDA POTENCIJA SREDAČKE ŽUPE VIDIMO DA JE TURIZAM NAJ

Слика 12. Средачка жупа, потенцијали за развој туризма

Денивелације смучарских стаза главних масива бивше СФР Југославије

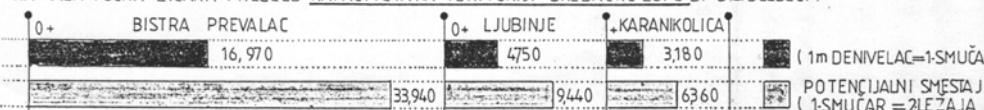

obrada: Gadić S. Nebojša

POTENCIJALNI MORFOLOŠKO-TOPOGRAFSKI USLOVI ZARAZVOJ ZIMSKOG TURIZMA
 denivelacije i potencijalni kapaciteti skijaskih terena: STRUČNJACI „OCDE“ SU 1968 GODI 1981 GODINE
 ANALIZIRALI 25 MASIVA U BIVSOJ SFRJ I TADA UTVRDILI SLEDEĆE ČINJENICE:

DENIVELACIJE I KAPACITETI SKIJAŠKIH TERENA SFRJ			DENIVELACIJE I KAPACITETI SKIJAŠKIH TERENA SFRJ		
SKIJAŠKI TERENI PO REPUBLIKAMA	metri denivel. skijaskih staza = broj skijaša	potencijal smest 1s=21.	SKIJAŠKI TERENI PO PLANINAMA SFRJ	broj skijaša	broj lezaža
SFRJ JUGOSLAVIJA (ukupno)	345,536	691,000	PROKLETJE	105,950	210,000
I SRBIJA	131,780	260,000	I SAR PLANINA	103,770	207,000
II MAKEDONIJA	84,020	168,000	II KRANJSKA GORA	9,560	20,000
III CRNA GORA	59,330	118,000	III KOPAONIK	8,400	17,000
IV SLOVENIJA	56,091	112,000	IV BJELASICA	8,000	16,000
V BOSNA I HERCEGOVINA	14,315*	28,000*	V TRIGLAV	7,685	15,000
VI HRVATSKA	-	-	VI OSTALE PLANINE	102,171	205,000

NA OSNOVU ANALIZE PRIRODNIH USLOVA MOŽE SE ZAKLJUČITI DA SRBIJA RASPOLAZE SA NAJVIŠE POTENCIJALNIH SKIJAŠKIH TERENA U BIVSOJ SRJ. POTENCIJALI SKIJAŠKIH TERENA RESPEKTOVANI SU I INOSTRANSTU OD UKUPNE DENIVELACIJE SAR PLANINE KOJA IZNOSI 103,700 m NA SREDAČKU ŽUPU ZUPU OTPADA 25% SVIH POTENCIJALNIH SKIJAŠKIH STAZA SA UKUPNOM DENIVELACIJOM OD 24,900 m TO SU BEZ SUMNJE IZRAZITO ZNAČAJNI KAPACITETI KOJE TREBA VALORIZOVATI. SVE SU SAMO POTENCIJALNA SKIJAŠKI TERENI I PODRUČJA IZUZEĆAK JE PREVALAC NA KOME JE INSTALIRANA MALA VUČNA ŽICA. PREGLED KAPACITETA NA TERITORIJI SREDAČKE ŽUPE BI BILISLEDEĆI:

POTENCIJALNA ŠKIJAŠKA PODRUČJA SREDAČKE ŽUPE PREGLED
 KARAKTERIŠE GA ZNAČAJNO PROSTRANSTVO ZA TRASIRANJE VEĆEG BROJA STAZA ALI I ZA ŠIROKA SKIJALISTA IMA ODLIČAN PRISTUP JER SE NA LAZINA REGIONALNOM PUTU PRIZREN SREDSKA STRPCE UROSEVAC DENIVELACIJA IZNOSI 685 1100 m A UKUPAN KAPACITET 13,780 SMUČARA. TOME TREBAMO DODATI KAPACITETE SUSEDNE PLANINE OŠAČIJE SE STAZE NADOVEZUJU NA OVE PRETHODNE DA NJIHOV ZBIR IZNOSI 16,970 TE JE ONO NAJVEĆE POTENCIJALNO SKIJALISTE NA ČITAVOJ SAR PLANINI. TRENUTNO FUNKCIONISE SAMO 1 VUČNI LIFT NEMA HOTELA NI MOTELA EGZISTIRA VIKEND NASELJE: PREDIOG 1-FAZA HOTEL SA 350 POSTELJA GARAZA I PARKING ZA 500 AUTOMOBILA I ŽICA 4000 m DUŽINE SA KAPACITETOM OD 1000 SMUČARA NA SAT DO VISINE OD 2200 m.
 TO JE ŠIROKO I PROSTRANO PODRUČJE SA DUGAČKIM KOSAMA KOJA SE OD KOBILICKOG PREVOJA SPUSTAJU DO LJUBINJE NAGIB KONTINUALAN EKSPONIRAN PREMA SEVERU DENIVELACIJA 1420 m KAPACITET 9,440 SMUČARA VALORIZACIJA OVOG SKIJALISTA OČEKIVATI NAKON IZGRADNJE MEDJ PUTA PRIZREN SREDSKA DRAJČICI LJUBINJE TUNEL VEĆ JE TETOVU KAD SE IZGRADI PUT TAD ĆE I OVO PODRUČJE POSTATI DOSTUPNO. PREDLOG: MOTEL 50 LEZAŽA GARAZA 200 MESTA ŽICA 4000 m
 SKIJAŠKO PODRUČJE KARANIKOLICA

Слика 13. Графикон потенцијала бивше СФРЈ и Средачке жупе

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Мр Небојша С. Гаџић, дипл.инж.арх.
број индекса

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

**„АРХИТЕКТУРА ШАР ПЛАНИНСКИХ СЕЛА СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ
НА СТВАРАЛАШТВО СРЕДАЧКИХ ЗИДАРА“**

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

У Београду, 10.05.2016. године

Небојша С. Гаџић, с. р.

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора **Мр Небојша С. Гацић, дипл.инж.арх.**

Број индекса

Студијски програм **АРХИТЕКТУРА И УРБАНИЗАМ**

Наслов рада **"АРХИТЕКТУРА ШАР ПЛАНИНСКИХ СЕЛА СА ПОСЕБНИМ
ОСВРТОМ НА СТВАРАЛАШТВО СРЕДАЧКИХ ЗИДАРА "**

Ментор Проф. Др. Милорад Рибар

Потписани/а **Мр Небојша С. Гацић, дипл.инг.арх.**

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду.**

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

У Београду, 10.05.2016. године

Небојша С. Гацић, с. р.

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку "Светозар Марковић" да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

" АРХИТЕКТУРА ШАР ПЛАНИНСКИХ СЕЛА СА ПОСЕБНИМОСВРТОМ НА СТВАРАЛАШТВО СРЕДАЧКИХ ЗИДАРА "

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
 2. Ауторство - некомерцијално
 3. Ауторство - некомерцијално - без прераде
 4. Ауторство - некомерцијално - делити под истим условима
 5. Ауторство - без прераде
 6. Ауторство - делити под истим условима
- (Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

У Београду, 10.05.2016. године

Небојша С. Гаџић, с. р.

1. Ауторство - Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. Ауторство - некомерцијално. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. Ауторство - некомерцијално - без прераде. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. Ауторство - некомерцијално - делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. Ауторство - без прераде. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.